

İnşa

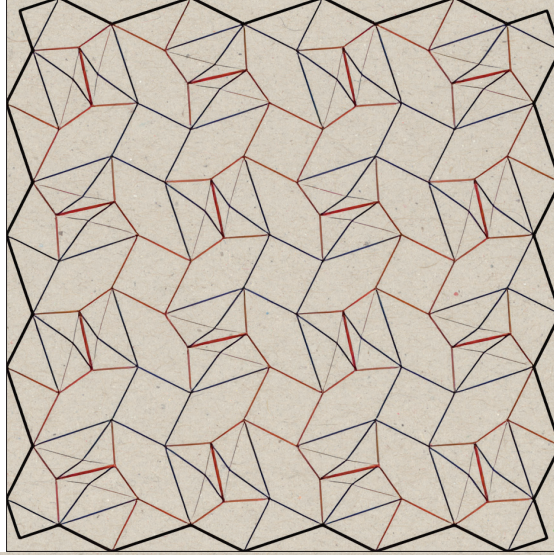
İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi
Journal of Human and Urban Studies

02

Nisan / April 2024
Cilt / Volume 2
Sayı / Issue 2
ISSN 3023-5340

SULTANBEYLİ BELEDİYESİ
İnsan ve Şehir
akademisi

Gazze: XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehrının Demografik Yapısı / Gaza: Demographic Structure of An Ottoman City in the 16th Century / **Mustafa Öksüz**

Ahıska'dan İstanbul'a: Bir Osmanlı Alimi Abdullah el-Ahıskavî'de İnsan ve Şehrın Rolü / From Akhisqa to İstanbul: The Role of People and City in an Ottoman Scholar Abdullah al-Akhisqavî / **İbrahim Halil Ayten**

Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbîhali / Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected in in City/Country Descriptions in His European Travelogue / **Elmin Aliyev**

Yerel Yönetimler ve Kent Estetiği İlişkisinin İncelenmesi: İstanbul İlçe Belediyeleri / Relationship Between Local Governments and Urban Aesthetics: İstanbul District Municipalities / **Aydın Akpınar, Aynur Atmaca Can**

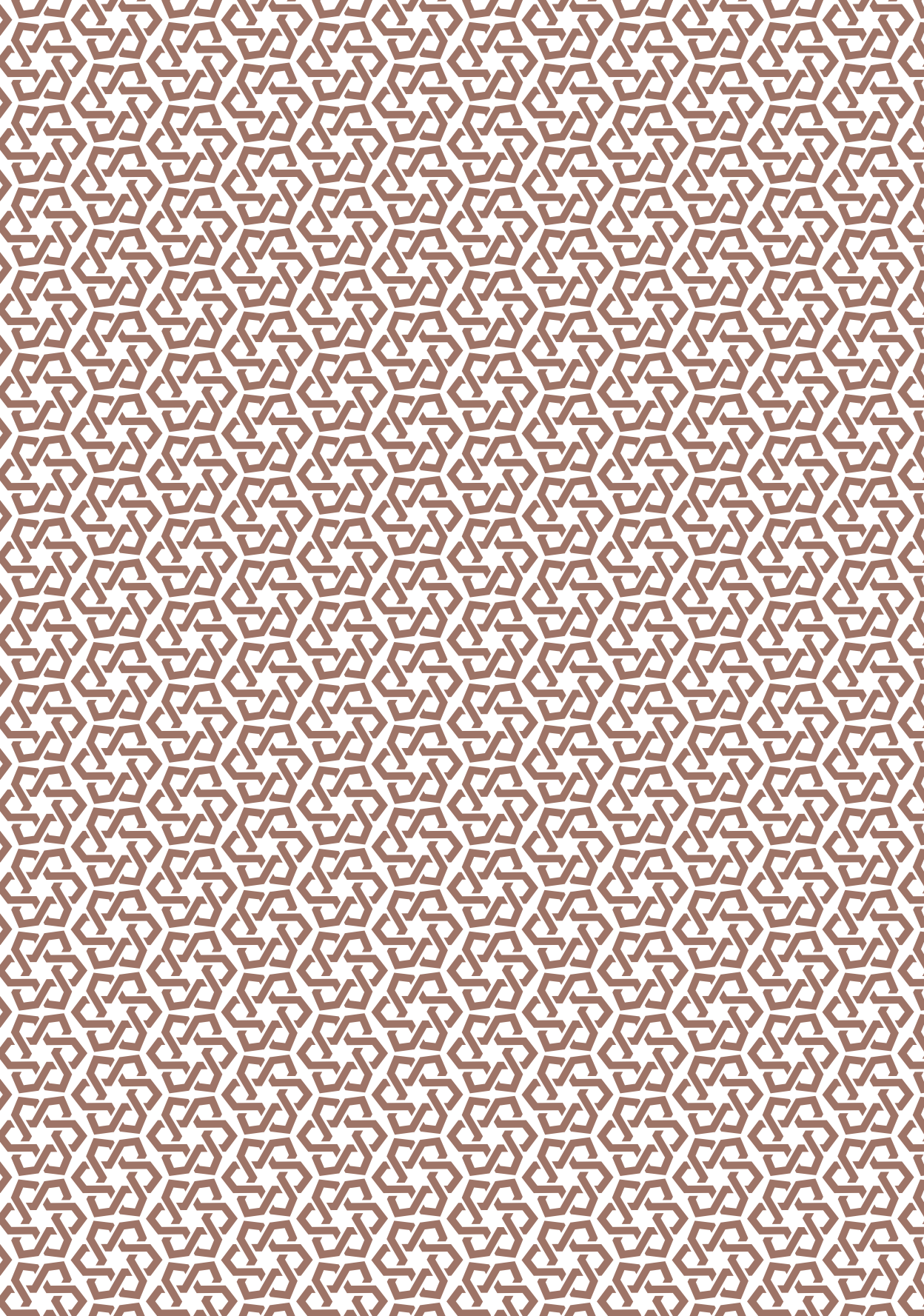

İnşa

İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi / Journal of Human and Urban Studies

İnşa, altı ayda bir yayımlanan uluslararası, hakemli dergidir.
İnşa is an international, peer-reviewed journal published biannually.

Nisan / April 2024 . Cilt / Volume 2 . Sayı / Issue 2 . ISSN 3023-5340

İnşa

İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi / Journal of Human and Urban Studies

İnşa, altı ayda bir yayımlanan uluslararası, hakemli dergidir.
İnşa is an international, peer-reviewed journal published biannually.

Nisan / April 2024 . Cilt / Volume 2 . Sayı / Issue 2 . ISSN 3023-5340

Yayın Türü / Publication Type
Uluslararası Süreli Yayın / International Periodical

Yayın Periyodu / Publication Period
Altı ayda bir (Nisan-Ekim) yayımlanır / Published biannually (April and October)

Sultanbeyli Belediyesi Adına İmtiyaz Sahibi
Owner on Behalf of the Municipality of Sultanbeyli
Ali Tombaş

Yazı İşleri Sorumlusu
Chief Executive Officer
Şule Yazılı

İnsan ve Şehir Akademisi Sorumlusu
Human and City Academy Officer
Fatma Nur Güngör

Editör
Editor in Chief
Ömer Türker

Yayın Koordinatörü
Publications Coordinator
Elmin Aliyev

Yayın Kurulu / Editorial Board*
Görgün Özcan Sultanbeyli Belediyesi
Gülnehal Küpeli Marmara Üniversitesi
İbrahim Halil Üçer İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Yunus Çolak Kırklareli Üniversitesi
Yusuf Civelek Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi
* İsmine göre alfabetik sıralı

Danışma Kurulu / Advisory Board*
Ahmet Taşağıl Yeditepe Üniversitesi
Aynur Atmaca Can Marmara Üniversitesi
Celaleddin Hacıbey Çelik Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi
Cemalettin Şahin Millî Savunma Üniversitesi
Cengiz Tomar İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Coşkun Yılmaz İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Ekrem Demirli İstanbul Üniversitesi
Erhan Atyoncu İstanbul Millî Savunma Üniversitesi
Erol Erdoğan Yazar
Fatih Andı Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi
Gültekin Yıldız Millî Savunma Üniversitesi
Hümeyra Özturan Marmara Üniversitesi
İbrahim Karagül Gazeteci-Yazar
Mehmet Çelik Bahçeşehir Üniversitesi
Özkan Öztürk Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Savaş Ş. Barkçin Müzisyen-Akademisyen
Turan Kışlakçı Gazeteci-Yazar

Tashih / Proofreading **Hanife Kutgi**
Tasarım / Graphic Design **Muhammed Nur Anbarlı**
Yapım / Production **MNA Tasarım**

Baskı / Printed by **İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Muc. San. Tic. Ltd. Şti.** Sertifika Nu. 51632

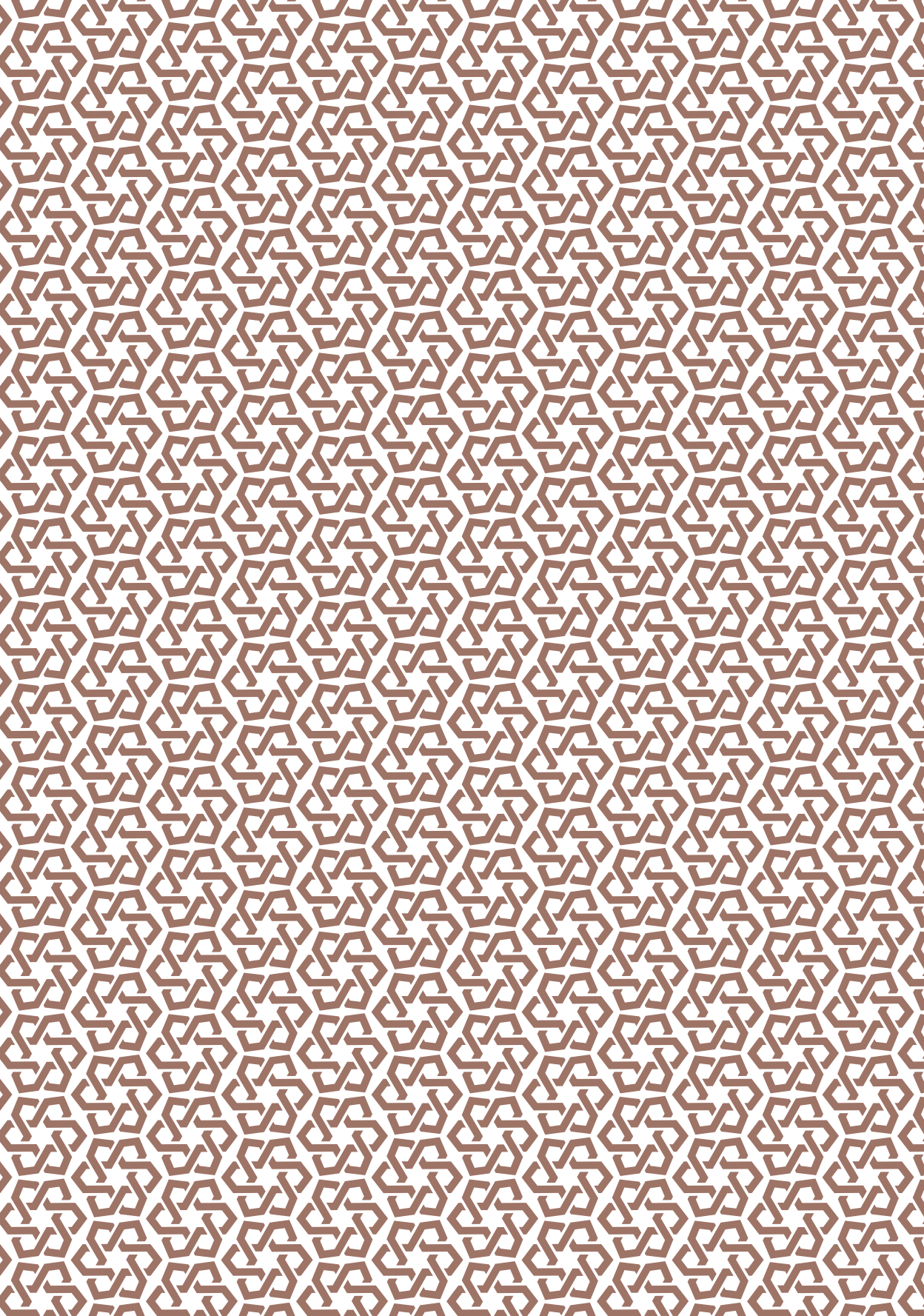
İletişim / Correspondence
İnşa Dergisi

Sultanbeyli Belediyesi, İnsan ve Şehir Akademisi
Battalgazi Mahallesi, Kubbe Caddesi, Numara 8/1, Sultanbeyli, İstanbul

insadergisi@gmail.com
insanvesehir.net/insa/

   /insanvesehirakademisi

İçindekiler

- 6–47 Gazze: XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehrının Demografik Yapısı
Gaza: Demographic Structure of an Ottoman City in the 16th Century
Mustafa Öksüz
- 48–93 Ahıska'dan İstanbul'a: Bir Osmanlı Âlimi Abdullah el-Ahısqavî'de
İnsan ve Şehrın Rolü
From Akhisqa to İstanbul: The Role of People and City in an Ottoman
Scholar Abdullah al-Akhisqavî
İbrahim Halil Ayten
- 94–113 Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde
Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali
Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected
in City/Country Descriptions in His European Travelogue
Elmin Aliyev
- 114–139 Yerel Yönetimler ve Kent Estetiği İlişkisinin İncelenmesi:
İstanbul İlçe Belediyeleri
Relationship Between Local Governments and Urban Aesthetics:
İstanbul District Municipalities
Aydın Akpınar, Aynur Atmaca Can
- 140–164 Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) Projesi
History and Historiography in Civilisation Basins (MHTT) Project
Abdulkadir Macit
- 166–179 Yerel Yönetimlerde Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek
(Sultanbeyli Belediyesi İnsan ve Şehir Akademisi Örneği)
Producing Sustainable Culture Strategy in Local Governments
(The Case of Sultanbeyli Municipality Human and City Academy)
Fatma Nur Güngör
- 180 Kitâbiyat
Book Review
Ümit Eskin

Gazze: XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehrının Demografik Yapısı*

Gaza: Demographic Structure of an Ottoman City in the 16th Century

Mustafa Öksüz

Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
mustafaoksuz@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1135-9409

Öksüz, Mustafa. "Gazze: XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehrının Demografik Yapısı". İnşa 2 (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 6-47.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10466527>

Gazze: XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehrinin Demografik Yapısı

Öz: Hz. Ebubekir zamanında başlayan fetihlerin neticesinde İslâm egemenliğiyle tanışan Gazze ve civarı, Haçlı seferleri istisna tutulursa tarih boyunca Müslüman idaresinde kalmıştır. Günümüzde Filistin'in bir parçası olan bölge I. Selim'in (1512-1520) Memlûk Devleti'ni tasfiyesinin peşinden Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği 1917 yılına kadar da dört asır boyunca payitaht İstanbul'a bağlı bir bölge olarak yönetilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in kısa süreli saltanatı başta Gazze olmak üzere günümüz Filistin'ini (İsrail) oluşturan bölgede tam bir otorite kurulmasını temin etmiştir. Dolayısıyla onun zamanında yapılan icraatların bir sonuca ulaşması ancak oğlu zamanında mümkün olmuştur. Tahta çıkan vârisi Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566) uzun bir zaman dilimini kuşatan padişahlığı müddetinde devlet sisteminin yerleşmesini sağlamıştır. Gazze sancağının teşekkülü onun yönetimi esnasında gerçekleşmiştir. İdâri yönelim her zaman sabit bir ilerleme kaydetmemiş şartlara bağlı bir biçimde değişiklikler arz etmiştir. Nitekim XVI. yüzyıl boyunca sancağın yönetilmesi hususunda çeşitli değişimler meydana gelmiş ve devlet maslahata göre hareket etmiştir.

Sancağın merkezi olan Gazze, XVI. yüzyılda üç semavî dinin müntesiplerine ev sahipliği yapmış ve taraflar hayatlarını huzur içinde sürdürmüşlerdir. Nüfus dağılımına bakıldığında Müslümanlar kentteki çoğunluğu teşkil ederken onları sırasıyla Hristiyanlar ve Yahudiler izlemişlerdir. Merkezi yönetim sisteminin çalıştığı dönemlerde demografik yapı ve buna paralel olarak şehir gelişmiştir. Bedevi Arap tehdidinin önlenemediği, işlerin iyi gitmediği zamanlarda tam tersi bir durum meydana gelmiş ve nüfusta bir gerileme yaşanmıştır. Nitekim bu gelişmeleri ve dönüşümleri tüm boyutlarıyla kayıtlar üzerinden takip etmek mümkündür.

Bu makalede XVI. asır Gazze kentinin nüfusu ve dağılımı Osmanlı tahrir defterleri vasıtasıyla ele alınacaktır. Böylece günümüzde büyük bir tartışma konusu olan bölgenin tarihine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gazze, Müslüman, Hristiyan, Yahudi.

Gaza: Demographic Structure of an Ottoman City in the 16th Century

Abstract: Gaza and its environs, which came under Islamic rule as a result of the conquests that began in the time of Hazrat Abu Bakr, remained under Muslim rule throughout history, with the exception of the Crusades. The region, which is now a part of Palestine, came under Ottoman rule after Selim I (1512-1520) liquidated the Mamluk State. It was administered as a region affiliated with the capital Istanbul for four centuries, until 1917, when the First World War continued.

Yavuz Sultan Selim's short reign did not ensure the establishment of a complete authority in the region that constitutes today's Palestine (Israel), especially in Gaza. Therefore, it was only during his son's reign that the actions taken during his reign could be realized. His heir to the throne, Suleiman the Magnificent (1520-1566), ensured the establishment of a state system during his

long reign. It was during his rule that the Sanjak of Gaza was established. The administrative orientation did not always follow a steady progression but varied depending on the circumstances. Indeed, throughout the 16th century, there were various changes in the administration of the sanjak and the state acted according to *maslaha*.

Gaza, the center of the Sanjak, was home to adherents of the three Abrahamic religions in the 16th century, and they lived there in peace. In terms of population distribution, Muslims constituted the majority in the city, followed by Christians and Jews. During the periods when the central administration system worked, the demographic structure developed and the city flourished in parallel. When the Bedouin Arab threat could not be prevented and things were not going well, the opposite occurred and the population declined. As a matter of fact, it is possible to follow these developments and transformations in all their dimensions through the records.

In this article, the population and distribution of the city of Gaza in the 16th century will be analyzed through the Ottoman tahrir books. Thus, it will try to shed light on the history of the region, which is a subject of great debate today.

Keywords: Ottoman State, Gaza, Muslim, Christian, Jew.

Giriş

Akdeniz'e kıyısı bulunan ve güneydoğu kısmında yer alan Gazze ve civarı Hz. Ebubekir zamanında başlayan İslâm fetihleriyle birlikte Müslüman egemenliğine girmiştir. Mısır'a hududu bulunması burayı onunla sıkı bir münasebete sevk etmiştir. Selçuklu akınlarının bu havaliye ulaşmasıyla birlikte Türklerin de bölgeyle yakından alakadar olma süreçleri başlamıştır. Kısa süreli Haçlı istilası istisna tutulursa kahir ekseriyetle İslâm hâkimiyeti bu topraklarda sekteye uğramamıştır. Yavuz Sultan Selim'in zaptıyla Osmanlı mülkü haline gelen Gazze, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz General Allenby'in 1917 senesindeki işgaline kadar mezkûr devletin idaresi altında kalmıştır.¹

Mercidâbık savaşının (922/1516) Memlük yenilgisiyle sonuçlanmasının akabinde hâkimiyet el değiştirmekle beraber I. Selim'in (1512-1520) kısa süreli saltanatında bölgede tam olarak Osmanlı sistemi ve idaresi yerleşme fırsatı bulamamıştır. I. Süleyman'ın (1520-1566) uzun süren hükümdarlığı, dört asrı kuşatan bir zaman dilimi içinde çeşitli değişikliklere ve dönüşümlere uğ-

¹ Mustafa L. Bilge, "Gazze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2024).

rayan yeni nizamın karar kılmasını sağlamıştır. Nitekim mezkûr sultan ve ailesi başta olmak üzere devlet erkanın giriştikleri imar faaliyetleri bölgenin Osmanlı kimliği kazanma sürecine katkıda bulunarak sancağın İstanbul ile eklemleme sürecini hızlandırmıştır.²

Adını taşıdığı sancağın merkezini oluşturan Gazze, XVI. asır boyunca nüfus yelpazesinde egemen unsur Müslümanlarla birlikte Hıristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşadığı bir kent olagelmıştır. Bölgedeki gelişmelerin uzağında kalması mümkün olmayan şehir, değişim ve dönüşümlerden doğal olarak etkilenmiştir. Dolayısıyla demografik yapı da gödişatin tesiri altında kalmıştır.

Çoğunluğu Kânûnî döneminden kalma XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtları hem sancağa hem de şehrin kendisine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu malumat yığını aynı zamanda kentin nüfusuna dair önemli işaretler de barındırmaktadır. Bu makalede mevcut malzemenin rehberliğinde mezkûr asırdaki Gazze'nin demografik yapısı ele alınacaktır. Böylece günümüz Filistin/Gazze meselesinin tarihi boyutunun anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.

Demografik Yapı

Gazze şehrinin nüfus yapısını tahrir defterleri vasıtasıyla takip etmek mümkündür. Dördü Kânûnî döneminden kalan defterlerin sonuncusu III. Mehmed (1595-1603) zamanına aittir. Dolayısıyla II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) devirlerine ait kayıtlar günümüze intikal etmemiştir. Yalnızca vergiye mükellef olan kitleyi esas alan tahrir sayımları modern manada tutulan nüfus kayıtları değildir. Hane reislerinin ve bekarların (mücerred) isimlerini ihtiva eden bu defterler, sancaktan toplanan vergilere, yetiştirilen ürünlere, cizyeye ve ahalinin yapısına dair önemli bilgiler içermektedir. Bu verilere dayanarak yapılan nüfus hesaplamaları hane sayısının kaç kişiden oluştuğuna ilişkin soruyla yakından alakalıdır. Bu çalışmada her bir hanenin beş kişiden teşekkül ettiği esas alınarak demografik bir hesaplama yapılmaya çalışılmıştır. Bir ailenin kaç bireyden oluştuğuna ilişkin hesaplamalar bilimsel bir temele dayanmamakta; genel nüfusu tahmin için bir vasıta olarak kullanılmaktadır. Bu konuda muhtelif rakamlar ileri sürülmekle beraber Ömer Lütfi Barkan'ın da etkisiyle beş sayısı araştırmacılar tarafından kabul görmüştür. Dolayısıyla

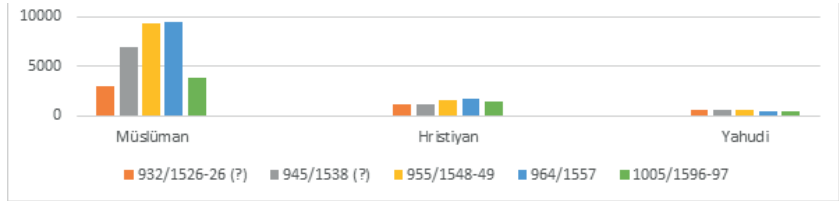
² Mustafa Öksüz, "Kanuni Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya", *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches*, ed. M. Fatih Çalşır vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2020), 151-168.

ortaya konan bilgiler bir kesinliği değil bir tahmini ifade etmektedir.³

Tarih	Müslüman		Hristiyan		Yahudi	
	H	M	H	M	H	M
932/1526-26	580	38	232	1	120	
945/1538	1355	203	242	29	113	
955/1548-49	1823	179	324	9	134	7
964/1557	1872	77	345		99	
1005/1596-97	746	140	302		81	
Toplam	6376	637	1445	39	547	7

Tablo 1: Gazze şehri hane ve müccered Sayısı

Verilerin de işaret ettiği üzere üç dinin müntesibi değişen oranlarda şehirde hayatlarını sürdürmüştür. Doğal olarak Müslüman unsurun birinci sırayı işgal ettiği demografik dağılım skalasında ikinci mevki Hristiyanlar almakta Yahudiler ise en sonda gelmektedir. 16. yüzyıl boyunca mevcut nüfus dağılımı bu şekilde değişmeden korunmuştur. Aslında Filistin bölgesinde de geçerli olan bu yapı 19. asrın ikinci yarısı sonrasında başlayan Yahudi göçleriyle kademe kademe bozulmaya başlamıştır. Bu anormal durumun haricinde dağılım yelpazesi aşağı yukarı aynı biçimde diğer yüzyıllarda da sürdürülmüştür.

Tablo 2: Gazze tahmini nüfus dağılımı

Genel nüfus dağılım yelpazesine bakıldığında belli bir dönem her unsuru etkileyen bir artışın yaşandığı görülmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının sancaktaki dördüncü sayımı olan 964/1557 senesi tahriri, Yahudiler hariç Müslüman ve Hristiyanların demografik gelişimlerini sürdürdüklerini

³ Bu konuda bk. Mustafa Öksüz, "Filistin'in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri", SBARD 27 (2016), 253-264.

göstermektedir. Her ne kadar Yahudiler bir önceki kayda göre gerileme yaşamış olsalar da bu durum kent genel nüfusunun gidişatını etkileyecek düzeyde değildir. Fakat bu tarih ile III. Mehmed zamanında yapılan tahririn arasında kırk yıllık bir boşluğun bulunuyor oluşu ve II. Selim ile III. Murad devirlerindeki mevcut vaziyete ilişkin kayıtların yokluğu zihinlerde demografik durumun nasıl seyrettiğine dair soruların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Acaba nüfus artış hızı 1557'den sonra birdenbire mi düşmeye mi başladı? Yoksa bir müddet daha yükseliş devam etmekle birlikte II. Selim'in tahta çıkışı sonrası kademeli bir düşüş mü yaşandı? Cevap ne olursa olsun her halükârda 1560'lardan itibaren bölgede çeşitli derecelerde bir nüfus gerilemesinin yaşandığı bir gerçektir.⁴

Tarih	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Toplam
932/1525-26	2938	1161	600	4699
945/1538	6978	1239	565	8782
955/1548-49	9294	1629	677	11600
964/1557	9437	1725	495	11657
1005/1596-97	3870	1510	405	5785

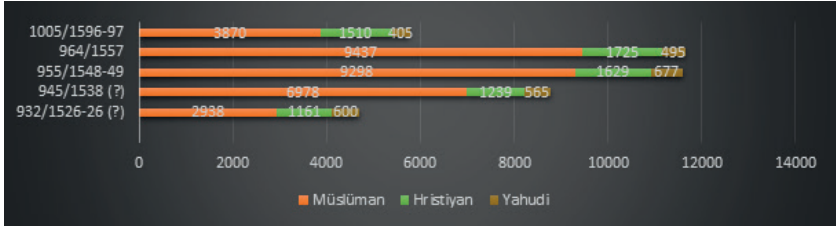
Tablo 3: Gazze tahmini nüfus

1525-26 tarihli ilk verilere bakıldığında 4699 kişinin Gazze'de yaşadığı tahmin edilebilir. Bölgedeki Memlûklü sisteminin devletin son zamanlarında düzgün bir biçimde işlememesi, onların Osmanlı ile olan çatışmaları ve savaş sonrası yeni sistemin tam olarak yerleşmemesi gibi nedenlerin insanların kenti terke yol açtığını söylemek mümkündür. 12 yıl sonrasına tekâbül eden 1538'de yapılan ikinci sayım, şehrin 8782 kişilik bir nüfus hacmine ulaştığını göstermektedir. Artışın durmadığı ve demografik patlamanın devam ettiği 1548 yılında kentte 11600 şahıs ikamet etmektedir. İlanihâye hızlı nüfus artışının sürmesi mümkün değildir. Aslında bu artışları imparatorluktaki genel artıştan ayrı düşünmemek gerekmektedir. Bir bakıma bu, Anadolu'da meydana gelen hızlı demografik dönüşümün Şam beldelerinde olan yansımasından başka bir şey değildir denilebilir. 1557 senesindeki 11657'lik sayı demografik genişlemenin sınırlarını da çizmekte ve devamlı sürecek bir gelişmenin müm-

⁴ Mustafa Öksüz, "XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış", *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kuds*, ed. Mefail Hızlı vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019), 214-229.

kün olmadığını ispat etmektedir. Nitekim son sayımın icra edildiği 1596-97 yılına ait doneler, 5785 kişinin şehirde bulunduğunu ifade ederek bir zamanların hızlı yükselişlerinin yerini geri dönüşlerin aldığını ve Osmanlı sisteminin bir kriz yaşadığını haber vermektedir.

Burada verilen oranlar tam olarak gerçek nüfusu yansıtmamaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere tahrir kayıtları sadece vergi veren mükellefe odaklandığı için gerçek sayıya ulaşmak mümkün değildir. Bununla birlikte bu bilgiler XVI. yüzyıl Gazze'sinin demografik yapısının keyfiyetine ilişkin bir bakış açısı sağlama hususunda oldukça faydalıdır.

Tablo 4: XVI. asır Gazze tahmini nüfus

Şehrin demografik yapısının hâkim unsuru verilerin de ortaya koyduğu üzere Müslümanlardır. İkinci sırada Hristiyan ahali gelmekte, yelpazenin sonunda ise Yahudiler yer almaktadır. Nüfusu oluşturan üç kesimin kendi içlerinde farklı katmanları barındırdığını akılda tutmak gerekir. Aşağıda her bir yapının kendisi analiz edildiğinde bunlara teker teker işaret olunacaktır. Eldeki veriler çalkalanmalardan en çok zarar görenin Müslümanlar olduğunu göstermektedir. Hristiyan ahalinin diğer iki gruba nazaran olumsuz gidişattan daha az etkilendiği ve istikrarını muhafaza ettiği görülmektedir. Ancak her grup için kesin olan yüzyılın nihayetinde nüfus kaybına uğradıklarıdır.

Demografik çöküşün nedeni bir zamanlar sıkı kontrol altında tutulan Bedevi Arap tehdidinin yol açtığı anarşi problemidir. III. Murad zamanından itibaren iki cepheli uzun savaşlar bölgedeki güvenlik sisteminin zarar görmesine neden olmuştur. Bedevilere karşı etkin bir şekilde müdahale ve mücadele etmesi gereken taşradaki silahlı güçlerin gereken adımları atmaması ve üstüne üstlük bazen devlet merkezinin bu konudaki emirlerini dinlememesi işlerin kontrolden çıkmasına yol açmıştır. Bu da Kanûnî devrinde kati bir biçimde korunan güvenlik yapısını zedelemiş ve ortaya çıkan tehlikelerin bertarafı konusunda gereken reaksiyonun gösterilmesini engellemiştir. Güvenlik krizi-

ne aynı zamanda kıtlıkların da eşlik etmesi durumu daha da kötüleştirmiştir. Tüm bunlar günün sonunda halkı derinden etkilemiştir ve bu da nüfus gerilemesine sebebiyet vermiştir.

Gazze'de kain üç semavî dinin müntesiplerinin aynı mahallelerde yaşadıkları ve kendi içlerinde bir hayat sürdürdükleri verilerin ortaya koyduğu bir durumdur. Bazı yerlerin mahalle bazılarının ise cemaat adı altında kaydediliyor oluşu mezhepsel ve kabilevi bağlantıların muhafaza edilmeye çalışıldığına işaretidir. Günün sonunda her kesim kendi mahallesinde mutlu olmanın kendisi için en iyi çıkar yol olduğuna kâni olmuşlar gibidir. Bu onların çarşıda sokakta karşılaşmadıkları ve aralarında iletişim bulunmadığı anlamına gelmemektedir.

Müslümanlar

Şehrin egemen unsuru olan Müslümanlar bu konumlarını mezkûr yüzyıl boyunca sürdürerek farklı mahallelerde ve cemaatler halinde yaşamışlardır. Kaynaklar kentte ekseriyetle altı mahalleyi esas almakla birlikte birinci sayımda yedi tane olduğundan bahsedilmiştir. Bu bilgilere istinaden Gazze'deki tüm yerleşim haritasının bundan ibaret olduğunu ileri sürmek doğru değildir. Tahrir görevlileri sayım yaparken şehrin kendilerince bir taksimini yapmakta ve bunları defterlere yansıtmaktadır. Dolayısıyla tüm sokakların ve caddelerin mevcudiyeti kayıtlarda yer almamakta sadece merkezlere işaret edilmektedir.

Mahallelerin isimleri aynı zamanda sakinleri hakkında bazı tarihi hatıraları taşımaktadır. Örneğin Türkmân ismi, Selçuklu devirlerine kadar uzanan Türklerin bölgede bıraktığı etkiyle yakından alakalıdır. Aynı durum Ekrâd içinde geçerlidir. Kürtlerin Haçlı seferleri esnasında Selâhaddîn Eyyübî liderliğinde cihada iştirak ettikleri ve ardından buraya yerleştikleri bilinmektedir. Nitekim fetihten sonra önde gelenlere bazı yerler bizatihi Kudüs fâtihî tarafından vakıf olarak tahsis edilmiştir. Bu bağlamda Hakkârililere sultanın yapmış olduğu tahsisatlar dikkat çekicidir.⁵

Bu mahallelerin bütün nüfusunun ismini taşıdıkları etnik gruptan oluştuğunu söylemek mevcut veriler ışığında mümkün değildir. Şüphesiz her iki millette mensup kişilerin hâlâ burada ikamet ettikleri ileri sürülebilir.

⁵ Hakkârilili vakıfları için bk. Mustafa Öksüz, "XVI. Asır Kudüs Sancağı'nda Hakkârililere Ait Vakıflar", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2022), 27-52.

	932/1525-26		945/1538		955/1548-49		964/1557		1005/1596-97	
Mahalle Adı	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M
Hıkrı Tuffâh	80 ⁶		221 ⁷	38	265	31	271	5	100	16
Dâru'l-Hudar	47 ⁸	3	142 ⁹	23	169	4	165	15	78	23
Zeytûn	61 ¹⁰	28 ¹¹	111 ¹²	17	181	24	185		77	17
Burculiyye	152 ¹³	2	431 ¹⁴	80	564	40	516	57	212	45
Türkmân	88 ¹⁵	1 ¹⁶	184 ¹⁷	20 ¹⁸	228	43	289		120	20
Ekrâd	90		266 ¹⁹	25	424	29	446		158	19
Tabbâğa/Sabbâğa	62 ²⁰	4 ²¹								
Toplam	580	38	1355	203	1831	171	1872	77	745	140

Tablo 5: Gazze müslüman mahalleleri hane ve mücerred sayısı

Fakat eldeki kayıtlar kimin hangi kavme ait olduğu konusunda çoğunlukla bir şey söylememektedir. Dolayısıyla bu bağlamda ifade edilecek noktalar kesinlikten ziyade bir tahmini aksettirmektedir.

Mahallelerin isimleri ve coğrafi konumlarına ilişkin bilgileri de tahrir kayıtlarından bulmak mümkündür. Hıkr-u Tuffâh adı, burada elma ağaçlarının bulunduğunu ve bu meyvenin yetiştirildiğini ifade etmektedir. Kentin batı tarafında yer alan Dâru'l-Hudar, burasının sebze, yeşillik ve zerzevat gibi gıda malzemesinin depolanıp satışının yapıldığı bir yer olma ihtimalini akla getirmektedir. Şehrin merkezinde bulunan Burculiyye ise Kafkas menşeli Memlük

⁶ Kayıtta 74. Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 427, 162.

⁷ Kayıtta 216. Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 1015, 9.

⁸ Kayıtta 43. BOA, TT.d., No. 427, 162.

⁹ Kayıtta 138. BOA, TT.d., No. 1015, 7.

¹⁰ Kayıtta 54. BOA, TT.d., No. 427, 163.

¹¹ Kayıtta 30. BOA, TT.d., No. 427, 163.

¹² Kayıtta 108. BOA, TT.d., No. 1015, 13.

¹³ Kayıtta 141. BOA, TT.d., No. 427, 164.

¹⁴ Kayıtta 415. BOA, TT.d., No. 1015, 5.

¹⁵ Kayıtta 89. BOA, TT.d., No. 427, 165.

¹⁶ Mücerred için kaydın sonunda başlık açılmamıştır. Bk. BOA, TT.d., No. 427, 165.

¹⁷ Kayıtta 181. BOA, TT.d., No. 1015, 12.

¹⁸ Kayıtta 19. BOA, TT.d., No. 1015, 12.

¹⁹ Kayıtta 278. BOA, TT.d., No. 1015, 11.

²⁰ Kayıtta 57. BOA, TT.d., No. 427, 163.

²¹ Kayıtta 6. BOA, TT.d., No. 427, 163.

askerlerinin burada ikamet ettiğini haber vermektedir. Zeytûn ise bizatihi zeytinle yakından alakalıdır ve Gazze’de bunun tarımının yapılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Şehrin içindeki yerlerin isimleri bazen kayıtlara farklı yansımıştır. Örneğin ilk sayımın yapıldığı 932/1525-26 senesinde Ekrâd²² olarak bilinen mahalle, 945/1538²³ ile 955/1548-49’da²⁴ Şücâ’iyyetü’l-Ekrâd; son iki kayıttta ise sadece Şücâ’iyye²⁵ olarak tescil edilmiştir. Aynı durum Hristiyanlar için de geçerlidir. Cebbâriye adlı cemaat ilk sayımda el-Cebbârâ olarak kaydedilmiştir.²⁶

955/1548-49 tarihinden itibaren tahrirlerin kadrajına eski Memlûk rejimin askerî sınıfları da girmeye başlamıştır. Bir zamanların imtiyazlı sınıflarının kayıtlarda ayrıca vurgulanıyor oluşu onların yeni sistem içerisinde tutulmaya ve konumlandırılmaya çalışıldığının bir göstergesidir. Aslında Pargalı İbrahim Paşa’nın 1524 yılında Mısır’da yaptığı düzenleme eski kölemen rejiminin unsurlarını yeni devletin hududu içinde hukukî boyutları belli çerçeve dâhilinde tutabilmeyi hedefliyordu.²⁷

Mahalle Adı	932/1525-26	945/1538	955/1548-49	964/1557	1005/1596-97
Hıkr-uTuffâh	400	1143	1356	1360	516
Dâru’l-Hudar	238	733	849	840	413
Zeytûn	333	572	929	925	402
Burculiyye	762	2235	2828	2637	1105
Türkmân	441	940	1183	1445	620
Ekrâd	450	1355	2149	2230	809
Tabbâğa/Sabbâğa	314				
Toplam	2938	6978	9298	9437	3865

Tablo 6: Gazze müslüman mahalleleri tahmini nüfus dağılımı

Müslüman nüfusun 932/1525-26’dan itibaren hızlı bir biçimde artışı ve çöküşü dikkat çekicidir. Bir bakıma bu Osmanlı sisteminin başarısının ve düşüşü-

²² BOA, TT.d., No. 427, 165.

²³ BOA, TT.d., No. 1015, 9.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 265, 18.

²⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 365, 31; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKG), Kuyûd-i Kadîme Arşivi [KKTd], No. 192, 9a.

²⁶ BOA, TT.d., No. 427, 167.

²⁷ Feridun Emecen, “İbrâhim Paşa, Makbul”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 6 Şubat 2024).

ğü krizin kayıtlara yansımalarıdır. Kânûnî'nin vefatından dokuz yıl öncesine ait 964/1557 senesine ait veriler popülasyonun en zirve noktasını temsil etmektedir. Bu tarihten sonra dramatik bir gerileme yaşanmış asrın sonunda Müslüman ahali nüfusun neredeyse üçte ikilik kesimini kaybetmiştir. Bu da Gazze ve civarında işlerin kötüye gittiğini ve ahalinin burayı terke mecbur olduğunu göstermektedir. Gerçekten veriler Osmanlı idaresinin yerleşmesinden sonra bir artışın meydana geldiğini ve şehrin şenlendiğini söylemektedir. Fakat sonraki dönemlerde göçebe Arap aşiretlerinin kontrolden çıkması ve bunların sağı solu tahrip etmeleri devletin de bu konuda aktif bir siyaset takip edememesi durumun bu noktaya gelmesine yol açmıştır. Bir de buna yağmurun az yağması sebebiyle meydana gelen kıtlıklar²⁸, hastalıklar ve doğal afetler²⁹ de eklenince iş içinden çıkılmaz bir hale dönüşmüştü.³⁰

Nüfus dağılım oranlarına bakıldığında en büyük mahallenin Burculiyye olduğu göze çarpmaktadır. Yüzyıl boyunca bu özelliğini muhafaza eden burayı sırasıyla Ekrâd, Hıkr-u Tuffâh, Türkmân, Zeytûn ve Dâru'l-Hudar takip etmiştir. Bu sıralamanın her zaman böyle olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaman zaman bazı mahallelerin nüfus kesafeti bağlamında sıralamada yer değiştirdiği görülmektedir. Örneğin Hıkr-u Tuffâh, ilk sayımda Türkmân'ın gerisinde iken sonraki tahrirlerde daima onun önünde yer almıştır.

Tabbâğâ/Sabbâğa tekil örneğinde olduğu üzere bazen bir mahalle daha sonraki kayıtlarda yer almamıştır. İlk kaydı yapan görevliler bölgenin yabancıları oldukları için kafalarında genel şablon oturana kadar birtakım değişiklikleri denemişlerdir. İlk sayımın acemiliği geçtikten sonra yetkililerin kanıksadığı kalıcı bir plan tahrir sayımında belirmiş ve bu da sonraki tarafından örnek olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla bu mahallenin isminin ortadan yok oluşu tamamıyla ortadan kaybolduğu anlamına gelmemektedir. Daha ziyade diğerleri arasında mevcudiyetini devam ettirdiğini fakat kentin ana unsurlarından biri olmadığını göstermektedir. Tabbâğâ/Sabbâğa 945/1538'de Dâru'l-Hudar

²⁸ "Bâlis Beyine hüküm ki: Rakka beylerbeyisi mektûb gönderüp Haleb ve Şam etrâfında kaht olup eşkiyâ-yı 'Arab Rakka üzerine gelmeleri muhakkak olmağla men' ve def'leri için..." 11 Şevval 996/3 Eylül 1588 tarihli 277 nolu hüküm, Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defterleri* [A.DVN.MHM.d], No. 64, 99.

²⁹ 12 Receb 967/8 Nisan 1560 tarihli Çekirge istilası için bk. 3 Numaralı *Mühimme Defteri* (966-968/1558-1560), haz. Nezih Aykut vd. (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993).

³⁰ Bölgenin ve sancağın geçirdiği denişim ve dönüşüm için bk. Mustafa Öksüz, *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yüzyıl*. (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023).

ile birlikte zikredilmekle beraber bu vurgulama diğerlerinde yer almamıştır. Bu kayıt aynı zamanda iki yerin iç içe geçmişliğini ve birbirlerinden koparak ayrı bir konum elde edemediklerini de ifade etmektedir.

Mahallelerin İmtiyazlı Sakinleri

Tahrir kayıtları mahalle sakinleri hakkında ilginç bilgiler de ihtiva etmektedir. Örneğin taşradaki görevlilere, din adamlarına, eşrafa, dezavantajlı şahıslara, delilere, hekimlere, vakıfta çalışanlara ve benzeri kişilere ilişkin önemli malumatı bu defterlerde bulmak mümkündür. Bu da toplumu teşkil eden diğer bileşenlere ilişkin değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır. Bununla birlikte bu verilerin toplumun tümünü kuşattığını ileri sürmek doğru olmaz. Kadınların, çocukların ve kölelerin durumlarına ilişkin bilgileri bu kayıtlarda bulmak mümkün değildir.

932/1525-26 senesinde Hıkr-u Tuffâh'da üç fakih (Kemaleddin b. Hasal, oğlu Celaledin ve Ebu'l-Habîb b. Fakih), bir hatip (Ahmed b. Arnas) ve adları belirtilmeyen iki imamdan söz edilmiştir.³¹ İkinci sayımın yapıldığı yılda (945/1538) kaydın sonunda kim olduklarına dair bir işaretin bulunmadığı beş imam ve beş şeriften bahsedilmektedir. Bunların haricinde şehirde görevli dört kadının da (Kemaleddin, Burhaneddin, Abdülkadir, Cemaleddin) adları da metin içinde zikredilmiştir.³² 955/1548-49'ta önceki verilere kıyasla görevlilerin sayısında niceliksel bir artış meydana gelmiştir. Ali Şerif (seyyid/imam) Abdullah b. Cemaleddin (kadı),³³ Ali b. Yunus, Muhammed b. Salih (müezzin); Şeyh Nureddin b. Ali (muhasıl); Ahmed b. Halif (hatip) kayıtların isimlerini izhar ettiği vazife sahibi kişilerdir. Bunun haricinde üç şahıs olduğu belirtilen fakat ikisinin ismi verilen üç âmâ da (Yusuf b. Ali, Hasan el-Haddad) mahalle sakinleri arasında yer almaktadır.³⁴ 964/1557 verileri³⁵

1 mimar³⁶,

1 imam³⁷,

³¹ "İmâm, hatîb ve'l-fukahâ neferan 6." BOA, TT.d., No. 427, 162.

³² "Şerif 5 imâm." BOA, TT.d., No. 1015, 8-9.

³³ Abdullah b. Cemaleddin, BOA, TT.d., No. 265, 29.

³⁴ BOA, TT.d., No. 265, 29-33.

³⁵ "Şürefâ neferan 4, İmâm ve hatîb ve mü'ezzin neferan 3." Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri [TT.d.], No. 304, 39-42.

³⁶ Şemseddin b. Abdullah.

³⁷ Abdülkerim b. Muhammed.

1 hatip³⁸,
1 müezzîn³⁹,
3 şerîf⁴⁰,
1 kadî⁴¹ ve
1 seyyidin⁴²

burada yaşadığını ortaya koymaktadır. Önceki verilerle karşılaştırıldığında bazı noktalarda azalmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. 1005/1596-97'de⁴³ de daralma ve azalma (3 müezzîn⁴⁴ ve 2 hatip⁴⁵) sürmüştür. Bazıları ya yaşadıkları yeri tamamen terk ettiler ya da vefat ettiler. Bir kısmı şehrin diğer kesimlerine ya da tamamen dışarıya göç ettiler. Ya da görevlilerin isimleri sayım yapan kişi tarafından kayda geçirilmeye gerek görülmedi. Kaynaklar nedenli problemler yüzünden vakıayı tam olarak betimlemek mümkün değildir.

İlk tahririn icra edildiği tarihte Dâru'l-Hudar'da (932/1525-26) toplamda 2 imam (Muhammed b. İbrahim, Şeyh Esedüddin b. el-Müderriş) ile 2 hatibe (Şerefüddin b. Bedreddin, Celaleddin b. Ömer) işaret edilmiştir. Fakihlere ilişkin kaydın sonunda başlıkta bir vurgu yapılmasına rağmen bunların kim olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁴⁶ 945/1538'e gelindiğinde artık Tabbâğa/Sabbâğa ile bütünleşmiş olan mahallede 3 imam (Muhyiddin, Eminüddin, Muhyiddin) ile bir âmânın (Şemseddin el-Mürebî) varlığına rastlanır.⁴⁷ 955/1548-49 yılına gelindiğinde bilgiler zenginleşmeye başlamıştır.

1 imam⁴⁸,
3 müezzîn⁴⁹,

³⁸ Şerefüddin.

³⁹ İmam ve hatip ve müezzîn bir başlık altında toplanarak üç kişi oldukları ifade edilmiş yalnızca müezzînin adı zikredilmemiştir.

⁴⁰ Ali b. Mısrî, Muhammed b. Ali, Ebu'l-Fudayl b. Ali.

⁴¹ Müfettiş b. Ömer.

⁴² Ahmed b. Ali.

⁴³ TKG, KKTD, No. 192, 11a-12a.

⁴⁴ Hasan veled-i Celal, İbrahim veled-i Kallame, Nureddin veled-i Kallame. Kaydın sonunda "Hatîb ve Mü'ezzîn 5" olarak ifade edilmiştir. TKG, KKTD, No. 192, 12a.

⁴⁵ Necmeddin veled-i Şeyh Yahya, Hayreddin veled-i İbrahim.

⁴⁶ "İmâm ve hatîb ve'l-fukahâ 4 neferan." BOA, TT.d., No. 427, 162.

⁴⁷ "İmâm 3 A'mâ 1." BOA, TT.d., No. 1015, 6-7.

⁴⁸ Muhammed b. Böri. BOA, TT.d., No. 265, 27.

⁴⁹ Ebu'l-Lutf (Mü'ezzîn-i Câmî -i Kebîr), Ebu'l- İzz b. Ferrîh, Yunus b. Böri (Mü'ezzîn-i Câmî -i Kelendî). Üç müezzîn için kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

2 hatip⁵⁰,
4 muhassıl⁵¹,
1 âmâ⁵² ve
1 mütevellinin⁵³

mahallede ikamet ettiği görülmektedir. Tahrirlerdeki bu zenginleşme aslında bir bakıma şehirdeki demografik yapının dönüşümüyle de yakından alakalıdır. Bölge ve sancak kendini toparladıkça terk edilen yerler yeniden canlanmaya başlamış ve bu da gündelik yaşamın tüm yönlerine yansımıştır. 964/1557 senesinde de

3 imam⁵⁴,
7 müezzin⁵⁵,
3 hatip⁵⁶,
1 hekim⁵⁷,
2 muhassıl⁵⁸,
1 şerif⁵⁹,
1 seyyid⁶⁰,
7 âmâ⁶¹ ve
1 nakkaş⁶²

⁵⁰ Muhyiddin b. Böri, Muhammed adlı hatipler için kaydın sonunda başlık açılmamıştır. BOA, TT.d., No. 265, 27.

⁵¹ Zeynüddin b. Mesreli, Şerefüddin b. Katibu's-Sır, Abdurrahman b. Muhammed, İbrahim b. Şeyh Şaban adlı dört muhassıl için kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

⁵² Ali el-Muazzami adlı âmâ için kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

⁵³ Yunus b. Nadir, mütevellî-i Câmî' -i Kelendi. BOA, TT.d., No. 265, 27.

⁵⁴ Yunus b. Yâzû' (İmam/Müezzin), Şihâbüddin b. İzzeddin, Abdurrahman b. Muhammed. Hatip ve müezzin ve imam ve muhassıl bir başlık altında toplanarak 19 kişi oldukları ifade edilmiş ancak isimleri belirtilen 17 kişiye tesadüf olunmamıştır.

⁵⁵ Nureddin b. Yâzû', Ebu'l-Lutf b. Tumya, Ali b. Cuma, Hasan b. Tercümân, Ebu'l-Feth b. Safedi, Ali b. Suleyt, Muhammed b. Ebu'l-Vefâ.

⁵⁶ Muhammed b. Yâzû', Muhyiddin b. Abdülvehhâb, Muhammed b. Veliyyüddin.

⁵⁷ Vefâ b. Mustafa.

⁵⁸ Şeyh İbrahim b. Şaban, Mevlânâ Zeyneddin b. Berekât.

⁵⁹ İsa b. Mısrî.

⁶⁰ Yâsir el-Mısrî.

⁶¹ Zeyn en-Nâblûsî, Abd b. Ukbe, İsmail b. Ayas, Yusuf b. İsmail, Yusuf b. İsmail, Halil b. İbrahim, İbrahim b. Muhammed, Muhammed b. Süveydî.

⁶² Abdülvehhab b. Muhammed.

kayıtların kadrajına girmiştir⁶³. Bu dönemin yeni unsurları mahalle sakinleri arasında katılan bir hekim ile bir nakkaş olmuştur. Önceki dönemden defterde kendisine yer bulan mütevellî örneğinde olduğu gibi bazı önemli şahsiyetler kayıt dışı kalmıştır. Başta ölüm, tayin, taşınma ya da orada olmasına rağmen kayda girmeme gibi etkenler bunun nedeni olarak ileri sürülebilir. 1005/1596-97 yılı bilgileri buradaki görevlilere ya da kendilerini diğerlerinden ayırt edecek özelliklere sahip imtiyazlı şahıslara dair herhangi bir nişane barındırmamaktadır. Muhtemelen mahalleler arası bir göç yaşandı ve bu kişiler diğer yerlere taşındılar ya da tahrir görevlisi bunları kaydetmeyi gerek görmedi. Ancak bu son seçenek defterin içindeki diğer verilere bakıldığında boşa çıkmaktadır. Muhtemelen mahallenin geçirdiği değişim ve dönüşüm, bazı sakinlerinin burayı terk etmesine sebebiyet vermiştir. Bazen iş yerlerinin ve atölyelerin varlığı ya da güvenlik gibi nedenler dâhili yer değiştirmelere yol açmaktadır. Ancak son iki sayım arasındaki uzun boşluktan mütevellit yeterli argümanlara sahip olmadığımız için enikonu bir değerlendirme yapmak sıkıntılıdır.

Burculiyye'de Kânûnî Sultan Süleyman dönemi ilk tahririnde (932/1525-26) toplamda 11 imam hatip ve olduğu kayıta geçmekle beraber hüviyetlerine değinilmemiştir. Bunun haricinde sadece Ali b. Nuhas adlı bir kadının burada ika-met ettiğine işaret edilmiştir.⁶⁴ 945/1538 tarihli defterde bir imamın haricinde (Hacı Hüseyin) hüviyetlerine dair bilgi sahibi olmadığımız 7 imam ve 8 şerifin burada yaşadıkları görülmektedir.⁶⁵ Fakat metnin içine dikkatli bir biçimde bakıldığında mahalle mektebinde muallimlik yapan üç kişiyle (Abdullah, Şeyh Gani ve Şeyh Ebu'l-Feth) burada yaşayan bir kadının (Alauddin el-Fihari) ve bir de bir fakihin (İbrahim Canâl) isimleri zuhur etmektedir. Bunun haricinde Şeyh Ebu'l-Vefâ adlı bir âmâ örneğinde olduğu üzere dezavantajlı şahıslara dair bilgi bulmakta mümkündür.⁶⁶ Üçüncü tahrirde (955/1548-49)

2 imam⁶⁷,

⁶³ "Şürefâ 2, Hatib ve müezzin ve imâm ve muhassıl 19; A' mâ ve divâne 8" başlığı kaydın sonunda açılmakla beraber divaneye dair bir malumat metin içinde bulunmamaktadır. Bu konuda bk. BOA, TT.d., No. 304, 37-39.

⁶⁴ "İmâm hatib ve'l-fukahâ neferan 11." BOA, TT.d., No. 427, 164.

⁶⁵ "Şerif 8, imâm 7." BOA, TT.d., No. 1015, 5.

⁶⁶ BOA, TT.d., No. 1015, 5.

⁶⁷ Necmüddin, Abdül...(câmi'u'l-imâm).

1 müezzin⁶⁸,
1 hatip⁶⁹,
5 şerif⁷⁰,
6 muhassıl⁷¹,
4 âmâ⁷²,
6 alim⁷³,
1 kadının⁷⁴

varlığı kayıtlarda kendine yer bulmuştur.⁷⁵ İlimiye sınıfına mensup kişilerin vergi tahsil işiyle meşgul olması dikkat çekicidir. Osmanlılar vergi tahsilatının bir aparatı yaparak ulemayı hem maddî olarak desteklemeyi seçmişler ve aynı zamanda onları sistem içinde tutmayı hedeflemişlerdir. Dördüncü sayımın yapıldığı yılda (964/1557)⁷⁶,

2 imam⁷⁷,
5 müezzin⁷⁸,
2 hatip⁷⁹,
1 hekim⁸⁰,

⁶⁸ Muhammed et-Tarûni.

⁶⁹ Muhammed Nablûsî, el-hatîb. BOA, TT.d., No. 265, 17.

⁷⁰ Seyyid Muhammed Ranevî, Seyyid Şerefüddin b. Seyyid Muhammed, Şihabüddin Raflevî, Berekat b. Şerefüddin, Muhammed el-Acemî, BOA, TT.d., No. 265, 17.

⁷¹ Şeyh Ahmed el-Kudsî Ensârî (muhassıl), Muhammed veled-i Seyf (muhassıl), Muhyiddin b. Şeyh Hasan (muhassıl), Şihabüddin b. Ebu'l-İzz (muhassıl), Abdurrauf b. Ebu's-Safâ Şeyhulislam (muhassıl), Şeyh Yakup b. Mahmud, Şeyhulislam berber (muhassıl).

⁷² Ramazan veled-i Abdülkadir, Ali b. İsmail, Ahmed veled-i Davud, Muhammed veled-i Arîş.

⁷³ Muhyiddin veled-i Şeyh Ebu'z-Zaif (muhassıl/âlim), Şeyh Ali veled-i Şeyh Şemsu'l-İslâm (muhassıl/âlim), Şeyh Abd veled-i Hasan Şeyhu'l-İslâm (muhassıl/âlim), Şeyh Şihabüddin veled-i Ebu'n-Neca Şeyhu'l-İslâm (muhassıl/âlim), Şerefüddin veled-i Ebu'l-Fudayl Huccet-i Şeyhulislam (muhassıl/âlim) ve Şeyh Muhyiddin b. Şeyh Rabin (muhassıl/âlim) adlı kişilerin hem muhassıl oldukları hem de âlim oldukları ifade edilmiştir. BOA, TT.d., No. 265, 10-11.

⁷⁴ Kadı Alauddin A'mârî. BOA, TT.d., No. 265, 10-18.

⁷⁵ BOA, TT.d., No. 265, 10-18.

⁷⁶ "Şürefâ 9, Hekim ve a'mâ ve divâne 9, imâm ve mü'ezzin ve hatib 9." BOA, TT.d., No. 304, 24-30.

⁷⁷ İsmail b. Derrer, Ahmed b. el-Mü'ezzin.

⁷⁸ Muhâdî b. Ahmed, Ahmed b. Meclâdî, Muhammed b. Fervânî, Şemseddin b. Süveylimî, Şeyh Muhammed.

⁷⁹ İbrahim b. Sîbây, Muhibbidin b. Kulkî.

⁸⁰ İbrahim b. Ramazan.

9 şerif⁸¹,
7 âmâ⁸²,
2 mecnun⁸³,
1 terzi⁸⁴

burada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Geçen sayımda kendine yer bulan muhasıl gibi bazı aktörlerin bu tarihte devre dışı kaldıkları görülmektedir. III. Mehmed devrinde tutulan 1005/1596-97 tarihli son defterde⁸⁵

3 imam⁸⁶,
4 müezzin⁸⁷,
6 hatip⁸⁸,
5 hekim⁸⁹,
8 âmâ⁹⁰,
1 divane⁹¹ ve
9 şerif⁹²

şehrin en büyük mahallesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁹³ Hekim sayısının fazlalığı mahallenin yüzyılın nihayetine doğru bir tababet merkezi

-
- ⁸¹ Muhammed b. Ömer, Şerefüddin b. Muhammed, Berkat b. Şeref, Ebu'n-Nasr b. Şerefüddin, Şihabüddin b. Muhammed, Muhammed b. Şihabüddin, Berekat b. Şeref, Musa b. Şerefüddin, Nureddin b. Berekat.
- ⁸² Yusuf b. İbrahim, Ali b. Harîrânî, Ali b. Ra'î, Muhammed b. Rabi', Muhammed b. Zünnür, Ebu'l-Vefâ b. Mü'ezzin, Mahmud b. Sad.
- ⁸³ Osman b. Yâlif, Ebulfeth b. Serîm.
- ⁸⁴ Run b. Berekat.
- ⁸⁵ Kaydın sonunda "Hatib ve imâm ve mü'ezzin 13; şürefâ 9; A'mâ ve Dîvâne ve Hekîm 14" olarak verilmiştir. TKG, KKTD, No. 192, 8b.
- ⁸⁶ Nureddin veled-i Yusuf, Şeyh Alaüddin veled-i Medbûl, Şeyh Muhammed veled-i Yahya.
- ⁸⁷ Şeyh Ahmed veled-i Refâ, Muhammed veled-i Zureyk, Muhammed veled-i Mansur, Saduddin veled-i Ali.
- ⁸⁸ Muhammed veled-i Muhammed, Zeynuddin veled-i Muhammed, Şeyh İbrahim veled-i Ubeyd, Abdullah veled-i Yahya, Ahmed veled-i Verân, Hacı Ali veled-i Zayfân.
- ⁸⁹ Muhammed veled-i Kerâvî, Muhammed veled-i Bunlu, Halil veled-i Serîm, Muhammed veled-i Ayfas, Ömer veled-i Kahli.
- ⁹⁰ Halil veled-i Rabliye, Muhammed veled-i Müksir, Abdülkerim veled-i Semer, Sadüddin veled-i Hallav, Ebu'n-Nasr veled-i Fersânî, Ali veled-i Osman, Şihabüddin veled-i Zerroz, Muhyiddin veled-i Nasreddin.
- ⁹¹ Ahmed veled-i Tayyân.
- ⁹² Sayıları belirtilen şeriflerin isimleri zikredilmemiştir.
- ⁹³ TKG, KKTD, No. 192, 7a-9a.

haline dönüştüğü izlenimini vermektedir. Bir zamanlar Şücâ'iyye'nin sahip olduğu bu özellik asrında sonunda el değiştirerek buraya intikal etmiştir. Muhtemelen mekânın sağladığı çeşitli imkanlar doktorların burada toplanmasına yol açmıştı.

Ekrâd Mahallesi'nde ise 932/1525-26'da eşraf sınıfından kimlerin bulunduğu na dair herhangi bir bilgi yoktur.⁹⁴ İkinci sayımda (945/1538) durumun biraz değiştiği ve burada adlarına işaret edilmeyen dört imamın varlığından bahsedilmektedir. Ayrıca kaydın sonunda kendisine yer bulmayan bir fakih (Abdî) ile bir hatibe (Celaleddin) metin içinde rastlanmaktadır.⁹⁵ 955/1548-49 yılına gelindiğinde

3 imam⁹⁶,
1 müezzin⁹⁷
6 şerif⁹⁸,
4 seyyid⁹⁹,
5 muhassıl¹⁰⁰,
1 hatip¹⁰¹ ve
1 ferrâş-ı mescidin¹⁰²

burada yaşamlarını sürdükları görülmektedir. Bu son veriler ilk ikisiyle mukayese edildiğinde daha tafsilatlıdır. İbadethanenin temizliğiyle bir görevlinin varlığına işaret burada bir mescidin mevcudiyetini de ortaya çıkarmaktadır. Muhtemelen imamlar da burada vazifelerini icra etmekteydi. Dördüncü sayı-

⁹⁴ BOA, TT.d., No. 427, 165-166.

⁹⁵ BOA, TT.d., No. 1015, 9, 11.

⁹⁶ Kayıtta bir imamdan bahsedilmesine mukabil Şeyh Yahya, Yusuf b. İbrahim ile Şeyh Hasan el-Ulvâniye adında üç imamın isimlerine tesadüf olunmaktadır.

⁹⁷ Ömer b. Ganim. BOA, TT.d., No. 265, 23.

⁹⁸ Ebulfadl b. Şihâb, Şerefüddin b. Şihâb, İsmail b. Seydi Ahmed, Muhammed b. Seydi Ahmed Mekarim, Ahmed Harum b. Muhammed, Ebubekir b. Şerif adlı şerifler için Kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

⁹⁹ Kaydın sonunda Ömer b. Muhammed, Ömer birâder-i Ebubekir, Zeynüddin b. İsmail, Ali b. Fudayl adlı seyyidler için başlık açılmamıştır.

¹⁰⁰ Şihabüddin Hanbeli, Ahmed b. Mesaha, Hayruddin b. Umran, Melah b. Vasi (cündî-i halkâ), Necmüddin b. Şeyh Ebu's-Samed adlı muhassıllar için kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

¹⁰¹ Ahmed b. Ziyad. BOA, TT.d., No. 265, 20.

¹⁰² Muhammed b. Dehan. BOA, TT.d., No. 265, 22.

mın olduğu 964/1557 tarihli tahrirde¹⁰³

9 imam¹⁰⁴,
6 müezzîn¹⁰⁵,
1 hatip¹⁰⁶,
5 hekim¹⁰⁷,
4 muhassıl¹⁰⁸,
14 şerîf¹⁰⁹,
1 seyyid¹¹⁰ ve
2 âmâdan¹¹¹

söz edilmektedir. Bu tarihte şehrin en çok hekimine sahip mahallesi Şücâ'iy-ye'dir. 1005/1596-97 senesine ait son defterde¹¹²,

6 imam¹¹³,
4 müezzîn¹¹⁴,

¹⁰³ "İmâm ve hatib ve mü'ezzin ve muhassıl 15" kaydı olmasına karşın İmam, müezzîn ve muhassıl olanların isimleri verilmiş hatiplerin kim olduğu ifade edilmemiştir. BOA, TT.d., No. 304, 31-36.

¹⁰⁴ Şeyh Sâlim b. Salâh, Şaban b. Ömer, Yusuf b. İbrahim, Şeyh Ali, Yahya b. İsa, Muhyiddin b. Yahya, Muhammed b. Melik (Ecnâd-ı Halkâ), Yusuf b. Kadri (Ecnâd-ı Halkâ), Muhammed b. Rumi (Ecnâd-ı Halkâ).

¹⁰⁵ Ali b. Mısrî, Harken, Ali b. Yasin, İbn Ferecullah, Ömer b. Ganîm, Muhammed b. Sûne, Sa-fedî (müezzîn/hekim).

¹⁰⁶ Salahuddin b. Melik (Ecnâd-ı Halkâ).

¹⁰⁷ Faris b. Ahmed, Ömer b. Hattâb, Safedî (hekim/müezzîn), Ebu Abdullah b. Mecdlâdî, Muhammed b. Abdulkadir.

¹⁰⁸ Ahmed b. Ali, Ebu'l-Feth b. Ahmet Mardînî, Şihabüddin b. Ebu'l-Fazl, Muhammed b. Nec-müddin (Ecnâd-ı Halkâ).

¹⁰⁹ Ebu'l-Fadl b. Şihâb, Zeynüddin b. Ebu'l-Fadl, Ebu'l-Hûd b. Ebu'l-Fadl, Ahmed b. İsmail, İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Muhammed, Zeynuddin b. Baba, Sarâyîn b. Zeynulabidin, Taysa b. Zeynulabidin, Ömer b. Ahmed, Ebu'l-Yusr b. Şerefüddin, Ahmed b. Dehrûh, Ebu-bekir b. Dehrûh, Acemî b. Muhammed.

¹¹⁰ Ömer b. Muhammed.

¹¹¹ Da'nât b. Yusuf, Cihânşâh b. Saklıyur.

¹¹² TKG, KKTD, No. 192, 9a-10a. Kaydın sonunda "Şurefâ 7; "Hatib ve İmâm ve Mü'ezzin 11" başlığı açılmıştır.

¹¹³ Abdurrahman, Zeynuddin veled-i Muhammed, Ali veled-i Mahmud, Ahmed veled-i Abdülbasit, Musa veled-i Ebu'l-Beka, Berekat veled-i Muhammed.

¹¹⁴ Receb veled-i Hamdan, Abdullah veled-i Muhammed, Ali veled-i Harara, Ahmed veled-i Harara.

1 hatip¹¹⁵ ve
7 şerif¹¹⁶

kayıtlarda yer almıştır. Bir önceki verilerde kendilerine işaret olunan doktorlara ne olduğu bilinmemekle birlikte son iki veri arasındaki 40 yıllık boşluktan dolayı bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak bu tarihte Burculiyye'nin doktorlar tarafından tercih edildiği hatırlandığında mahallenin bu konudaki özelliğini kaybettiği anlaşılmaktadır.

Türkmân'da ilk sayımın yapıldığı zamanda (932/1525-26) Ekrâd örneğinde olduğu üzere önemli kişilerden kimlerin bulunduğuna ilişkin bir malumat bulunmamaktadır.¹¹⁷ 945/1538 senesinde durumda bir değişiklik meydana geldiği ve birisi haricinde kim olduklarına dair bilgi verilmeyen üç imamın (Ahmed veled-i Muhib) yaşadığı görülmektedir.¹¹⁸ 955/1548-49'da imamların sayısında artış yaşanarak beş kişiye ulaşmıştır.¹¹⁹ Ayrıca iki müezzin¹²⁰ ile üç muhassılın¹²¹ isimleri de deftere yansımıştır. Önceki verilere nazaran malumat bağlamında bir değişimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu da mahallenin şenlendiğini göstermektedir. 964/1557 senesinde¹²² de 7 imam¹²³, 1 müezzin¹²⁴, 2 hatip¹²⁵, 1 muhassıl¹²⁶ ve 1 şerif¹²⁷ kayıtlarda kendilerine yer bulmuştur. Önceki kayda göre imamların sayısında artış devam etmekle beraber müezzinler ile muhassıllar

¹¹⁵ Celaleddin veled-i Ahmed.

¹¹⁶ Şeriflerin isimleri zikredilmemiştir.

¹¹⁷ BOA, TT.d., No. 427, 165.

¹¹⁸ BOA, TT.d., No. 1015, 11.

¹¹⁹ Abdulkерim b. Atras, Ali b. Da'yûs, Şihâbüddin b. Zeyneddin, Muhammed b. Yusuf, Ebu'l-Fudayl b. el-Atras.

¹²⁰ Kayıtta 1, Ali b. Berma, Hacı Muhammed b. Hattâb. BOA, TT.d., No. 265, 35.

¹²¹ Abdurrahman b. Bat el-Hüseyin, Zeynülabidin b. Huveydî, Muhammed El-Garanî. BOA, TT.d., No. 265, 33.

¹²² "Hatîb ve İmâm ve Mü'ezzin 3" bir başlık altında toplanarak 3 kişi oldukları ifade edilmiş ancak hatibe tesadüf olunmamıştır. Bunlara ilaveten 5 imam ve 1 hatip Ecnâd-ı Halkâ arasında vardır." BOA, TT.d., No. 304, 43-46.

¹²³ Muhammed b. Dakdük, Ali b. Murfî, Ebubekir b. Nebil (Ecnâd-ı Halkâ), Abdurrahman b. Sıddık (Ecnâd-ı Halkâ), Ebu's-Sirin b. Kubeys (Ecnâd-ı Halkâ), Zeynülabidin (Ecnâd-ı Halkâ), Halil b. Sıddık (Ecnâd-ı Halkâ).

¹²⁴ Muhammed b. Hattâb.

¹²⁵ Abdurrahman b. Hasan (Ecnâd-ı Halkâ).

¹²⁶ Celaleddin b. Hıdır.

¹²⁷ Ramazan b. Şirîn.

söz konusu olduğunda bir düşünüş meydana gelmiştir. Peygamber soyundan birisi ilk defa bu tarihte ortaya çıkmıştır. Muhtemelen bu aileden biri çeşitli nedenlerle buraya yerleşmeyi tercih etmiş olmalıdır. 1005/1596-97 tarihli son veriler¹²⁸,

1 imam¹²⁹,
2 müezzîn¹³⁰ ve
2 hatibin¹³¹

buradaki varlıklarını haber vermektedir. Zor zamanlara rağmen yaşamın sürdüğü mahallede dini sınıfın haricindeki diğer aktörlere ilişkin herhangi bir işaret yoktur.

932/1525-26'da Zeytûn'da imam (Kemaleddin b. Cibril, Ebu'l-Vefâ b. Cübeyl), hatip (Yusuf b. Tercüman) ve müezzîn (Ali b. Abbas) toplam 5 kişi olduğuna değinilmekle beraber bunlardan birisinin kimliği meçhul kalmıştır.¹³² İkinci tahririn icra edildiği senede (945/1538) ise burada kim oldukları bilinmeyen iki imamın varlığına işaret edilmiştir.¹³³ 10 sene sonrasına ait 955/1548 tarihli sayım mahalleye ilişkin daha tafsilatlı bir döküm ortaya koymaktadır.¹³⁴ Buna göre 2 imam (Ömer veled-i Ali, Kemaleddin Cibrin veled-i Şeyh Mehâmîd), 2 müezzîn (Abdülkerim veled-i İbrahim, Ali veled-i Abbas¹³⁵), 2 muhassıl (Ebu'l-Vefâ veled-i Hanbeli, Muhammed veled-i İbrahim), 1 şerif (Muhammed veled-i Nassâr), 2 seyyid (Ramazan veled-i Sevanim, Ali Faris) 1 dellâl (Dümeyrî veled-i Abdullah) ve 1 fakih (Ali veled-i Ali) burada yaşamaktadır. 9 yıl sonrasına tekabül eden 964/1557 yılına ait Kânûnî devrinin son defteri,

2 imam¹³⁶,
4 müezzîn¹³⁷,

¹²⁸ TKG, KKTD, No. 192, 12a-13a. "Hatib ve İmâm ve Mü'ezzîn 5" olarak kaydın sonunda başlık açılmıştır. TKG, KKTD, No. 192, 12b.

¹²⁹ Şeyh Rıdvan.

¹³⁰ Muhammed veled-i Muşaka, Ahmed veled-i Muşaka.

¹³¹ Muhammed veled-i Bahrî, Bedreddin veled-i Nuveyrî.

¹³² "İmâm ve hatib ve mü'ezzîn'in neferan 5." BOA, TT.d., No. 427, 163.

¹³³ BOA, TT.d., No. 1015, 13.

¹³⁴ BOA, TT.d., No. 265, 7-10.

¹³⁵ "Mü'ezzîn-i fi-Câmi'-i Kebîr." BOA, TT.d., No. 265, 9.

¹³⁶ Şeyh Ebu'l-Vefâ, Ömer b. Ali.

¹³⁷ Ali b. Abbas, Ali b. Ahmed, Abdülvehhâb b. Ahmed, Yusuf b. Lihâm. BOA, TT.d., No. 304, 23.

5 hatip¹³⁸,
2 hekim¹³⁹,
3 muhassıl¹⁴⁰,
1 mübeyyiz¹⁴¹,
3 âmâ¹⁴² ve
1 şerife¹⁴³

ait verileri izhar etmektedir. Müslüman tabiplerin varlığı kendilerine uygun çalışma ortamı bulduklarını ve muhtemelen bu tarihlerde mahallede birer muayenehanelerinin mevcudiyetini göstermektedir. Geçen sayımda adı imam olarak gözüken Ömer b. Ali'nin göreve devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğerine ne olduğu bilinmemektedir. Yüzyılın nihayetini işaret eden 1005/1596-97 verilerine göre¹⁴⁴,

3 imam¹⁴⁵,
4 müezzin¹⁴⁶,
2 hatip¹⁴⁷,
3 âmâ¹⁴⁸ ve
2 hekim¹⁴⁹

burada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Önceki verilerle karşılaştırıldığında farklı bir bariz bir şahsiyet listede yer almamaktadır.

Sonraki kayıtlarda Dârü'l-Hudar ile birlikte anılan Tabbâğa/Sabbâğa'da ise

-
- ¹³⁸ Müezzin imam ve hatip bir başlık altında toplanarak 10 kişi oldukları ifade edilmiştir. Kaydın içinde 4 müezzin ve 1 imama tesadüf olunmuştur. Kaydın içinde hatiplerin isimleri verilmemiştir. BOA, TT.d., No. 304, 22-24.
- ¹³⁹ Ali b. Şahin, Ebu't-Tîn b. Yusuf. BOA, TT.d., No. 304, 23.
- ¹⁴⁰ Muhammed b. Sıbây, Muhammed b. Hasan, Muhammed b. İbrahim.
- ¹⁴¹ Muhammed b. Hasan.
- ¹⁴² Vefâ b. İvaz, Ebu'l-Vefâ b. Ecel, Yakub b. 'Ulyâdi. BOA, TT.d., No. 304, 23.
- ¹⁴³ Ramazan b. Sülem.
- ¹⁴⁴ "Hatîb ve İmâm ve mü'ezzin 9"; A'mâ ve Hekim 5. TKG, KKTD, No. 192, 7a.
- ¹⁴⁵ Şeyh Halil veled-i Hacı Muhammed, Şeyh Muhammed veled-i Abdulhak, Şemseddin veled-i Abdulhak.
- ¹⁴⁶ Abdulkadir veled-i Şeyh Muhammed, Ahmed veled-i Hanbelî, Şeyh Nureddin veled-i Zeyneddin, Ali veled-i Belâ'.
- ¹⁴⁷ Şeyh Ömer veled-i İbrahim, Şeyh Ahmed veled-i Şeyh Yusuf.
- ¹⁴⁸ Asfür veled-i Hayyat, Ahmed veled-i Şeyhuddin, Muhammed veled-i Cemal.
- ¹⁴⁹ Abdurrahman, Muhammed veled-i Mahreme.

932/1525-26'da imam, hatip ve fakihin toplam üç kişi olduğu ifade edilmekle beraber bunlardan sadece 2 hatibin (Muhyiddin b. Bedir, Veliyyüddin b. Kadı) isimleri zikredilmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca aynı mahallede Rumezî b. Büdeyri adlı bir şahsın bir dükkanını vakfetmesi hasebiyle isminin üstüne "vâkîfu'd-dükkân" notu eklenmiştir.¹⁵¹

Eski Memlûk Askerî Sınıfı (Ecnâd-ı Halkâ)

Gazze tahrir kayıtları Memlûk askerî sınıfının müntesiplerine dair kıymetli bilgiler vermektedir. Bir zamanların hasım tarafına yeni düzenin sahipleri gereken ihtimamı vererek onları ayrı olarak kaydetmiştir. Verilere bakıldığında Türkmân, Burculiyye, Ekrâd, Hıkr-u Tuffâh ve Zeytûn mahallelerinde yaşadıkları görülmektedir. İlk iki sayımda haklarında fazla bilgi bulunmamasının nedeni olarak çatışma ortamının etkilerinin henüz tam olarak ortadan kalkmaması ve bu kesimin şehre dönüş yapma hususunda acele etmemesi gibi etkenler gösterilebilir. Zira üçüncü tahrirden (955/1548-49) itibaren haklarında daha açık bilgiler bulmaktayız.

İlk kayıta (932/1525-26) sadece Zeytûn Mahallesi'nde askerî sınıftan Basal el-Mısrî (cebe-çeri) ile Şihabeddin b. Tercüman'dan (cündî) bahsedilirken¹⁵² ikincisinde (945/1538) bunlara dair herhangi bir işaret yoktur. 955/1548-49 senesinde durumun değiştiğini ve Ecnâd-ı Halkâ'nın mahallenin geri kalanından ayrı bir sınıf olarak deftere kaydedildiğini görüyoruz. Buna göre Zeytûn'da 4 mücerred 18 hane (94 kişi) olarak ikamet etmeye devam etmişlerdir.¹⁵³ 9 yıl sonrasına ait veriler (964/1557) askerî sınıfın hane sayısında (15)¹⁵⁴ bir düşüşe dolayısıyla nüfus bağlamında bir azalmaya (75 kişi) işaret etmektedir. Bu gerilemenin ardındaki nedenler bilinmemektedir. Her iki sayım arasındaki zaman diliminin kısalığı 3 hanenin neden burayı terk ettiği ya da başlarına ne geldiği sorularını akla getirmekle beraber bu hususta kaynakların sükutu kesin bir şey söylemeyi mümkün kılmamaktadır. Asrın sonunda

¹⁵⁰ "İmâm ve hatib ve'l-fukahâ neferan 3." BOA, TT.d., No. 427, 163.

¹⁵¹ BOA, TT.d., No. 427, 162.

¹⁵² BOA, TT.d., No. 427, 163.

¹⁵³ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündilerden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 265, 10.

¹⁵⁴ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündilerden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 304, 24.

mezkûr askerî sınıf 1 mücerred 16 hanelik¹⁵⁵ bir nüfusla (81) kentte hayatlarını sürdürmüşlerdir. Son iki veri arasındaki uzun zaman dilimi nedeniyle topluluğun umumi demografik yapısına ilişkin kesin şeyler söylenememekle birlikte tabloya bakıldığında bir asırlık genel eğilimin aşağı yukarı korunduğu izlenimi edinilmektedir.

İlk iki kayıтта eski Memlûk askerî sınıfına herhangi bir işaretin bulunmadığı Burculiyye'de 955/1548-49 senesinde durumun değiştiği görülmektedir. Kaydın sonunda kendilerine yer açılan bu askerî sınıfın 9 mücerred ve 20 haneden (109 kişi)¹⁵⁶ ibaret oldukları ifade edilmekle beraber bu rakamın aslında eksik olduğu göze çarpmaktadır. Zira muharrir listeyi tertip ederken Sevman Şâfii adlı bir şahsı eklemeyi unutmıştır.¹⁵⁷ Dolayısıyla onunla birlikte bu sınıfın nüfusu 9 mücerred, 21 haneye (114 kişi) ulaşmaktadır. 9 yıl sonrasına ait 964/1557 tarihli veri burada 35 hanenin¹⁵⁸ (175) yaşamaya devam ettiğini göstermektedir. Önceki veriyle mukayese edildiğinde nüfus bağlamında bir artış gerçekleşmiştir. 1005/1596-97 yılına dair veriler, topluluğun kötü gidişatın dışında kalamadığına işaret etmekte ve onların da menfi vasattan etkilendiklerini haber vermektedir. 6 mücerred¹⁵⁹ 25 hanelik¹⁶⁰ (131 kişi) oran dördüncü sayıdaki verilerle karşılaştırıldığında cemaatin demografik bakımdan bir düşüşe maruz kaldığını ifade etmektedir. Burada esas sıkıntı son iki veri arasında yaklaşık kırk yıllık bir zaman kesitinin varlığıdır. Dolayısıyla gidişatın nasıl seyrettiğini tafsilatıyla betimlemek zordur.

955/1548-49 yılında Şücâ'iyetü'l-Ekrâd Mahallesi'nde ikamet eden 22 mücerred 17 haneye¹⁶¹ sahip (107 kişi) eski Mısır askerî sınıfına kayıтта ayrı bir başlık açılarak işaret edilmiştir. Bununla birlikte başka bir şahıs tahrir görevlisi tarafından listeye sehven konulmamış fakat sonradan isminin altına konumu-

¹⁵⁵ Kayıтта hane 17. Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündilerden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir. TKG, KKTD, No. 192, 7a.

¹⁵⁶ BOA, TT.d., No. 265, 18.

¹⁵⁷ Sevman Şâfii Cündî-i Halkâ. BOA, TT.d., No. 265, 16.

¹⁵⁸ Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir. BOA, TT.d., No. 304, 31.

¹⁵⁹ Kayıтта 5 kişilik mücerred için kaydın sonunda başlık açılmamıştır. TKG, KKTD, No. 192, 9a.

¹⁶⁰ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündilerden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." TKG, KKTD, No. 192, 8b; Kayıтта 31. TKG, KKTD, No. 192, 9a.

¹⁶¹ "Cemâ'at-i Cündiyyân-ı halkâ ki sâbıkâ Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden olup hâliyâ Şücâ'iyetü'l-Ekrâd mahallesinde mütemekkinlerdir." BOA, TT.d., No. 265, 25.

na ilişkin bir not eklenmiştir.¹⁶² Dolayısıyla bu dikkate alındığında bu sınıfın 22 mücerred 18 haneye (112 kişi) ulaştığı görülmektedir. Muhtemelen bu topluluk önceden de aynı yerlerinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yeni yönetimin bu eski askerî sınıfla ne yapacağı konusunda yeni bir siyaset benimseme gibi hususlarda geç karar vermesi muhtemelen bu kitlenin eski meskenlerine dönüşünü geciktirmiştir. Şehrin üçüncü büyük eski Memlûk askerî sınıfına sahip olan Şücâ'iy'e'de 964/1557'de 34 hanenin¹⁶³ (170) yaşadığı görülmektedir. Veriler bu sınıfın çocuklarının vergi tahsildarlığının yanında imamlık ve haptiklik gibi dini görevleri ifa ettiklerini de haber vermektedir. Bu yönleriyle artık sivil yaşama iyi entegre oldukları söylenebilecek olan bu topluluğun nüfusları önceki döneme göre artış kaydetmiştir. Asrın sonunda 24 hanelik (104)¹⁶⁴ bir nüfusa sahip olan askerî kesimin önceki verilere göre bir düşüş yaşadıkları bellidir. Asrın son çeyreğinden itibaren Bedevi Arap tehdidinin dizginlenememesi, iki cephedeki savaşlardan dolayı bölgedeki güvenlik krizinin derinleşmesi gibi nedenler Kanûnî'nin saltanatı esnasında bin bir emekle kurulan emniyet sisteminin büyük bir darbe almasına ve etkin bir biçimde çalışmasına engel olmuştur. Dolayısıyla bu durumun tek kurbanları sadece sivil halk olmamış aynı zamanda bir zamanların gururlu askerî elitlerin çocukları da bu durumdan zarar görmüştür.

İlk iki kaydında Ecnâd-ı Halkâ'ya herhangi bir işaretin bulunmadığı Dârul-Hudar'da 8¹⁶⁵ hanenin (40 kişi) burada 955/1548-49 senesinde emekli olarak yaşadıkları vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu sınıfın Osmanlı askerî sistemine entegre edilmediği ve maaşlarını karşılayacak bir maaşın onlara tahsis edilmesiyle sistem dışı kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın sadece bu grupla mı sınırlı kaldığı ve diğerlerinin görevlerine devam edip etmedikleri bilinmemektedir. Muhtemelen bazıları emekliliğe sevk edilirken diğerleri aktif olarak görevde istihdam edildiler. Dokuz yıl sonrasına ait dördüncü tahrir kaydı (964/1557), burada ikamet eden 10 hanenin¹⁶⁶ varlığından (50 kişi) ha-

¹⁶² Melah b. Vasi (cündî-i halkâ). BOA, TT.d., No. 265, 20.

¹⁶³ "Ecnâd-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî olup şimdi mahalle'-i mezbûrda sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 304, 36.

¹⁶⁴ "Ecnâd-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündîlerden olup şimdi mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." TKG, KKTD, No. 192, 10a.

¹⁶⁵ "Cemâ'at-i Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâifesinden olup ve hâliyâ mahalle-i Dârul-hudar'da ber-vech-i tekâ'ud mütemekkinlerdir." BOA, TT.d., No. 265, 29.

¹⁶⁶ "Cündiyyân-ı halkâ sâbıkâ cündî tâ'ifesinden olup şimdi mahalle-i mezbûrda sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 304, 39.

ber vermektedir. Verilere bakıldığında mezkûr topluluğun demografik açıdan bir artış kaydettikleri görülmektedir. Yüzyılın sonunda (1005/1596-97) da bu topluluğun durumunun dramatik bir biçimde değişmediğini (9 hane¹⁶⁷: 45 kişi) ortaya koymaktadır. Mezkûr sınıf Gazze'deki genel gidişata rağmen başlangıçtaki durumlarını burada muhafaza etmeyi başarmakla birlikte kaynakların teşkil ettiği boşluk kesin bir şeyler ileri sürmeyi engellemektedir.

Hıkr-u Tuffâh'ın ilk iki kaydında yer almayan 10 mücerred 12 hanelik¹⁶⁸ (70 kişi) eski Memlûk askerî sınıfının üyeleri arasında 955/1548-49'da İbrahim b. Cemal adında timar tasarruf eden bir kişiyle Ebubekir b. Cemal adlı berat sahibi bir şahsa rastlanmaktadır.¹⁶⁹ Bu da bu sınıfın içinde aktif görevi tercih eden kişilerin var olduğunu göstermektedir. Diğerlerinin isimleri arasına böyle bir not düşülmemiş olması onların yeni rejimde görev almayı tercih etmediklerine işaret olarak yorumlanabilir. 9 yıl sonrasına ait veriler askerî sınıfın nüfus bağlamında bir kayba uğradığını (9 hane: 45 kişi) ortaya koymaktadır.¹⁷⁰ Nedenlerini tam olarak tespit edebilmek kaynakların kifayetsizliğinden ötürü mümkün değildir. Fakat başta ölüm olmak üzere göç gibi etkenlerin bu konuda rol oynadığı ileri sürülebilir. 1005/1596-97'de bir öncekine kıyasla adı geçen topluluğun nüfusunda (10 hane¹⁷¹: 50) bir artış gerçekleşmekle birlikte veriler arasındaki tarihsel boşluğun mevcudiyeti, bunun ne kadar doğru olduğu sorununu gündeme getirmektedir. Dolayısıyla 40 senelik eksiklik değerlendirme hususunda bizleri temkinli olmaya sevk etmektedir.

955/1548-49 yılında en yoğun eski Memlûk askerî sınıfına ev sahipliği yapan mahalle Türkmân'dır. 38 mücerred 27 hanelik¹⁷² bir nüfus (173 kişi) burada ikamet etmektedir. Bunların herhangi bir vazife üstlenip üstlenmediği hususu müphemdir. Ancak sistem dışı kaldıkları kaydın başına konulan ifadeden

¹⁶⁷ "Cündiyyân-ı halkâ sâbıkâ cündî tâ'ifesinden olup hâliyâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." TKG, KKTD, No. 192, 11a.

¹⁶⁸ "Cemâ'at-i Cündiyyân-ı halkâ ki sâbıkâ Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden olup hâliyâ mahalle-i Tuffâh'da mütemekkinlerdir." BOA, TT.d., No. 265, 33.

¹⁶⁹ BOA, TT.d., No. 265, 33.

¹⁷⁰ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden olup şimdi mahalle-i mezbûrda sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 304, 42.

¹⁷¹ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâ'yifesinden olup hâlâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." TKG, KKTD, No. 192, 12a.

¹⁷² "Cemâ'at-i ecnâd-ı halkâ der-Mahalle-i Türkman el-mezbûre Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden olup mahalle-i mezbûrda sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 265, 35-36.

anlaşılmaktadır. 964/1557 senesinde de Ecnâd-ı Halkâ'nın en yoğun yaşadığı yer olma (69 hane¹⁷³: 345 kişi) unvanını mahallenin koruduğu görülmektedir. Adeta kendilerine ait bir koloni oluşturmuş olan ve demografik bağlamda gelişimini sürdüren bu topluluğun içinde 5 imam ve 1 hatibin varlığı da dikkat çekicidir. Bu da onların dinî konularda kendi insan kaynaklarından faydalanma yolunu benimsediklerini ya da bazılarının artık geri dönmeyi düşünmedikleri askerî sınıfı terk etmenin verdiği kararlarla diğer toplumsal alanlara yönelme eğilimlerini göstermektedir. 1005/1596-97 senesine ait son veriler, Gazze'deki en kalabalık askerî sınıfın (2¹⁷⁴ mücerred 48 hane¹⁷⁵: 242 kişi) burada hayatlarını sürdürmeye devam ettiklerini tamamen şehri terk etmediklerini söylemektedir. Ancak kayıtlar arası tarihsel boşluk son 40 yıllık zamandaki mevcut durumu analiz konusunda önümüze engeller çıkarmaktadır. Bölgenin son 15 yıldır yaşadığı kaotik durumdan mütevellit on altıncı asrın sonunda demografik bir gerilemenin yaşandığı kaynakların ispat ettiği bir gerçektir. Dolayısıyla mevcut durumdan kent genelinde bahsi geçen topluluğun tamamıyla etkilendiği bilinen bir vakıdır.

Hristiyanlar

Şehrin ikinci büyük nüfusuna sahip olan Hristiyanlar, çeşitli cemaatlerden oluşmaktadır. Demografik değişime bakıldığında tıpkı Müslümanlar gibi 964/1557, nüfuslarının zirve yaptığı dönemdir. 40 yıllık boşluktan dolayı bundan sonrası için kesin bir değerlendirme yapmak mümkün olmamakla beraber sancakta ve bölgede işlerin iyi gitmediği döneme ait belgelerin izhar ettiği bir gerçektir. Dolayısıyla bu grup diğerleri gibi istikrarla birlikte gelen gelişmenin nimetlerinden faydalanmışlardır. Fakat durum kötüye döndüğünde doğal olarak bundan da etkilenmişlerdir.

Cemaatlerin bazen birbirleri içinde eridikleri de olmuştur. İlk üç sayımda kayıtlarda yer alan Fellâhîn-i Sahrâ-yı Şerîfe, 964/1557'den itibaren Sahratul-lâh-i Müşerreffe adını almış ve Mısır'lı Sahrâ-yı Şerife adındaki diğer cemaati de kapsayan daha geniş bir biçime dönüşmüştür.

¹⁷³ "Ecnâd-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâ'ifesinden el-ân mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." BOA, TT.d., No. 304, 45-46.

¹⁷⁴ 2 mücerred için kaydın sonunda başlık açılmamıştır.

¹⁷⁵ "Cündiyyân-ı halkâ ki Çerâkise zamânında cündî tâ'yifesinden olup hâlâ mahalle-i mezbûrede sâkinlerdir." Kayıтта 50. TKG, KKTD, No. 192, 12b-13a.

Mahalle/Cemaat	932/1526-26		945/1538		955/1548-49		964/1557		1005/1596-97	
	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M
Hristiyan Mahallesi	81 ¹⁷⁶	1 ¹⁷⁷	115		116	3	99 ¹⁷⁸		95 ¹⁷⁹	
Rızkullah	35		30	5	34		38		36 ¹⁸⁰	
Şübek	28		19	7	46	1	45 ¹⁸¹		31	
Cebbâriye	25		20	7	40	1	51		44 ¹⁸²	
Halîl	23									
Sahrâ-yı Şerife Fellahları	19		18 ¹⁸³	8 ¹⁸⁴	41	4				
Mısır Sahrâ-yı Şerife			10		10					
Sahratullâh-i Müşerrefe							75		70	
Vâdî-i Musa	16		19		24		26		15	
Tekâ'ine			6		8		11		11	
Kıpt	5		5	2	5					
Toplam	232	1	242	29	324	9	345		302	

Tablo 8: Gazze şehri hristiyan nüfusa ait hane sayıları

Bazen kayıt esnasında bazı isimlerde değişimlerin yaşandığı da olmuştur. Bir kayıta müphem geçilen isim sonrasında daha tafsilatlı verilerek yanına açıklayıcı notlar da konulmuştur. Vâdî'nin ilk tahrirde sadece bu isimle anılması sonrasında ise Vâdî Musa olarak kaydedilmesi bu kabil örneklerden olarak gösterilebilir. Yine mahalle olarak bilinen yerin son sayımda cemaat olarak zikri de bu bağlamda değerlendirilebilir.

932/1525-26 senesine ait verilere bakıldığında Gazze'de 1 mücerred 232 hanelik¹⁸⁵ (1161 kişi) nüfusun başta mahalle olmak üzere çeşitli yerlerde yaşadığı belirtilmiştir. Burada vurgulanan nokta erken tarihlerden itibaren bir Hristiyan (Mahalle-i Nasârâ der-nefs-i Gazze) mahallesinin kentteki mevcudiyetidir. Bununla birlikte topluluğun içinde bulunan muhtelif yedi cemaate de

¹⁷⁶ Kayıtta 82. BOA, TT.d., No. 427, 166.

¹⁷⁷ Mücerred için başlık açılmamıştır. Bk. BOA, TT.d., No. 427, 166.

¹⁷⁸ Kayıtta 96. BOA, TT.d., No. 304, 47.

¹⁷⁹ Kayıtta 94. TKG, KKTD, No. 192, 13b.

¹⁸⁰ Kayıtta 35. TKG, KKTD, No. 192, 14a.

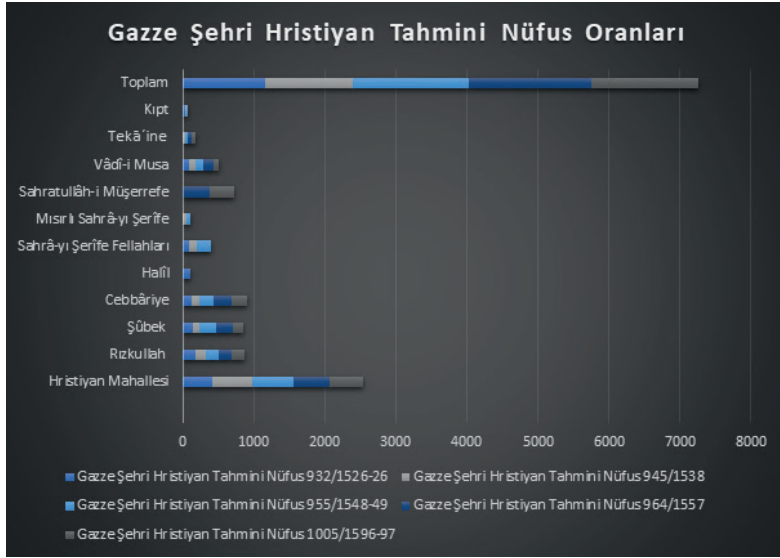
¹⁸¹ Kayıtta 43. BOA, TT.d., No. 304, 49.

¹⁸² Kayıtta 38. TKG, KKTD, No. 192, 14b.

¹⁸³ Kayıtta 20. BOA, TT.d., No. 1015, 16.

¹⁸⁴ Kayıtta 7. BOA, TT.d., No. 1015, 16.

¹⁸⁵ "Cizye-i Nasârâ ve'l-Yehüd ve's-Semere beher nefer fi 60 fi sene 21.180." BOA, TT.d., No. 427, 169.

Tablo 9: Gazze şehri tahmini hristiyan nüfus oranları

ayrı bir vurgu yapılması da dikkat çekicidir. Muhtemelen geleneksel kabilevi bağlantılar ya da farklı mezhebi mensubiyetler onları ana grubun haricinde daha farklı yapılar teşkil etmeye sevk etmiştir. Nihayetinde görevliler de bu ayrımın farkına vararak onları kayda geçirmişlerdir.

İlk tahririn icra edildiği tarihte Hristiyan mahallesinde 1 mücerred 81 hanelik (406 kişi)¹⁸⁶ grup genel nüfus dağılımın en başında yer alırken onu sırasıyla

Rızkullah (35 hane: 175 kişi)¹⁸⁷,

Şûbek (28 hane: 140 kişi)¹⁸⁸,

el-Cebbâra (25 hane: 125 kişi)¹⁸⁹,

Halîl (23 hane: 115 kişi)¹⁹⁰,

Fellâhîn-i Sahrâ-yı Şerîfe (19 hane: 95 kişi)¹⁹¹,

¹⁸⁶ BOA, TT.d., No. 427, 166.

¹⁸⁷ BOA, TT.d., No. 427, 167.

¹⁸⁸ BOA, TT.d., No. 427, 167.

¹⁸⁹ BOA, TT.d., No. 427, 167-168.

¹⁹⁰ BOA, TT.d., No. 427, 168.

¹⁹¹ BOA, TT.d., No. 427, 168.

Vâdî (16 hane: 80)¹⁹² ve
Kıpt (5 hane: 25 kişi)¹⁹³

cemaatleri takip etmektedir.

Hristiyanlar bu dönemde Sâmîrîfler ve Yahudilerle birlikte 60 akçe cizye ödemekle sorumlu tutulmuşlardır.¹⁹⁴ Devlet yöneticileri idarelerine dâhil olan topraklardaki ekonomik durumun farkında olarak bir ara geçiş dönemi tayin ederek ahaliyi rahatlatacak çeşitli adımlar atmışlardır. Bu uygulama sadece Müslümanlarla sınırlı kalmamış gayrimüslimleri de içermiştir. Nitekim halk yeniden toparlanma sürecine girdiğinde vergi oranlarını yeniden güncellemişler ve gereken zammı yapmışlardır. Meblağ belirlenirken iktisadi vaziyet, paranın durumu gibi etkenler belirleyici unsur olmuştur.

İsimler aynı zamanda toplulukların menşei hakkında birtakım tahminleri ileri sürmemizi mümkün kılıyor. Örneğin en küçükleri olan Kıpt, Mısır'dan gelenleri temsil etmektedir. Sahrâ-yı Şerîfe çiftçileri örneğinde olduğu üzere bazılarının doğrudan Müslüman mukaddes mekanlarıyla yakından ilişkileri vardır. İdareciler kutsal yerlerin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla bazen gayrimüslim bir topluluktan elde edilen geliri doğrudan buraya tahsis ederlerdi. Nitekim onlar da yaptıkları bu işle bilinirlerdi. Tekâ'ine¹⁹⁵ Kudüs'ten Gazze'ye gelip yerleşenlerden oluşurken Vâdî-i Musa¹⁹⁶ ise cemaatin menşei izhar etmektedir. Diğerleri de köken itibarıyla irtibat halinde oldukları kısımları ya da aşiret bağlarını temsil etmekle beraber bu konuda kaynakların ketumluğu daha fazla bir şey söylememize olanak vermiyor.

Salt verileri barındıran ilk tahrir Hristiyanlara ilişkin tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla başta ruhban sınıfı olmak üzere onların görevlilerine ilişkin herhangi bir malumat bu deftere yansımamıştır.

9 sene sonrasına ait 945/1538 tarihli veriler (29 mücerred, 242 hane: 1239 kişi) Hristiyan topluluğun doğal bir büyüme süreci takip ettiğini ve kaotik durumlarda Müslümanların aksine yerlerini yurtlarını terk etmediklerini gös-

¹⁹² BOA, TT.d., No. 427, 167.

¹⁹³ BOA, TT.d., No. 427, 168.

¹⁹⁴ "Cizye-i Nasârâ ve'l-Yehûd ve's-Semere beher nefer fi 60 fi sene 21.180." BOA, TT.d., No. 427, 169.

¹⁹⁵ BOA, TT.d., No. 1015, 16. BOA, TT.d., No. 304, 50.

¹⁹⁶ BOA, TT.d., No. 304, 48.

termektedir. Demografik dağılımda her zamanki gibi başı mahalle (115 hane: 575 kişi) çekmektedir.¹⁹⁷ Onu sırasıyla

Rızkullah (5 mücerred 30 hane: 155 kişi)¹⁹⁸,
Cebbâriye (7 mücerred 20 hane: 107 kişi)¹⁹⁹,
Şûbek (7 mücerred 19 hane: 102 kişi)²⁰⁰,
Vâdî (19 hane: 95 kişi)²⁰¹,
Sahrâ-yı Şerîfe (8 mücerred²⁰² 18 hane²⁰³: 98 kişi),
Mısır'da oturan Sahrâ-yı Şerîfe Cemaati (10 hane: 70)²⁰⁴,
Tekâ'ine (6 hane: 30 kişi)²⁰⁵ ve Kıpt (2 mücerred 5 hane: 12 kişi)²⁰⁶

toplulukları izlemektedir.

Önceki verilerle mukayese edildiğinde geçen kayıta kendisine yer bulan Halil'in cemaatinden bu dönemde herhangi bir şekilde bahsedilmemiştir. Muhtemelen ya burayı terk ettiler ya da onları ötekilerden farklı kılan bir özellikleri kalmadığı için diğerlerinin içine eklendiler. Mısır menşeli olup Gazze'ye gelen ve gelirleri Mescid-i Aksâ'ya tahsisli yeni bir cemaat ile Kudüs ile alakalı Tekâ'ine'den bu sayımda ilk kez söz edilmektedir. Hristiyan toplulukların hepsine bu tarihte kişi başına 80 akçe cizye konulmuştur. Bunun haricinde cemaatler içinde önemli şahsiyetlere ilişkin herhangi bir iz kayıtlarda bulunmamaktadır.

Üçüncü sayımın sonuçları (955/1548-49) 10 yıl sonrasına denk düşmekte Hristiyan nüfusun hızlı bir patlama yaşadığı ve 9 mücerred 324 haneye (1629 kişi) ulaştığı görülmektedir. Bu kadar kısa süre içinde hızlı bir artışın yaşanması dışarıdan gelen göçlerle açıklanabilir. 3 mücerred 116 hane ile (583 kişi) mahalle nüfus yelpazesinin başında yer almakta ve istikrarlı büyümesini sür-

¹⁹⁷ BOA, TT.d., No. 1015, 14.

¹⁹⁸ BOA, TT.d., No. 1015, 15.

¹⁹⁹ BOA, TT.d., No. 1015, 16.

²⁰⁰ BOA, TT.d., No. 1015, 15.

²⁰¹ BOA, TT.d., No. 1015, 15.

²⁰² Kayıtta 7. Beher nefer fi 80 2080. BOA, TT.d., No. 1015, 16.

²⁰³ Kayıtta 20, BOA, TT.d., No. 1015, 16.

²⁰⁴ BOA, TT.d., No. 1015, 16.

²⁰⁵ BOA, TT.d., No. 1015, 16.

²⁰⁶ BOA, TT.d., No. 1015, 15.

dürmektedir.²⁰⁷ Burayı sırasıyla

Şûbek (1 mücerred 46 hane: 231 kişi)²⁰⁸,
Sahrâ-yı Şerife Fellahları (4 mücerred²⁰⁹ 41 hane²¹⁰: 209 kişi),
Cebbâriye (1 mücerred 40 hane: 201 kişi)²¹¹,
Rızkullah (34 hane: 170 kişi)²¹²,
Vâdî (24 hane: 120 kişi)²¹³,
Mısırlı Sahrâ-yı Şerife (10 hane: 50 kişi)²¹⁴,
Tekâ'ine (8 hane: 40 kişi)²¹⁵ ve
Kıpt (5 hane: 25 kişi)²¹⁶

toplulukları takip etmektedir.

Bu tarihte Hristiyan kitlenin içindeki başta körler olmak üzere diğer kesimlere dikkat çekilmeye başlanmıştır. Nitekim mahallede Salim b. İbrahim adlı bir âmâ ile Musa b. Mihail adlı keşişin isimlerin altına not düşülerek²¹⁷ onların durumuna işaret edilmiştir. Cebbâriye Cemaati'nde İbrahim b. Cumâ'a adlı körle²¹⁸ Vâdî'de Salim b. Küseyb adlı bir âmâya²¹⁹ değinilmiştir. Kıptiler arasında Harif b. İshak adlı bir rahip bulunmaktadır.²²⁰ Şûbek'de Yusuf b. Şahin, Hurras b. Selim adlarında iki keşiş²²¹ ile Nasır b. Urban adlı bir âmâ²²² vardır. Tekâ'ine hakkında bilgi verilen paragrafta topluluk içindeki iki kişinin (Hilal veled-i Nasr, Sevad veled-i Nasr) Halilurrahman'dan geldikleri notu dü-

²⁰⁷ BOA, TT.d., No. 265, 37-39.

²⁰⁸ BOA, TT.d., No. 265, 40-41.

²⁰⁹ Kayıtta 3. BOA, TT.d., No. 265, 42.

²¹⁰ Kayıtta 42. BOA, TT.d., No. 265, 42.

²¹¹ BOA, TT.d., No. 265, 41.

²¹² BOA, TT.d., No. 265, 39-40.

²¹³ BOA, TT.d., No. 265, 40.

²¹⁴ BOA, TT.d., No. 265, 43.

²¹⁵ BOA, TT.d., No. 265, 42.

²¹⁶ BOA, TT.d., No. 265, 39.

²¹⁷ BOA, TT.d., No. 265, 38-39.

²¹⁸ BOA, TT.d., No. 265, 41.

²¹⁹ BOA, TT.d., No. 265, 40.

²²⁰ BOA, TT.d., No. 265, 39.

²²¹ BOA, TT.d., No. 265, 41.

²²² BOA, TT.d., No. 265, 41.

şülmüştür.²²³ Bu da zaman zaman dışarıdan topluklara kişilerin katıldığına işarettir. Bu tarihte de Hristiyanlar 80 akçe cizye ödemeye devam etmişlerdir.

964/1557 verileri demografik büyümenin stabil bir hal aldığını ve bu tarihin en yüksek dönemi temsil ettiğini haber vermektedir. 345 hanelik nüfusun (1725 kişi) egemen kesimini her zamanki gibi mahalle ahalisi (99 hane: 495 kişi)²²⁴ teşkil etmekle beraber 9 yıl önceki verilerle mukayese edildiğinde ciddi bir kayba uğramış gözükmektedirler. Bunun nedeni konusunda birtakım tahminler yapılabilir. Hristiyanlar arası kavga ve tartışmaların kesin kopuşların yaşanmasına yol açtığı ya da mahallede ölümlere yol açan bir hastalığın buna neden olduğu ileri sürülebilir. Onun ardından sırasıyla

Sahrattullâh-i Müşerrefe (75 hane: 375 kişi)²²⁵,
Cebbâriye (51 hane: 255 kişi)²²⁶,
Şûbek (45 hane: 225 kişi)²²⁷,
Rızkullah (38 hane: 190 kişi)²²⁸,
Vâdî-i Musa (26 hane: 130 kişi)²²⁹ ve
Tekâ'ine (11 hane²³⁰: 55 kişi)

adlı cemaatler gelmektedir. Mahallede

2 âmâ (Ferec b. İbrahim, Ferecullah b. Kubeys)²³¹,
Şûbek'te 2 âmâ²³²,
1 divane²³³,
1 kıssîs (rahip)²³⁴,

²²³ BOA, TT.d., No. 265, 42.

²²⁴ BOA, TT.d., No. 304, 46-47.

²²⁵ BOA, TT.d., No. 304, 50-51.

²²⁶ BOA, TT.d., No. 304, 49-50.

²²⁷ BOA, TT.d., No. 304, 49.

²²⁸ BOA, TT.d., No. 304, 48.

²²⁹ BOA, TT.d., No. 304, 48.

²³⁰ Kayıtta 9. İki kişinin (Behlül b. Nasr 'an-re'âyâ-yı Hazret-i Hazret-i Halilurrahman/Sevâd b. Nasr 'an-re'âyâ-yı Hazret-i Hazret-i Halilurrahman) Halilurrahman reayası olduğu belirtilmiştir. BOA, TT.d., No. 304, 50.

²³¹ BOA, TT.d., No. 304, 48.

²³² Kayıtta 2 âmâ olduğu ifade edilmesine karşın Martis b. Cebbare adlı âmânın ismine tesadüf olunmuştur. BOA, TT.d., No. 304, 49.

²³³ Mansur b. Nasur adlı divane için kaydın sonunda başlık açılmamıştır. BOA, TT.d., No. 304, 49.

²³⁴ Salim b. Umran adlı Kıssîs için kaydın sonunda başlık açılmamıştır. BOA, TT.d., No. 304, 49.

Cebbâriye'de 1 rahip²³⁵,
Sahratullâh-i Müşerreffe'de ise 1 âmâ (Yakop b. Müslim)²³⁶

defterde kendilerine yer bulmuşlardır.

Bazı cemaatlerin isimlerinin kayıtlara farklı aksetmiştir. Vâdî dördüncü tahrirde Vâdî-i Musa olarak kaydedilmiştir.²³⁷ Yine bu sayımda diğerlerinde iki ayrı isim (Sahrâ-yı Şerife Fellahları, Mısırlı Sahrâ-yı Şerife) altında kayda geçen topluluğun Sahratullâh-i Müşerreffe adı altında birleştirildiği görülmektedir.²³⁸ Bu tarihten sonra kayıtlar Kıptiler hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Muhtemelen ya diğerlerinin içinde varlıklarını sürdürdüler ya da şehri terk edip başka bir yere göç ettiler. Bu dönemde de 80 akçelik cizyenin Hristiyan ahali tarafından ödenmesine devam edilmiştir.

Yüzyılın son tahriri (1005/1596-97) Hristiyanların da kötü gidişatın etkilerinden uzak kalamadıklarını göstermektedir. 302 hanelik (1510 kişi) nüfus her ne kadar ilk iki sayımın üstünde de olsa dördüncü tahririn altına düşmüştür. Mahalle en yoğun nüfusa (95 hane²³⁹: 475 kişi) sahip olmayı sürdürürken

Sahratullâh-i Müşerreffe (70 hane: 350 kişi)²⁴⁰,
Cebbâriye (44 hane: 220 kişi)²⁴¹,
Rızkullah (36 hane²⁴²: 180 kişi),
Şûbek (31 hane: 155 kişi)²⁴³,
Vâdî-i Musa (15 hane: 75 kişi)²⁴⁴ ve
Tekâ'ine (11 hane²⁴⁵: 55 kişi)

sıralamada yerlerini almışlardır.

²³⁵ Halil b. İbrahim, BOA, TT.d., No. 304, 49.

²³⁶ Halil b. İbrahim, BOA, TT.d., No. 304, 51.

²³⁷ BOA, TT.d., No. 304, 48.

²³⁸ BOA, TT.d., No. 304, 50-51.

²³⁹ Kayıtta 94. TKG, KKTD, No. 192, 13a-13b.

²⁴⁰ TKG, KKTD, No. 192, 15a.-15b.

²⁴¹ TKG, KKTD, No. 192, 14b.

²⁴² Kayıtta 35. TKG, KKTD, No. 192, 14a.

²⁴³ TKG, KKTD, No. 192, 14a-14b.

²⁴⁴ TKG, KKTD, No. 192, 14a.

²⁴⁵ Kayıtta 9. Melâl veled-i Nusayr ile Sevad b. Nusayr adlı iki kişi toplam hane sayısından ayrı tutularak isimlerinin yanına "an-re'âyâ-yı Hazret-i Halilurrahman 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm" kaydı düşülmüştür. TKG, KKTD, No. 192, 15a.

Hristiyanlar arasında 1 âmâ²⁴⁶ mahallede;

3 âmâ²⁴⁷,
1 hekim²⁴⁸,
2 topal²⁴⁹,
1 yatalak²⁵⁰

ise Cebbâriye topluluğunun içinde kaydedilmişlerdir. III. Mehmed'in saltanatına denk gelen bu tarihte cizyelere zam geldiği ve 90 akçeye yükseldiği görülmektedir.²⁵¹ Ayrıca bu son kayıta Tekâ'ine topluluğunun Kudüs menşeli olduğu da vurgulanmıştır.²⁵²

Yahudiler

Nüfus pastasının en sonunda yer alan Yahudiler yüzyıl boyunca bu konumlarını muhafaza etmekle beraber diğerlerine nazaran daha az istikrarlı bir görünüm sergilemişlerdir. Müslümanlar ve Hristiyanlar ilk sayımdan itibaren düzenli bir artış trendi içinde olurlarken aynı şey onlar için geçerli değildir. Cemaat içi problemler ya da onları tesiri altına alan bir hastalık demografik gerilemenin ardındaki nedenler olarak ileri sürülebilir. Daha sonra toparlandığı görülen topluluğun en yüksek nüfus oranına sahip olduğu tarih, üçüncü tahririn icra edildiği 955/1548-49 senesidir. Demografik başarılarını dördüncü tahrire kadar uzatan diğerleriyle mukayese edildiğinde Yahudiler diğer iki gruptan bu yönüyle tamamen ayrılmaktadır.

120 hanelik (600 kişi) bir nüfusa sahip oldukları 932/1525-26 tarihli ilk kayıttta Sâmirîler (25 hane: 125 kişi)²⁵³ ve Yahudiler (95 hane: 495 kişi)²⁵⁴ olmak üzere cemaatin iki farklı kesimden oluştuğu görülmektedir. Onların bu şekil-

²⁴⁶ Musa veled-i Huleyf. TKG, KKTD, No. 192, 13b.

²⁴⁷ Kaydın sonunda "A'mâ ve Hekim ve A'rac 6" ifadesi vardır. Süleyman veled-i Yahya, Subey' veled-i Salim ve Avvad veled-i Selam "a'mâ" olarak kaydedilmişlerdir. TKG, KKTD, No. 192, 14b.

²⁴⁸ Musa veled-i İsa.

²⁴⁹ Halil veled-i Yahya, Avvad veled-i Nemr.

²⁵⁰ Yusuf veled-i Nemr ('âtil).

²⁵¹ TKG, KKTD, No. 192, 13a-15b.

²⁵² TKG, KKTD, No. 192, 15a.

²⁵³ BOA, TT.d., No. 427, 168.

²⁵⁴ BOA, TT.d., No. 427, 168-169.

de ayrılmaları tamamen mezhepsel bölünmeyle alakalıdır. Yahudiler ismiyle anılan büyük grup aslında Rabbânî adıyla ma'rûfturlar ve günümüzde Ortodokslar olarak bilinenlerdir.²⁵⁵ Sâmirîler ise ana akım haricinde kalmaları hesabıyla buldukları her yerde onlardan ayrı tutulmuşlar ve bu durum kayıtlara da bu şekilde yansımıştır.²⁵⁶

Tarih	Yahudiler		Sâmirîler		Toplam	
	H	M	H	M	H	M
932/1525-26	95		25		120	
945/1538	98		15		113	
955/1548-49	116	5	18	2	134	7
964/1557	81		18		99	
1005/1596-97	73		8		81	

Tablo 10: Gazze Şehri Yahudi Nüfusa Ait Hane Sayıları

Bu tarihte onların Hristiyanlarla birlikte 60 akçe cizye ödemekle mükellef tutuldukları belirtilmiştir.²⁵⁷ Bölgenin ve sancağın kaotik ortamdan tam olarak kurtulamaması ve Osmanlı sisteminin tam anlamıyla yerleşememesi gibi nedenler, devlet görevlilerini Müslüman ve gayrimüslim ayırmaksızın ahaliye karşı müsamahakâr bir siyaset benimsemeye sevk etmiştir. İşler yoluna girdiği zaman ve iktisadi durum düzeldiği vakit gerekli düzenlemeler yapılarak cizye oranlarına zam yapılmıştır.

945/1538 yılında gelindiğinde şehirdeki Müslüman ve Hristiyanların nüfus artışlarını sürdürdükleri bir dönemde Yahudilerin aksi bir yönelim benimzedikleri görülmektedir. Aslında verilere yakından bakıldığında bu menfi durumun her iki grup için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Esas sorun Sâmirîler'in durumundan (15 hane: 75 kişi) kaynaklanmaktadır.²⁵⁸ 13 yıl öncesine göre nüfuslarının neredeyse %40'lık bir kesimini kaybetmişlerdir. Dolayısıyla

²⁵⁵ Ortodoks Yahudiliği için bk. Salime Leyla Gürkan, "Rabbâniyyûn", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 15 Şubat 2024).

²⁵⁶ Sâmirî Yahudiler için bk. Mahmut Salihoğlu, "Sâmirîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 15 Şubat 2024).

²⁵⁷ "Cizye-i Nasârâ ve'l-Yehûd ve's-Semere beher nefer fi 60 fi sene 21.180." BOA, TT.d., No. 427, 169.

²⁵⁸ BOA, TT.d., No. 1015, 17.

bu durum da genel Yahudi nüfus oranına olumsuz yansımıştır. Bu olağan üstü nüfus kaybının ardındaki nedenleri kaynakların yetersizliği sebebiyle tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Topluluğu etkisi altına alan ağır bir hastalık ya da Gazze'yi bırakarak başka bir yere göç etmeleri gibi etkenlerin bu durumda rol oynamış olması muhtemeldir. Bu cemaatin aksine ana akım Rab-bani Yahudiler ise nüfus artışlarına (98 hane: 490 kişi) devam etmişlerdir.²⁵⁹ Fakat bu müspet gelişme genel gidişatı kurtarmaya yetmemiştir.

Bu tarihe gelindiğinde cizye oranlarına 20 akçelik bir zammın yansdığı görülmektedir. Osmanlılar hem Hristiyanlara hem de Yahudilere kişi başına 80 akçe cizye koymuşlardır.²⁶⁰ Bu durum yukarıda da işaret olunduğu üzere olumlu gidişatla ve bölgenin toparlanmasıyla yakından alakalıdır. Yöneticiler ekonomik büyümenin herkesi kuşattığını ve her kesimin bunun nimetlerinden faydalandığını gördüklerinde kamu yararını gözeterek gereken adımları atmakta tereddüt etmemişlerdir.

Şehirdeki herkesin nüfusunu fazlasıyla artırdıkları bir tarih olan 955/1548-49'da Yahudiler (7 mücerred 134 hane: 677 kişi) tüm cemaatleriyle bu müspet sürecin dışında kalmamışlardır. Geçen dönemin en çok kaybedeni Sâmîrîler (2 mücerred 18 hane: 92 kişi)²⁶¹ kendilerini toplamaya başlamışlardır. Ortodoks kesimi temsil eden Yahudiler de (5 mücerred 116 hane: 585 kişi)²⁶² hızlı bir yükseliş trendine girmişlerdir.

Rabbânîler arasında bulunan Selamva b. Harun ile Yakub b. Harun adlı iki kardeşin²⁶³ Kudüs'te bulduklarına ve Yahuda b. Barda' ile Mecdhal b. Bar-da' adlı bir diğer iki kardeşin de Halilurrahman'dan geldiklerine²⁶⁴ dair isimlerinin altına not düşülmüştür. Bu da topluluğun Kudüs sancağındaki dindaşlarıyla sıkı bir ilişkiye sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca aynı cemaat içinde Sa'd b. Ma'der'in de âmâ olduğu kayıta belirtilmiştir. Buna mukabil Sâmîrîler arasındaki herhangi bir ferde ilişkin ayırt edici bir bilgi verilmemiştir.

²⁵⁹ BOA, TT.d., No. 1015, 17.

²⁶⁰ "Mahsûl-i cizye-i Gebrân ve Yehûdiyyân ve Sevâmire 388 neferan beher nefer fi 80 31040." BOA, TT.d., No. 1015, 18.

²⁶¹ BOA, TT.d., No. 265, 26.

²⁶² BOA, TT.d., No. 265, 24-25.

²⁶³ BOA, TT.d., No. 265, 25.

²⁶⁴ BOA, TT.d., No. 265, 24.

Cizye oranları değişmeden kalmış ve geçen tahrirde belirlenen 80 akçeyi Yahudiler yine ödemeye devam etmişlerdir. Kânûnî'nin idaresinde zirveye ulaşan devletin ekonomik gostergeleri iyi olduğu için ahaliye ilave mali bir yük getirecek vergiler konulmamıştır. Fakat yüzyılın nihayetine doğru bu durum değişecektir.

Bu defter kaydında kâtip Yahudi cemaatlerini şücâ'ıyye mahallesinin hemen peşine yerleştirerek onların sayımına girişmiştir. Diğer kayıtlarda olmayan bu sıralama Yahudilerin bu mahallenin bir parçası olarak burada yaşadığı ihtimalini akla getirmekle beraber bunu tasdik edecek elde fazla bir delilin bulunmadığını belirtelim. Kendilerine ait bir mahallenin olmadığı vurgulanan bu topluluğun kentin neresinde yaşadıkları bir muammadır. Aynı durum diğer ufak Hristiyan cemaatler için de geçerlidir. Her ne kadar Gazze'de bir Hristiyan mahallesinin varlığına kayıtlarda işaret olsa da diğer irili ufaklı toplulukların kentin neresinde ikamet ettikleri belirsizdir.

964/1557 senesine ait dördüncü sayımın verileri Müslüman ve Hristiyanları kuşatan demografik gelişimin Yahudiler için aynı anlama gelmediğini göstermektedir. Onlar bu tarihte büyük bir nüfus kaybına uğrayarak şehirde 99 haneye (495 kişi) gerilemişlerdir. 9 yıl içinde %25 civarında bir nüfus kaybına uğramanın bir numaralı sorumlusu bu sefer Sâmirîler değil tam tersine Rabbânîlerdir (81 hane: 405 kişi). Bu da ikincisinin nedeni tam olarak bilinmeyen bir sıkıntının içine düştüğünü ifade etmektedir.

Yahudiliğin içinde tabiri caizse ayrıksı bir ot olan Sâmirîler (18 hane: 90 kişi)²⁶⁵ 9 yıl önceki verilere nazaran oldukça basit bir nüfus kaybına uğramıştır. Muhtemelen evlilik çağına gelen gençler ya bu dönemde hayatlarını kaybettiler ya da cemaati bilinmeyen nedenlerle tamamen terk ederek başka yere göç ettiler.

Ana akımın temsilcisi Rabbânîler (81 hane: 405 kişi) ise 9 yıl gibi kısa bir süre içinde tam tersine büyük bir çöküşe maruz kalarak 17 hanelik (85 kişi) bir nüfus kaybetmişlerdir. Bu kadar kısa sürede büyük bir gerilemenin ardındaki nedenleri eldeki kaynakların sessizliği sebebiyle tespit etmek mümkün değildir. Bu konuda kesin bir şey söylemekten ziyade sadece birtakım tahminler ileri sürülebilir. İ sıkıntılar ya da bir hastalık nüfus düşüşünde önemli rol oynamış olabilir. Cemaat içinde 955/1548-49'da Gazze'ye yerleşen Halilurrahman k-

265 BOA, TT.d., No. 304, 52.

kenli Yahuda b. Barda' ile Mecdhal b. Barda' adlı kişilerin bu tarihte de burada yaşamaya devam ettikleri görülmektedir. Üstelik Mushar b. İshak adlı bir hemşerileri de onlara katılmıştır.²⁶⁶ Kaydın altına bu üçünün dışarıdan geldikleri vurgulanmakla beraber burayı benimsedikleri, yerlerinden memnun kaldıkları ve bir daha da geriye dönmeyi düşünmedikleri anlaşılmaktadır.

Cizye oranlarına dair herhangi bir işaretin bulunmadığı kayıttan onların 80 akçe cizye ödemeye devam ettikleri ileri sürülebilir. Aynı tarihlerde Halilurrahman'da ikamet eden dindaşları mezkûr oranı ödemeyi sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla onların durumlarının bu konuda bir farklılık arz etmeyeceği düşünülebilir.²⁶⁷

III. Mehmed zamanında yapılan son sayım (1005/1596-97) şehirdeki menfi vasatın her kesimi etkisi altına aldığı göstermektedir. 81 hanelik (405 kişi) nüfus asrın en düşük oranını temsil etmektedir. Gerçi son iki veri arasındaki 40 senelik boşluk genel bir değerlendirme yapmayı zorlaştırırsa da yüzyılın başından itibaren istikrarsız görünüm sergileyen Yahudiler 955/1548-49 senesinden itibaren demografik bir kayba uğramaktan geri kalmamışlardır.

Ortodoks cenahın temsilcileri olan Yahudi cemaat (73 hane: 365 kişi)²⁶⁸ yüzyılın en düşük oranına gerilemiş olsalar da son iki tahrir defteri arasındaki uzun boşluk araştırmacıyı bu konuda temkinli bir tutum benimsemeye sevk etmektedir. Aynı durum Sâmîrîler (8 hane: 40 kişi)²⁶⁹ için de geçerlidir. Onlar da bir asırlık süreyi en düşük oranla kapatmışlardır.

Cizye oranlarına yeni bir zam yansımıştır. Devletin doğuda ve batıda girmiş olduğu uzun savaşlarla buna eşlik eden ekonomik sıkıntılar ilave vergilerle birlikte oranların artırılmasına yol açmıştır. Doğal olarak cizyenin bu sürecin dışında kalması beklenemezdi. Nitekim Hristiyan ve Yahudilerin ödedikleri vergilere zam gelmiş olmakla beraber oranlar farklı olmuştur. Hristiyanlar 45

²⁶⁶ "Gayr-i ez-hâne-i Hazret-i Halilurrahman 78" kaydıyla Halilurrahman reayası hariç 78 kişi olduğu ifade edilmiştir. Yahuda b. Barda', Mecdhal b. Barda', Mushar b. İshak her sene ez-evkâf-ı Hazret-i Hazret-i Halilullah neferan 3." BOA, TT.d., No. 304, 52.

²⁶⁷ Mustafa Öksüz, "Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 16 (2016), 18.

²⁶⁸ Kaydın sonunda "neferan 70 gayr-i ez-hâne-i Hazret-i Halilurrahman" ifadesi vardır. Yehuda veled-i Mansur Barde' Kasay veled-i Mansur ve Musa veled-i İshak adlı 3 kişinin isminin yanına "Her sene ez-evkâf-ı Hazret-i Halilullah neferan 3" kaydı mevcuttur.

²⁶⁹ TKG, KKTD, No. 192, 16a.

para (90 akçe) ödemekle mükellef tutulurken Yahudiler ise 50 para (100 akçe) ile sorumlu kılınmışlardır.²⁷⁰ Acaba bu farkın nedeni ne olabilir. Bu dönemde Yahudiler hakkında yöneticilerin zihinlerinde bazı şüphelerin belirmesi oranlar hususunda belirleyici olmuştur denilebilir. İdareciler onların cizyeden kaçınmak için çeşitli hileler tertip ettiklerini düşünmüşlerdir. Doğal olarak bu durum da vergilendirmeye yansımıştır.²⁷¹

Sonuç

Memlük idaresinden Osmanlı egemenliğine geçen ve adını taşıdığı sancağın merkezi olan Gazze şehri, XVI. yüzyıl boyunca çok dinli yapısını korumuştur. Müslümanların birinci sırayı işgal ettiği nüfus yelpazesinde ikinci mevki Hristiyanlara aitken sıralamanın sonunda ise Yahudiler yer almıştır. Bu sıralama bir asır boyunca değişmeden devam etmiştir.

Memlük Devleti'nin son zamanlarında başlayan ve bölgeye damga vuran idâri krizle Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak yerleşmemesinden mütevellit ortaya çıkan kısa süreli kaotik durumun giderilmesinin akabinde kentin toparlanmaya başlayarak yeniden şenlendiği görülmektedir. İnsanların dönüşü idarecilerin tavırlarına bağlı olarak kademeli bir süreç izlemiştir. Ahalinin yeni yöneticilerin metotlarına ısınması ve onlarla bir yakınlık tesis etmesi taraflar arasındaki tesis edilecek ikili güvene bağlıydı. Osmanlıların bu konudaki testi başarıyla geçtikleri ve halkı yerlerine dönme hususunda ikna ettikleri ve onları kendi sistemlerinin bir unsuru haline getirdikleri görülmektedir. Nitekim emeklerinin karşılığını almakla birlikte Kânûnî sonrası peyderpey başlayan bozulma bin bir emekle kurulan sistemi büyük bir krize sürüklemiştir. İran ve Habsburg taraflarındaki iki cepheli savaşları ve bunun Anadolu üzerindeki ağır maliyetleri, başta Gazze olmak üzere bir zamanlar kontrol altında tutulan Bedevi Arap tehdidi karşısında etkin bir politika üretilmemesi krizin derinleşmesine yol açmıştır. Bunun sonucu da ağır olmuş ve demografik bir çöküş yaşanmıştır.

²⁷⁰ "Ve livâ'-i mezbûrda olan keferenin ve yahûdânın her neferine kırkar pâre ta'yîn olunup lâkin cülûs-ı hümayîn vâki' olmağla kânun-ı kadîm üzere kefereye beşer ve Yahûdâ'ya onar 'Osmânî ziyâde olup min-ba'd vech-i meşrûh üzere alına." TKG, KKTD, No. 192, 3a.

²⁷¹ Safed Sancağı'nda yaşayan Yahudilerinin cizyelerini tam olarak ödemediklerinden kendilerinin yeniden sayımının yapılması hususunda bk. 985 tarihli 690 numaralı hüküm, Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defterleri* [A.DVN.MHM.d], No. 31, 311. 28 Cemâziyelülâ 980/6 Ekim 1572 tarihli Kudüs Yahudilerinin gizli ve açık cizye teftişi için bk. *Kudüs Şer'iyeye Sicilleri* [KDŞS], No. 55, 207.

İnşa

2, 2024, 6-47

Krizlerin kurbanları yalnızca Müslümanlar olmamış; gayrimüslimler de doğal olarak bu süreçten etkilenmişlerdir. İslâm ahâlisinin göçebe karakteri katolik durumlarda onu yerini yurdunu terke sevk ederken diğer taraftan bedevilerle kurdukları yakın ilişki de ironik bir biçimde onlara himayeyi sağlıyordu. Böylece kentte ve köyde huzurunu kaybeden bu kitle hızlı bir biçimde yeniden içinde her daim barındırdığı göçebe kodlarına dönüyordu. Bu da başta Gazze olmak üzere bölgede enikonu yerleşik bir yaşamın tesisini bu yüzyıl için sıkıntıya sokmuştur.

Kaynakça

- Bilge, Mustafa L. "Gazze". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 3 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazze>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Mühimme Defterleri [A.DVN.MHM.d]. No. 31.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Mühimme Defterleri [A.DVN.MHM.d]. No. 64.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Tahrir Defterleri [TT.d.]. No. 265.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Tahrir Defterleri [TT.d.]. No. 304.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Tahrir Defterleri [TT.d.]. No. 365.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Tahrir Defterleri [TT.d.]. No. 427.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Tahrir Defterleri [TT.d.]. No. 1015.
- Emecen, Feridun. "İbrâhim Paşa, Makbul". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 6 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-pasa-makbul>
- Gürkan, Salime Leyla. "Rabbâniyyûn". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 15 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabbaniyyun>
- Kudüs Şer'iyye Sicilleri [KDŞS]. No. 55.
- Öksüz, Mustafa. "Filistin'in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri". SBARD 27 (2016), 253-264.
- Öksüz, Mustafa. "Kânûnî Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya". Kânûnî Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches. ed. M. Fatih Çalşır vd. 151-168. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2020.
- Öksüz, Mustafa. "Osmanlı İdaresi'nin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu". Journal of IslamicJerusalem Studies 16 (2016), 1-24.
- Öksüz, Mustafa. Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yüzyıl. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Öksüz, Mustafa. "XVI. Asır Kudüs Sancağı'nda Hakkarililere Ait Vakıflar". Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi 4/4 (2022), 27-52.
- Öksüz, Mustafa. "XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış". İnsanlığın Kırmızı Çizgisi: Kudüs. ed. Mefail Hızlı vd. 214-229. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019.
- Salihoglu, Mahmut. "Sâmirîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 15 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Sâmirîler>
- TKG, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü. Kuyûd-i Kadîme Arşivi [KKTĐ]. No. 192.
- 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560). haz. Nezihî Aykut vd. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

Ahıska'dan İstanbul'a: Bir Osmanlı Âlimi Abdullah el-Ahıskavî'de İnsan ve Şehrin Rolü

From Akhisqa to İstanbul: The Role of People and City in an Ottoman Scholar Abdullah al-Akhisqavî

İbrahim Halil Ayten

Millî Eğitim Bakanlığı
i.halilaytn17@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5383-8259

Ayten, İbrahim Halil. "Ahıska'dan İstanbul'a: Bir Osmanlı Âlimi Abdullah el-Ahıskavî'de İnsan ve Şehrin Rolü". *İnşa* 2 (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 48–93

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118486>

Ahıska'dan İstanbul'a: Bir Osmanlı Âlimi Abdullah el-Ahıskavî'de İnsan ve Şehrin Rolü

Öz: 18. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Ziyâüddîn Abdullah el-Ahıskavî (ö. 1218/1803) Revâmîzu'l-a'yân fî merâmîzi'l-uhûd ve'l-ezmân adlı ansiklopedik eserinin otobiyografi kısmında kendi hayatını insanlar ve şehirler üzerinden detaylıca anlatmıştır. Hayatının çocukluk yılları, eğitim öğretim ve tedris dönemi, evliliği, hac yolculuğu gibi çeşitli evrelerini mercek altına alan Ahıskavî uğradığı şehirleri kronolojik olarak anlatmış ve bu şehirlerle olan ilişkisine insan unsurunu ekleyerek kendi inşa serüvenini/tarihini kaleme almıştır. Bu makalede öncelikle düşünürün kısa biyografisine yer verilecek, sonrasında ise şehir ve insanların söz konusu serüvendeki rolü incelenecektir. Bu kapsamda onun doğduğu bölge ve ailesi hakkında kısa bilgi verilmekte, hayatının üç farklı evresinin şehir ve insan unsuruyla ilişkisi aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdullah el-Ahıskavî, insan ve şehir, otobiyografi, İstanbul, Ahıska, ilimler tarihi.

From Akhisqa to İstanbul: The Role of People and City in an Ottoman Scholar Abdullah al-Akhisqavî

Abstract: Ziya Al-Dîn Abdullah al-Akhisqavî (d. 1218/1803), one of the 18th century Ottoman scholars, described his own life in detail through people and cities in the autobiography part of his encyclopedic work Revâmîzu'l-a'yân fî merâmîzi'l-uhûd ve'l-ezmân. Analyzing various stages of his life such as his childhood, education and training period, marriage, pilgrimage, Akhisqavî chronologically described the cities he visited; he wrote his own construction adventure/history by adding the human element to his relationship with these cities. This article will first give a brief biography of the scholar and then examine the role of the city and people in this adventure. In this context, brief information about his birthplace and family is given, and the relationship between the city and the human element is illuminated in three different phases of his life.

Keywords: Abdullah al-Akhisqavî, people and city, autobiography, İstanbul, Akhisqa, history of sciences.

Giriş

Şehir inşa eden insan olduğu gibi onu tanıtan ve onun tarihini yazan da insandır. İnsan ortaya koyduğu eserler (mimari, kitaplar, belgeler, potre-resim-minyatür vd.) ile onun tarihini anlatan veya ona dair bilgiler veren temel unsurları da inşa etmiştir. Kitaplar veya belgelerin metinleri müstakil veya kısmî olarak şehir dair yoğun bilgilere yer vermekle birlikte onların yazma nüshaları da şehir ve dahi insana dair önemli ipuçları vermektedir.¹ Öyle ki bazen bu yazmalardaki bilgiler insanın veya şehrin tarihine dair tüm sis perdelerini aralayacak noktaya erişebilmektedir. Yine bazı eserler doğrudan şehre mercek tutarak (şehir tarihi kitapları, seyahatnameler vd.) şehrin ve kısmen de insanın tarihine yer vermiş; bir kısım eserler ise insana mercek tutarak (biyografik ve otobiyografik eserler, tarih kitapları vd.) insanın ve kısmen de olsa şehrin tarihine değinmiştir.

18. yüzyıl Osmanlı ülkesinde aklî ve naklî ilimlerde çalışmalarıyla önemli binler arasında yer alan Ziyâüddîn Abdullah el-Ahîskavî'nin (ö. 1218/1803) *Revâmîzu'l-a'yân fi mezâmîri'l uhûd ve'l-izmân*² adlı ansiklopedik ve biyogra-

¹ Yazma nüshalardan şehir tarihine dair nasıl istifade edilir sorusunun cevabı için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Şehir Tarihi Çalışmalarında Yazma Eserlerden Nasıl İstifade Edilebilir?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 517-526.

² Abdullah el-Ahîskavî bu eserini iki kez kaleme almıştır. Eserin telifine dair ilk süreci 35 yaşında iken Edirne'de başlatmış, Saraybosna'da 1181/1768 yılında yoğunlaşmıştır. İlk iki cildini 2 Recep 1186'de (29 Eylül 1772) ve diğer ciltleriyle beraber eserin tamamını ise 45 yaşında iken İstanbul'da Büyük Ayasofya Medresesi'nde müderrisliği yıllarında (20-29) Zilhicce 1191 (20-27 Ocak 1778) tarihinde salı günü tamamlamıştır. Eserini "muhtasar" olarak ikinci kez tekrar kaleme alan Ahîskavî çalışmasını 29 Şevvâl 1204 (17 Temmuz 1790) tarihinde pazartesi günü İstanbul-Kadıköy'de tamamlamıştır. Ancak daha sonraki süreçte Safer 1208 (Eylül 1793) tarihinden sonra nüsha kenarlarına notlar eklemek suretiyle eseri tekrar güncellemiştir. Bu eser toplamda bir mukaddime (fatiha), üç râmiz ve bir hâtîme olmak üzere her biri birer cilde tekâbü'l eden beş ana bölümden (cild) oluşmaktadır. Eserin biri müellif hattı olan iki farklı nüshası vardır (Süleymaniye Ktp., Halet Efendi nr. 583/1-5, Esad Efendi nr. 2127, 2128). Onun otobiyografisi de müellif hattı nüshası olan Süleymaniye Ktp., Halet Efendi nr. 583/3'te vr. 368a-373b arasında, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 2127'de ise vr. 641b-644a arasındadır. Süleymaniye Ktp., Halet Efendi nr. 583/3'teki müellif hattı nüshasına göre Ahîskavî otobiyografisinin de ilk halini Receb 1190 (17 Ağustos 1776) tarihinde 44 yaşında kaleme almıştır. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 2127 nüshasına göre ise eserini "muhtasar" olarak ikinci defa telif etmesi dolayısıyla Ahîskavî, 29 Şevvâl 1204 (17 Temmuz 1790) tarihinde 58 yaşında otobiyografisini de tekrar yazmış ve ilerleyen yıllarda Safer 1208 (Eylül 1793) tarihine yani 62 yaşına kadar otobiyografisini güncellemeye devam etmiştir. Bk. Abdullah el-Ahîskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/5), 325b, 373b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 644a, 688b; Ayten İbrahim Halil Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahîskavî'nin Otobiyografisi" *Ceride* 1/1 (Haziran/June 2023), 81-82; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972-75), 1/265-268.

fik eseri ve onun yazma nüshaları³ da bu minvalde önemli bir yere sahiptir. Abdullah el-Ahıskavî bu eserinde, otobiyografisini/terceme-i hâlini müstakil bir bölüm altında işlemiştir. Ahıskavî bu bölümde babasının kısa biyografisini, kendisinin doğumu ve çocukluk dönemini (hicretleri, anne ve babasının vefatı, buhran dönemi, çektiği sıkıntıları), tahsil dönemi (hocaları, okuduğu eserler, aldığı icazetler, ilmi silsilesi) ve tedris dönemini, çeşitli gerekçeler ile gerçekleştirdiği seyahatlerini, aile üyelerini ve eserlerini detaylıca anlatmıştır.

Daha önce, Abdullah el-Ahıskavî veya onun eserleri hakkında Osmanlı'da ve modern dönemde birçok çalışma yapılmıştır.⁴ Onun otobiyografisi hakkında tarafımızdan kaleme alınan bir makale çalışması da yapılmıştır.⁵ Bu makalede Ahıskavî'nin kendi dilinden anlattığı tüm serüveni ortaya konmuş, onun üzerinde etkin olan insanlar ve şehirlere sadece atıflar yapılmış ancak insan ve şehrin onun tarihindeki/biyografisindeki rolü üzerine konuşulmamıştır.

Bu makalede insanın ve şehrin tarihini, Abdullah el-Ahıskavî özelinde; onun aldığı *Revâmîzu'l-a'yân* adlı ansiklopedik eserinin biyografi cildinde yer alan otobiyografisi çerçevesinde işlemeye, insan ve şehrin onun ilim ve düşünce ge-

³ Örneğin bu eserin yazma nüshalarındaki ferağ ve derkenar kayıtları onun nerede(şehir) ve ne zaman ne yaptığına dair kısmî bilgiler sunmaktadır. Bk. Abdullah el-Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/5), 325b, 373b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 644a, 688b.

⁴ Bk. Akifzâde Abdürrahim Efendi, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meşhûdi ve'l-mesmû* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, 2527), 63a-64a; Ali Emiri, *Mir'âtu'l-fevâid fi terâcimi meşâhiri Âmid*, ed. İbrahim Çapak, haz. Günay Kut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 2/89-91; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen, (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972-75), 1/265-268; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, (İstanbul, 1945-47), 1/173, 356, 584, 585; 2/414, 423, 468; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin esmâ ü'l-mü'elliğin ve âsârü'l-musannifin*, cilt 1 nşr. Kilisli Muallim Rifat – İbnülemin Mahmud Kemal; cilt 2 nşr. İbnülemin Mahmud Kemal – Avni Aktuç, (İstanbul 1951-55), 1/487; Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband*, (Leiden: E.J. Brill, 1937-42), 2/674; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'elliğin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, cilt 1-15, (Dımaşk: 1376-81/1957-61), 1/109; Cahit Baltacı, "Abdullah Ahıskavî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/80-81; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/103-105; Betül Can, "16.-19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcazetnâmeleri Işığında Osmanlı Medrese Eğitiminde Araçların Yeri", *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*, ed. Ali Bulut vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 451-452; İbrahim Halil Ayten, "İlhanlılar'dan Osmanlı'ya er-Risâletü'ş-Şemsiyye Geleneği ve Osmanlı'da Şemsiyye Okumaları", *Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münâzara*, ed. Mehmet Özturan vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 126.

⁵ Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi", 64-128.

leneğindeki kendilik inşasında nasıl bir rol aldığını irdelemeye çalışacağız. Bu minvalde makalede önce Ahıskavî'nin/insanın tarihine (kısa biyografisine), akabinde bu kısa tarihinin konumuz merkezinde detaylarına yer verilecektir.

Abdullah el-Ahıskavî'nin Hayatı ve Eserleri

Abdullah el-Ahıskavî 1144/1732 tarihinde Ahıska'nın Uzğür kasabasının Urpala/Orpala köyünde doğmuştur. Lakabı Ziyâüddîn'dir. Abdullah el-Ahıskavî'nin babası Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ed-Dağıştânî ve annesi ise Rebia binti (Çekuczâde) Ali et-Türkî olup, Ahıskavî bu ailenin dünyaya gelen tek erkek çocuğudur. Ahıskavî'nin kendisi dışında kendisinden iki yaş büyük Ayşe adında bir de ablası vardır.⁶ İlk eğitimini, gittiği köylerde imamlık yapan babası Muhammed Dağıştânî'den alan Abdullah el-Ahıskavî, Orpala'da babasını himaye eden Kethuda Kulu'nun vefatı üzerine babasıyla birlikte Ahılkelek'e zorunlu göç etmiş ve burada bir sene kadar kalmıştır. Acem diyarından kaynaklı fitne ve kargaşanın artmasıyla Tiflis ve civarındaki bölgelerde meydana gelen olaylar ve Osmanlı-Safevî savaşı nedeniyle babası onları Şam'a (Dımaşk-Salihyye) götürmüştür. Burada iki sene kalan Ahıskavî, Sultan Selim Cami'nin yanında bulunan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin kabrinin yakınında bir evde oturmuştur.⁷ Kendi ifadesiyle Dımaşk'ta kaldığı dönemde de ihtilaller, bölgenin batısından gelen sıkıntılar ve bunun dışında türlü tehlikeler ve musibetler peşlerini bırakmamış ve buradan tekrar vatanlarına (Orpala) dönmüşlerdir.⁸ Buradaki yıllarında ailesiyle birlikte Vezir Yusuf b. İshâk Paşa et-Tiflîsî'nin (ö. 1156/1743 (?)) himayesi altında uzun bir müddet yaşamışlardır. Hicrî 1150'li yılların başında hacca giden babası hac dönüşünde meydana gelen ani bir hastalık sebebiyle 1153/1741 yılında vefat etmiş ve Ahıskavî ilk dayanağını kaybetmiştir. Ancak Vezir Yusuf b. İshâk Paşa, tam olmasa da babalarının eksikliğini kendilerine göstermemiş ölünceye değin onlara sahip çıkmıştır.⁹ Vezir Yusuf Paşa'nın vefatıyla birlikte Ahıskavî, annesi

⁶ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 639b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369a; Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi", 89-90.

⁷ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 639b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b.

⁸ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b.

⁹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b-370a.

ve ablasının radikal kararları sebebiyle kısa bir buhran dönemi geçirmiştir.¹⁰

Bu yıllardan sonra uzun yıllar sürecek olan ilim tahsil hayatı (1164/1750-Rebîülevvel 1175/Ekim1761) başlamıştır. Bu amaçla aşağıda detaylıca anlatılacak olan birçok şehir dolaşmıştır. Bu şehirlerde ders aldığı hocaları arasında İsmail b. Muhammed eş-Şîrvânî el-Berküşâdî, Fâzıl Camdâr (Câmendâr), es-Seb'atü's-Seyyâre ve Küçük Ahmedzâde Ebu Bekr b. Ahmed el-Âmidî, Hâfız Osman el-Âmidî, Ali b. Sun'ullâh el-Âmidî ve es-Seyyid eş-Şerîf Ömer el-Âmidî (Buzcuzâde/Bozcuzâde Ömer b. Hüseyin el-Câmidî el-Âmidî), Abdüsselâm el-Erzincânî, Seyyid Ali el-Mısrî, el-Kârî Muhammed es-Sinobî bulunur.¹¹ Bu hocalardan dil ilimleri, kıraat, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve hadis usûlü, tefsir, kelim (usûlü'd-dîn) ve aklî ilimlere (hikmet, mantık) dair çeşitli alanlarda dersler almıştır. Rebîülevvel 1175 (Ekim 1761) tarihinden sonra Abdullah el-Ahıskavî tedris hayatına atılmış ve başta İstanbul ve Saraybosna'daki bazı medreselerde müderrislik ve cami müteveli heyeti üyeliği yapmıştır.¹² Bu dönemlerde devletin bazı önemli isimleriyle irtibatını devam ettirmiş ve onların referansıya çeşitli medreselere atanmıştır. İstanbul'da Fâtih Camii, Küçük Ayasofya Camii, Sultan Bayezid Camii, Küçük Ayasofya Camii yakınında bulunan Dârulhadis, Büyük Ayasofya Medresesi, Dâru'l-kütüb (Ayasofya Kütüphanesi), Valide Sultan Camii (Yeni Valide Camii) ve Büyük Ayasofya Camii'nde dersler vermiştir. Daha sonra Receb 1180'te (Ocak 1767) İstanbul'dan Saraybosna'ya giden Ahıskavî orada bir müddet kalmıştır. Aşağıda bu dönemlere ve kurumlara şehir ve insanı merkeze alarak detaylıca değineceğiz.

Ahıskavî Saraybosna'daki yıllarından sonra hakkında bir kitap dahi yazacak kadar hayatında önemli bir rol oynayan hac yolculuğuna çıkmıştır. Cemâziyelülâ 1182'de (Eylül 1768) başlayan bu yolculuğu esnasında birçok şehri ve bazı önemli simalarını da ziyaret ederek oraya dair kısa anlatılara yer vermiştir.

Hac dönüşü İstanbul'a yerleşerek burada yine çeşitli cami ve medreselerde dersler vermeye devam etmiştir. Burada aile hayatına da atılmaya karar veren Abdullah el-Ahıskavî kendi memleketinden olan Zeyneb binti Hüseyin

¹⁰ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370a-370b. Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi", 94.

¹¹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a-b.

¹² Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643a

el-Gürcî (ö. 1206/1792) ile ve Şâbân 1195'te (Ağustos 1781) evlenmiştir. Bu evlilikten önce Muhammed ve Fatıma adında biri kız diğeri erkek ikiz çocukları (1196/1182) daha sonra ise İshak (Rebûlâhîr 1200/Şubat 1786), Yakup (29 Ramazan 1203/11-12 Haziran 1789) ve Yusuf (2 Şâbân 1206/26 Mart 1792) adında çocukları olmuştur. Ancak Ahîskavî önce iki ikiz çocuklarını (1197/1783), daha sonra ise oğlu Yusuf'u kaybetmiş (Zilkâde 1206/Haziran 1792) ve çocuklarından sadece İshak ve Yakup kalmıştır. Ahîskavî, oğlu Yusuf'un vefatını çok geçmeden (bir hafta sonra) eşi Zeynep'i de kaybetmiştir (Zilkâde 1206/Haziran 1792). Zeynep'in vefatından sonra çocukları çok küçük olmasına rağmen bir daha evlenmemiştir. Muhtemelen sonradan Müslüman olan Azize adlı cariyesi eliyle onların bakımlarını yapmıştır. Abdullah el-Ahîskavî 5 Safer 1218'de (27 Mayıs 1803) İstanbul'da vefat etmiş olup kabri Akifzâde'nin belirttiğine göre Kadıköy'de Kuyubaşı civarındaki Ayrılıkçeşmesi'ndeki mezarlıktadır.¹³

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki birçok coğrafyasını ve şehirlerini ilmi gayeye matuf olarak dolaşan Abdullah el-Ahîskavî, tahsil ve tedris faaliyetlerinin yanında telif çalışmalarını da ihmal etmemiş; dil ilimleri (sarf-nahiv-meânî-bedî', arûz), dini ilimler (kelam, ahlak, fıkıh, hadis) ve aklî ilimler (tıb, mantık, antropoloji, astronomi, biyoloji, kimya, coğrafya, tarih ve biyografi vb.) alanında eserler kaleme almıştır. Revâmîzu'l-a 'yân adlı eserinin telifine kadar olan eserlerinin tamamının telif dönemlerini bizzat kendisi belirtmiş ve tespitlerimize göre meşhur ansiklopedik eseri Revâmîzu'l-a 'yân, meşhur mantık eseri İsbâgüci'nin şerhi Mebâhicü'l-ihvân fî beyân kavâidi'l-mizân, Câmiü'l-fusûl fî'l-ilmeyi'l-furû' ve'l-usûl, Mirkâtü't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve merdâtü's-şerî'ati'l-Ahmediyye, Akrabu'l-Mesâlik fi mâ 'rifeti'l-menâsik ve Risâle fî Beyâni mâ yeteallaku bi'l-musâfir (Risâle fî Hakkî'l-musâfir) adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. Ahîskavî'nin tespit edebildiğimiz tüm eserleri şunlardır:¹⁴

* Câmiü'l-kavâid ve şâmilü'l-fevâid,

* Buğyetü's-sâil fi-mâ yehtâcu ileyhi mine'l-mesâil,

¹³ Akifzâde, *Kitâbü'l-Mecmû*, 63b. Bursalı Mehmet Tahir ve Cahit Baltacı'nın verdiği bilgiye göre ise kabri Karacaahmet Mezarlığı'nda Söğütluçeşme civarındadır (Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/266; Cahit Baltacı, "Abdullah Ahîskavî", 1/80-81). Mezar taşının yeri henüz tam olarak tespit edilememiştir. Detaylı inceleme neticesinde bulunabilir; ancak söz konusu mezarlığın hali hazırda çok atıl kılması, mezar taşlarının kırık olması ve mezarlık civarında günümüze kadar yapılan imar çalışmaları (yol ve benzeri) bu durumu zorlaştırmaktadır.

¹⁴ Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahîskavî'nin Otobiyografisi.", 89-90.

- * Câmîü'l-fusûl fi'l-ilmeyi'l-furû' ve'l-usûl (Risâle fi'l-usûl ve'l-furû')¹⁵,
- * Akrabu'l-Mesâlik fi ma'rifeti'l-menâsik¹⁶,
- * Zübdetü'l-işâre ilâ san'ateyi't-tıbbi ve'l-kıyâfe,
- * Mebâhicü'l-ihvân fi beyân kavâidi'l-mîzân / Şerhu'l-Îsâgûci,
- * Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiyye,
- * Revâmîzu'l-a'yân fi merâmîzi'l-uhûdi ve'l-izmân¹⁷,
- * Muhtasarı Revâmîzi'l-a'yân¹⁸,
- * Mirkâtü't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve merdâtü's-şerî'ati'l-Ahmediyye¹⁹,
- * Rumûzü'l-hakâyık ve künûzü'd-dekâyık,
- * Bedî'u'n-nizâm,
- * Levâmi'u'l-envâr,
- * Risâle fi Hakki'l-musâfir,
- * Risâle fi Beyâni mâ yeteallaku bi'l-musâfir.²⁰

Ahıskavî'nin hayatında oldukça etkili olan şehir seyahatleri ve onun burarlardaki faaliyetleri makalemizin asıl konusunu teşkil ettiğinden bu bölümde sadece Ahıskavî'nin hayatından kısaca bahsedilmiş, onun şehir ve insan anlatıları aşağıdaki bölümlere bırakılmıştır.

¹⁵ Ahıskavî, Câmîü'l-fusûl (Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (2) 80/217), 62a-76a, (müellif hattı); (İstanbul: İBB, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, 0607), 11b-18b.

¹⁶ Ahıskavî, Akrabu'l-Mesâlik (Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (3) 80/217), 83a-142b, (müellif hattı).

¹⁷ Ahıskavî, Revâmîzu'l-a'yân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/1-5).

¹⁸ Ahıskavî, Revâmîzu'l-a'yân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127-2128). Tespitlerimize göre Süleymaniye Ktp., Esad Efendi koleksiyonundaki yazma nüshalar bu eserin nüshaları olmalıdır. Esad Efendi nr. 2127 ve Halet Efendi nr. 583 nüshalarında metinlerin ifade tarzları ve bazı ilaveler itibarıyla farklılıklar vardır. Daha detaylı bir inceleme ve karşılaştırmaya gerek duyulan her iki nüsha metinleri açısından kıyaslandığında Esad Efendi nr. 2127 nüshasındaki metin "muhtasar" görünmektedir. Nitekim Ahıskavî hocalarından aldığı icazetleri Halet Efendi nüshasında zikretmesine rağmen, Esad Efendi nüshasında zikretmemiştir. Esad Efendi nüshasının muhtasar olduğunun belki de en önemli kanıtı müellifin de bunu ifade eden açık ifadeler kullanmasıdır. O, Esad Efendi nüshasında Buzcuzâde Seyyid Ömer el-Âmîdî'den aldığı icazetin sureti hakkında açıklamalarda bulunmuş ancak icazetin suretine yer vermeyerek

وقد نقلتها عن خطه بتمامها تبركاً بها في النسخة الكبرى

(onun hattı olan icazeti tamamıyla, teberrükten en büyük nüshada naklettim)

şeklinde belirtmiştir. Dolayısıyla Halet Efendi nr. 583/1-5 nüshasının daha hacimli bir eseri (Revâmîzu'l-a'yân) ise ithiva ettiğini ve Esad Efendi nr. 2127-2128'deki nüshaların ise Muhtasarı Revâmîzi'l-a'yân adlı eserin nüshası olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁹ Ahıskavî, Mirkâtü't-tarîkati'l-Muhammediyye (Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (1) 80/217), 2a-59b, (müellif hattı).

²⁰ Ahıskavî, Risâle fi Beyâni mâ yeteallaku bi'l-musâfir (Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (1) 80/217), 77a-80b, (müellif hattı).

Abdullah el-Ahıskavî’de Şehirlerin Rolü

Şehirler Ahıskavî’nin hayatında üç ayrı dönemin izlerini taşır: İlk çocukluk yıllarının tatlı hatırlarını saklayan memleketinin şehirleri; gençlik öncesi çocukluk yıllarında zorunlu göçlere sebep olan, sıkıntıların, talihsizliklerin ve buhran döneminin izlerini taşıyan şehirler; ilim tahsili sürecinde etkin rol oynayan şehirler (imâr); tedris sürecinde etkin olan şehirler (mâmur) ve aile hayatının anılarının taşıyan şehirler ile dinî-manevî yolculuk hatıralarının taşıyıcısı şehirler.

Otobiyografisine babasını anarak başlayan Ahıskavî, ona dair övgülerde bulunduktan sonra onun aslına/doğduğu coğrafyaya dair anlatıya yer vermiştir. Buna göre babası Lakziyyeli’dir. Bu bölge şimdilerde Dağıstan denen el-Lân ülkesinde bulunan Lakziye’dir. Doğduğu yer ise Âvâr nahiyesinin Huçûb köyüdür. Buranın ehli kendilerine has bir dili olan Türklere aittir. Bu anlatılarında Ahıskavî 18. yüzyılın yani kendi döneminin Lakziye’sini kısaca tanıtmaktadır. Daha sonra Muslihüddîn el-Lârî’nin *Mir’âtü’l-edvâr ve mirkâtu’l-ahbâr* adlı tarih eseri üzerinden Türk kavimlerinin bölgeyle ilişkisi bağlamında özetle tarihini işlemektedir. Oğuz’lardan başlayarak bölgede hâkim olan Türk boylarının yanında İslâm ile birlikte Emevîlerin ve İran kültürü ve siyasetinin bölgeye etkisini işlemiştir. Daha sonra konuyu kendi dönemine getiren Ahıskavî anlattığına göre hicrî 1040 tarihinin sonunda Mahmud Han hac yolculuğu için İstanbul’a da gelmiş ve orada Osmanlı sultanı Murad ile bir araya gelerek görüşmüşlerdir. Bunu takiben ondan sonra 1058 tarihinde Çerkez Savaşı’nda şehit düşen Korkmaz Han gelmiştir. Onun ölümüyle de birlikte kardeşi Çılındır Han kendi dönemlerine kadar yönetimi devralmıştır (vali). Tam olarak bu açıklamalarından sonra Ahıskavî bölgeyi babasının hayatıyla ilişkilendirerek babasının kısa biyografisine yer vermiştir.²¹ Şöyle ki:

“İşte bu diyarın nahiyelerinden biri olan Âvâr nahiyesi ve onun köylerinden biri de vardır ki Huçûp denilmektedir. Babamın doğumu da burada olmuştur.”

Edata “kim var idi biz burada yok iken”²² der gibi Ahıska’nın ve özellikle de babası Dağıstânî’nin doğduğu bölgesinin kendi dönemine kadar gelen tarihi-

²¹ Ahıskavî, *Revâmîzu’l-a’yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 368a-369a.

²² Bu tabiri ve vermek istediği mesajı anlamak için bk. Cemal Kafadar, “Ben ve başkaları: On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar”, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken* (İstanbul: Metis, 2010).

ni özetle anlatır. Böyle bir söylemde bulunmamıza sebep olan husus şudur ki, Ahıskavî bölgenin baştan itibaren kısa tarihini de otobiyografisinde/kendi tarihinde zikretmektedir. Üstelik bu anlatının hemen arkasına babasının biyografisini bağlamış, ondan sonra da kendi serüvenine yer vermiştir. Dolayısıyla bu hiyerarşik anlatı gerçekten de “kim var idi biz burada yok iken” in bir cevabı niteliğindedir.

Daha sonra babasının hayatına ve onunla ilgili anılarına değinen Ahıskavî babasını himaye eden ve ona sahip çıkan şehir ve insanlarına değinmiştir. Babası (Dağıstânî) çocukluk yıllarında gittiği hac yolculuğu sonrasında Huçûp'a babasıyla dönmemiş ve aynı coğrafyada bulunan Ahıska'ya gitmiştir. Babasının bu sürecini Ahıskavî şöyle anlatmaktadır:

“(Babam burada) Kabe'yi ziyaret edip, haccın menâsikini tamamladıktan sonra oradan ayrılarak Gürcistan ülkesinin başkenti olan Akıska/Ahışha'ya döndü. Orada kendisine Ahmed b. Şah Hüseyin denen alim ve fakih meşhur bir zat vardı. Ve kendisi bu diyarda Kelimecî Efendi diye tanınırdı.”

Burada tanıştığı Kelimecî Efendi onun ilmi ve faziletini takdir etmiştir. Bundan dolayı onun vatanına dönmesine mâni olmuştur. Ahıska halkına ve oranın ileri gelenleriyle tanıştırmıştır. Buranın zenginlerinden olan Kethudâ Kulu'nun (Abd Kethudâ) dikkatini çeken Muhammed ed-Dağıstânî, Kethudâ Kulu'nun himayesiyle oğlu Abdullah el-Ahıskavî'nin de doğduğu köy olan Urpala/Orpala'ya giderek yeni bir hayata başlamıştır. Burada kendisine imamlık vazifesi verilmiş ve ikameti için bir ev yapılarak bir hanımla evlendirilmiştir.²³ Daha sonra bu hanımını kaybeden Muhammed Dağıstânî, Abdullah el-Ahıskavî'nin annesi olacak olan Rebîa binti (Çekuczâde)²⁴ Ali et-Türkî ile

²³ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'ÿân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369a.

²⁴ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'ÿân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 639b.

Uzğûr²⁵ kasabasının Urpala/Orpala²⁶ köyünde evlenmiştir.

Buraya kadar anlattıklarında kendi memleketinde Dağıstan'da huzur bulmayan baba Muhammed ed-Dağıstânî önce Hicaz'a babasının yanında sonra da Ahıska'ya gitmiştir. Onun anlatısında Ahıska Gürcistan'ın baş şehirlerinden biridir ve kendilerini var kılacak önemli bir şehir rolünü almıştır. Bunun yanında bu şehrin ileri gelen bazı zevatı babayı korumuş ve onun bir hayat kurmasına imkân tanımıştır. İşte böyle bir dönemde dünyaya gelen Abdullah el-Ahıskavî bu şehirlerin insanlarını ve yaşadığı çocukluk hatıralarını, çektikleri sıkıntılarını anlatmıştır. Kendilerini himaye eden Abd Kethuda'nın vefatıyla şehrin insanları yaşam hakkı tanımamıştır. Şöyle ki:

“Çocukluk çağıma geldiğimde köyümüzün sahibi Abd Kethuda vefat etti. Babamın bu köydeki ikametinden hoşlanılmamıştı.”

Ahıskavî'nin bu ifadelerine göre Kethuda Kulu'nun vefatıyla birlikte babası Muhammed ed-Dağıstânî arkasındaki desteğini kaybetmiş ve köyden sürülme istenmiştir. Bu kendilerini başka bir bölgeye göçe mecbur kılan temel sebep olmuş ve kendi ifadesiyle babası buradan Urpala/Orpala köyünün doğu-

²⁵ Yaptığımız detaylı araştırmalar neticesindeki tespitlerimize göre bu kasaba Osmanlı arşivlerinde “Azğur” olarak anılmaktadır. Farklı dönemlerde çeşitli bölgelere bağlı olduğu görülen Azğur daha çok Ahıska ve Azğur kalesi ile birlikte kayıtlarda yer almıştır (Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîri III. Osman [AE.SOSM.III], No. 37, 2648; Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîri III. Mustafa [AE.SMST.III], No. 26, 1792). Özellikle Osmanlı arşiv kayıtlarında Ali Emîri arşiv belgeleri arasında 15 Safer 1171 tarihli bir arşiv belgesinde bu kasabanın başka bir adına daha yer verilmiştir, şöyle ki: “Astkuri” (Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîri III. Osman [AE.SOSM.III], No. 93, 7163). Bu belgeye göre Uzğur günümüzde Gürcistan'ın Ahıska kentinin 20 km kuzeydoğusunda yer alan “Astkuri” köyünün eski adıdır. Ahıska'nın Ahaltsihe Belediyesi sınırları içinde yer alan bu köy ve çevresindeki bölgeler (Ahıska-Tiflis-Ahılkelek vd.) Abdullah Ahıskavî'nin anlatısındaki bölgeye uygun düşmektedir. Nitekim yukarıdaki alıntılarda geçtiği üzere Ahıskavî'nin bu köyü tarif ederken kullandığı ifadeler şöyledir: “[...] Akıska (Ahıska) kasabalarının doğusundaki köylerindenmiş [...] ve buraya Urpala/Orpala denilmiştir” (Bk. Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (Halet Efendi, 583/3), 369a). Günümüzde de bu köy arşiv kayıtlarında olduğu gibi kalesiyle meşhurdur (Bk. Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 89-90).

²⁶ Kaynaklarda bu köyle ilgili olarak herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak online haritalar üzerinde yaptığımız incelemelerde yukarıdaki dipnotta geçen Astkuri (Uzğur/Azğur) ve Ahıska merkezi arasında Kura nehrinin kenarında ve Ahıska'nın 5 kilometre doğusunda, Uzğur'un ise yaklaşık 20 kilometre uzaklıkta bir “Orpala” kelimesine benzer isimlendirmeye “Orpholo Range” adıyla bir askeri bir bölge tespit edilmiştir. Bu bölgenin Ahıskavî'nin bahsettiği ve doğduğu köy olan Urpala/Orpala olduğuna dair kesin bir kanıya ulaşamamak da buranın gerek isim gerekse Ahıskavî'nin ifadelerinde coğrafi olarak belirttiği tarife uygun düşmesi açısından dikkate değerdir (Bk. Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 89-90).

sunda yer alan "Ahalkalaki/Ahılkelek (أحللك)"²⁷ köyüne göç etmiş ve burada az bir müddet kalarak babası bir sene kadar bir mescitte imamlık yapmıştır.²⁸ Burada da kendilerini sıkıntılar takip etmiş ve Tiflis ve civarında Acem diyarından kaynaklı meydana gelen fitneler sebebiyle babasıyla birlikte Şam'a hicret ederek Dımaşk'ta Salihyye mahallesinde (Sultan Selim Camii'nin yanında bulunan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî kabrinin yakınında bir evde kalmışlardır.²⁹ Burada da sıkıntılar devam etmiş ve iki sene sonra tekrar vatanlarına dönmek zorunda kalmışlardır. Kendisi bu süreci şöyle anlatmaktadır:

"Orada (Dımaşk-Salihyye) da ihtilaller, (bölgenin) batı(sından gelen) ızdıraplar ve bunun dışında türlü tehlikeler ve musibetler peşimizi bırakmadı. Buradan da göç etmek ve (tekrar) vatana dönmek farz olunca biz de oraya döndük."³⁰

Aslında o bu anlatılarında babasının doğum yerine ve bulunduğu bölgeye yer vererek bu toprakların/şehrin ilim geleneğindeki yerinin insana nispetle inşasına veya bunun sürekliliğine katkı sunmuştur. Hicrî 1150'li yılların başında babasının vefatı üzerine ilk dayanağını kaybetmiştir. Ancak kendilerini himaye eden Vezir Yusuf b. İshâk Paşa, tam olmasa da babalarının eksikliğini kendilerine göstermemiş ölünceye değin onlara sahip çıkmıştır.³¹ Çocukluk yıllarında Vezir Yusuf Paşa'nın vefatıyla birlikte Ahıskavî, annesi ve ablasının radikal kararları sebebiyle kısa bir buhran dönemi geçirmiştir. Bu dönemi şu sözleriyle resmetmiştir:

"[...] Babam vefat edince ablam Aişe ilim ve Kur'ân ehli (Sâlih b. Ali adında)³²

²⁷ Günümüzde Gürcistan'ın güneybatı kesiminde bulunan tarihi küçük bir kent. Çeşitli dönemlerde farklı konumla (bölge, sancak vb.) anılan bu şehir ve civarındaki bölgeler Osmanlı'nın hakimiyeti döneminde 1717-1730 tarihleri arasında Çıldır Eyaletine bağlı sancaklardan biridir. Bölge daha sonra 1829 tarihinde Rus hakimiyeti altındaki sancaklardan biri olmuştur. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yayınları, 2017), 12.

²⁸ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369a.

²⁹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b.

³⁰ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b.

³¹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 369b-370a.

³² Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 641b.

bir adamlarla evlendi. Biz annemin doğum yeri ve Uzğür kasabası yakınlarındaki Ahışa beldesine gittik. Bu kasabada Kur'ân ve bazı risaleler okudum (tahsil ettim). Bu esnada Vezir Yusuf Paşa vefat etti. Sonra annem başka bir köyden bir adamlarla evlendi ve adam onu alıp götürdü. (Eniştem) de ablamı götürdü ve tek başıma kalakaldım. Ben de annemle ablam arasında tereddütte kalan buluş çağımında çocuk halimle, şaşkınlık ve dalâlet vadilerine atıldım. Eğitimi tamamlamamıştım. (Ve bu konuda) bana sahip çıkacak kimsem de yoktu. Derken annem vefat etti ve (bu durum) şaşkınlık ve dalâletimi arttırdı. Şeytan benimle oynuyor ve eğitime yönelme engel oluyordu. Tâ ki Rabbimin lütfu ve hüsn-ü inâyeti ve daha nice muvaffakiyeti bana erişinceye kadar. O bana ilmi sevdirdi ve onu gönülümde süsledi ve cehaleti de nahoş gösterip onu, izahı uzun türlü sebepler ve şeylerle gözümde çirkinleştirdi [...]”³³

Buraya kadar olan süreçte görülmektedir ki başta babası olmak üzere Ahıskavî de her şehirde kendilerini himaye eden insanlarla karşılaşmış ancak o şehrin insanlarıyla büyük sorunlar yaşayarak şehir halkı onları barındırmak istememiştir. Babası Muhammed ed-Dağistanî, Dağıstan'da üvey annesi ve onun çocuklarıyla büyük sorunlar yaşamış³⁴ önce Hicaz'a oradan da birinin himayesiyle Ahıska bölgesine gitmiş burada yeni bir hayat kurmuştur. Onun hayatında Ahıska'nın yeri çok etkin olup kendi ayakları üzerinde durduğu ve dahi üvey annenin ailesinden kaçıp sığındığı önemli bir sığınak gibidir. Çünkü burada o, himaye de edilerek arkasında güçlü bir desteğin varlığını hep hissetmiştir. Nitekim bundan dolayı Abd Kethuda vefat edince bu desteğin yokluğuyla Ahıska'dan başka bir köye göç etmiştir (Ahılkelek / أخلكلك). Burada da dış etkenler onları mecbur bıraktığından Şam bölgesine gitmişlerdir. Burada da tutunamayan aile, tekrar Ahıska'ya giderek yeni bir rahat dönem yaşamışlardır.

Buna göre ilk çocukluk yıllarının tatlı hatırlarını saklayan memleketinin şehirleri Ahıska olup, doğduğu köy olan Orpaladır. Gençlik öncesi çocukluk yıllarında zorunlu göçlere sebep olan, sıkıntılı, talihsizliklerin izlerini taşıyan şehirler, Ahıska, Ahılkelek, Dımaşk: Sâlihiyye'dir. Ahıskavî memleketi Ahıska'ya gittikten sonra biraz rahat bir dönem geçirseler de henüz altı yaşlarında iken babasını kaybetmesi üzerine yine bir hüznü dönem geçirmiştir. Bu yıllarda Vezir Yusuf Paşa'nın himayesinde maddi olarak rahatlık yaşasalar da bu

³³ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370a-370b. Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 94.

³⁴ Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 88.

çok uzun sürmemiş vefatıyla birlikte önce Orpala'yı terk edip Uzğur'a annesinin köyüne gitmişler ve burada ailesiyle (anne-abela) arasında büyük bir kriz yaşamıştır. Annesinin vefatı onun bu krizini daha derinleştirmiş ve kendisi ciddi bir radikal karar alarak ilim yolunda uzun bir serüvenin ilk adımlarını atmıştır.

Buradan sonra onun ilim tahsili sürecinde etkin rol oynayan şehirler (imâr); tedris sürecinde etkin olan şehirler (mâmur) ve aile hayatının anılarını taşıyan şehirler ile dinî-manevî yolculuk hatıralarının taşıyıcısı şehirleri aşağıda işleme çalışacağız.

İnşa Ediliş Süreci: Tahsil Döneminin Şehirleri ve İnsanları/Hocaları

Bir ülkenin şehri, insana verdiğini insandan geri almalıdır. Eğer bu döngü inkıtâa uğrarsa her ikisi de birbirinden istifade ettiği cihetin sonunu getirmiş olur. Aksi durumda içe veya dışa doğru göçler kaçınılmazdır. Bu nedenledir ki bazı şehirler insana farklı alanlarda (bilim, sanat-zanaat, askeri, tarım vb.) katkı vermiştir. Şehirler bu alanlardaki etkinliklerinin gücü nispetinde merkezleşme sağlamış ve çekim merkezi halinde gelmiştir. Osmanlı âlimi Abdullah el-Ahıskavî özelinde konuşmak gerekirse şehir insanına ilim/bilgi veriyorsa (talebelik), yine ondan ilim/bilgi almak (tedrîs) zorundadır. Ahıskavî'nin ilminin inşasında önemli rolü olan şehirler olmuş ve o, bilgi alarak (tahsil) ve bilgi vererek (tadris) bu döngüyü devam ettirmiştir.

Abdullah el-Ahıskavî'nin tahsil dönemi bir anlamda onun tarihinde ilmî inşâ ediliş sürecinin ilk tüm dönemini teşkil etmektedir. İlim için geniş bir coğrafyada seyreden uzun bir yolculuk dönemini ele aldığımız bu bölümde Ahıskavî'nin bu uğurda seyahat ettiği şehirleri, oranın insanlarını (âlimler) ve buradaki faaliyetlerini (aldığı dersler) inleyeceğiz. Kısacası onun "İLME ADANMIŞ BİR ÖMÜR" ünün hikâyesini/tarihini anlatmaya çalışacağız.

Kars: Tahsil: İlk Dönem (Sağlam Temel-İcâzet: Rüşdü İsbât)

Abdullah el-Ahıskavî İstanbul'a gitme niyetiyle Ahıska'dan çıktığı ilim yolculuğunda başlangıçta talihsiz görünen fakat eğitimine büyük bir katkısı olan önemli bir olay olmuştur. Abdullah el-Ahıskavî 1164/1750 yılının sonbahar mevsiminde Ahıska'dan ayrılmıştır. Batum'a geldiklerinde kötü hava şartlarının hâkim olduğu mevsim nedeniyle Kars'a dönme kararı almıştır. Onun buradaki eğitimine değinmeden önce şunu söylemek gerekir ki o, Kars'ın ve civarının kışı hakkındaki kısa da olsa bilgiler vermiştir. Ona göre burası uzun süre devam eden fırtına, yağmur ve kar yağışı yoğun olan bölgelerden biridir. Kars

onun için başlangıçta bir durak yeri ve kışın atlatılması için mola merkezi gibi görünse de o, burada şehrin ilmî havzasının inşasına katkıda bulunan ulemâsından istifade etmeyi ihmal etmemiş ve tahsilin ilk yoğun eğitimini burada alarak 1172/1758 tarihine kadar yaklaşık sekiz yıl burada kalmıştır. Kars'ın meşhur uleması arasında bulunan İsmail b. Muhammed eş-Şîrvânî el-Berküşâdî'den dil ilimleri, fıkıh usûlü, hadis usûlü, tefsir, kelam (usûlü'd-dîn) ve akli ilimlere (hikmet, mantık) dair eserler okumuş ve ondan bu alanlarda icazet almıştır. Ahıskavî'nin eğitiminde Kars'ın önemli sağlam temelin atıldığı ilk yer olduğu açıkça söylenebilir. Onun için Kars bir Osmanlı bilginin/âliminin inşasında ilk rolü oynadığı gibi onun dinî (ilimlerdeki) yerini de vaz' eden ilk yer olmuştur. Buna göre o, "dinin ışığı (Ziyâüddîn)" lakabını Kars'ta hocası İsmail el-Berküşâdî'den almıştır.³⁵ Kars ile ilgili bu anlatılarda iki insan ve bir şehrin ve çeşitli ilimlerin tarihinin inşasına katkı mahiyetinde önemli ipuçları sunulmaktadır. Bu bilgiler Ahıskavî'nin kendi tarihinin yanında hocası İsmail el-Berküşâdî'nin tarihi (biyografisi) ve onun ilmî birikimine, yine Kars'ın ilim tarihindeki yerine dair kısa da olsa bir ışık tutmaktadır. Bunun yanında onun İsmail el-Berküşâdî'nden okuduğu ilimler ve eserleri dikkate aldığımızda ilimler tarihinde hangi eserlerin dinamikliğini koruduğunu ve sürekliliğini devam ettirdiğini de görmek mümkündür. Buna göre okuduğu eserler şöyledir:

Dil İlimleri: Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Muhtasaru'l-meânî*'si, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'si, Molla Câmî, Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *eş-Şâfiye*'si (*Şerhu'l-Kâfiye*).

Fıkıh Usûlü: Sadrü's-şerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tenkîh*'i ve Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) bu eser üzerine yazdığı şerhi *et-Telvih Şerhu't-Tenkîh*'i,

Hadis Usûlü: Birgivî'nin (ö. 981/1573) (*er-Risâle*)'si, Kara Dâvud el-Karsî'nin (ö. 1169/1756) bu şerh üzere kaleme aldığı şerhi *Şerhu'l-Birgivî*'si.

Tefsir: Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Tefsîr*'i.

Kelam (Usûlü'd-dîn): Ebû Hafs Necmeddîn Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Akâidü'n-Nesefiyye*'si ile Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*'si ve Hayâlî'nin (ö. 875/1470 [?]) bu

³⁵ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370b.

şerh üzere kaleme aldığı *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye'si*, Celâled-dîn ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *İsbâtu'l-vâcib'i*, Mirzâcân eş-Şirâzî'nin (ö. 994/1585) (*Hâşiye alâ Şerhi İsbâti'l-vâcib'i* ile Hüseyin el-Halhâlî'nin (ö. 11/17 yy.) bu haşiye üzere kaleme aldığı *Hâşiye alâ Hâşiyeti ala Şerhi İsbâti'l-vâcib'i*,

Mantık: Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) *er-Risâletü'l-Esîriyye'si* (İsâgüci) ile onun Hüsâmeddîn el-Kâtî (ö. 760/1359) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) şerhleri ve Kul Ahmed'in (ö. 950/1543 [?]) Fenârî şerhi üzerine kaleme aldığı *Hâşiye ale'l-Fevâid'i*, *Âdâbu'l-münâzara* [?] adlı eser.

Hikmet-Felsefe: Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) *Hidâyetü'l-hikme'si* ve Kadı Mîr Muînüddîn el-Meybûdî'nin (ö. 909/1503-1504) şerhi *Şerhu Hidâyeti'l-hikme'si* ile Muslihüddîn er-Lârî'nin (ö. 979/1572) bu şerh üzere kaleme aldığı *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-hikme'si* son olarak Necmüddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *Hikmetü'l-ayn'ı* ve onun Mübârekşâh el-Mantıkî (ö. 734/1334) tarafından kaleme alınan şerhi *Şerhu Hikmeti'l-ayn'ı*.

Otobiyografisinde bu derslerin Kars'ta nerede yapıldığına dair bilgi vermeyen Ahıskavî, onun istinsahı olan tespit ettiğimiz bir yazma nüshada hocasını ve bulunduğu medrese/camiyi açıkça zikretmiştir. Buna göre Ahıskavî, Seddüddin el-Kâşgarî'nin Münyetü'l-musallî adlı namaza dair eserine İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549) tarafından yazılan şerh olan *Gunyetü'l-mütemelli (Halebî Kebîr)* adlı eseri Ramazan 1171 (Milâdî 1757) tarihinde hocası İsmail el-Berküşâdî'nin hizmetinde/talebelik iken Hocazâde Camii'nde istinsah etmiştir.³⁶ Dolayısıyla tam olarak kesin bir bilgiye sahip olamasak da yukarıdaki derslerin de Kars'ta Hocazâde Camii'nde (muhtemelen de cami yanındaki bir medresede) yapıldığı söylenebilir. Ancak dikkat çeken bir başka husus istinsah edilen eserin İsmail el-Berküşâdî'den okunan eserler arasında zikredilmemesidir. Ahıskavî'nin bu eseri kendisi için özel olarak istinsah etmiş olması muhtemel olduğu gibi, istinsahın hocasıyla müfredat dışı derslerde okunmak için yapılmış olabileceğini söylemek de mümkündür.

Ahıskavî'nin ilmî birikimine ilk büyük katkıyı sağlayan İsmail Berküşâdî ken-

³⁶ Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih rukopisa: Gazi Husrev-Begova Biblioteka u Sarajevu/ Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian manuscripts: The Ghazi Husrev-Bey Library in Sarajevo, haz. (obradio) Kasım Dobraca (London: Sarajevo: Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka, 2/2000), 330.

disine yaklaşık sekiz yıl boyunca uzunca bir dönem (1164/1750-1172/1758) çeşitli alanlarda dersler vermiştir. Ahıskavî'nin bu tahsil sürecinde İsmail Berküşâdî'den okuduğu dersler/eserler üzerine düşünülecek olursa, onun fıkıh usûlü okumalarında Sadrü'ş-şerîa (ö. 747/1346) çizgisinin oluşturduğu gelenek ağır basmıştır. Hadis usûlünde ise Birgivi (ö. 981/1573) çizgisini takip eden Ahıskavî'nin tefsir okumalarında ise Beyzâvî (ö. 685/1286) etkin olmuştur. Dolayısıyla onun İslâmî ilimlere dair eğitiminde Osmanlı ilim geleneği çizgisi daha yoğun görünmektedir.

Onun eğitim sürecinde İslâm düşünce geleneğinin önemli alanlarından olan kelâm, mantık ve felsefe geleneğine dair yoğun derslerin de yapıldığı açıkça görülmektedir. Mantık tarihinin en meşhur ve yaygın eseri olan Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) *er-Risâleti'l-Esiriyye (İsâgûci)* ile bu alana giriş yapan Ahıskavî okumalarını derinleştirmiş ve bu literatürün en güçlü iki damarını oluşturan şerhleri [*Şerhu'l-İsâgûci: el-Fevâidü'l-Fenâriyye*, Molla Fenârî (ö. 834/1431); *Şerhu'l-İsâgûci*, Hüsâmeddîn el-Kâtî (ö. 760/1359)] de dahil etmiştir. Dolayısıyla o, iki ayrı havzanın ve düşünce geleneğinin literatürde öne çıkan simalarını takip etmiş ve okumalarında Osmanlı mantık geleneğinin Fenârî çizgisini devam ettirerek bu literatürün en güçlü yorumcularından Kul Ahmed (ö. 950/1543 [?]) hâşiyesiyle (*Hâşiye ale'l-Fevâid*) okumalarını tamamlamıştır.

Kelâm geleneğine dair ilk okumalarını ise Neseî akaidi çizgisinde götüren Ahıskavî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *el-Akâidü'n-Neseîyye*'si ile başladığı okumalarını onun Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) şerhi (*Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*) ve Hayâlî'nin (ö. 875/1470 [?]) bu şerh üzerine yazdığı hâşiyesi (*Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Neseîyye*) ile derinleştirmiştir. Kelâm ve felsefe geleneğinin temel meselesinden biri olan *İsbâtu'l-vâcib*'e dair tartışmalarıyla ihtisaslaşmaya yönelen Ahıskavî, Celâleddîn ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) bu alandaki en önemli risâlesi ve takipçilerinin (Mirzâcân eş-Şîrâzî (ö. 994/1585), Hüseyin el-Halhâlî (ö. 11/17. yy.) meşhur hâşiyelerini (*Hâşiye alâ Şerhi İsbâti'l-vâcib*, *Hâşiye alâ Hâşiyeti ala Şerhi İsbâti'l-vâcib*) tahsil etmiştir.

Ahıskavî felsefe geleneğine dair okumalarına Osmanlı medrese müfredâtının klasik başvuru kaynaklarıyla başlamıştır. O, Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) *Hidâyetü'l-hikme*'siyle giriş yaptığı bu alana literatürün en önemli ikinci şerhi olan Kadî Mîr Muînüddîn el-Meybûdî'nin (ö. 909/1503-1504) şerhi ve onun Muslihüddîn er-Lârî (ö. 979/1572) hâşiyesiyle (*Hâşiye*

alâ Şerhi Hidâyeti'l-hikme) Ebherî çizgisini tamamlamıştır. Müfredâtın en üst felsefe eserleri arasında olan Necmüddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) Hikmetü'l-ayn ile onun en meşhur ve yaygın şerhini yani Mübârekşâh el-Mantukî'nin (ö. 734/1334) Şerhu Hikmeti'l-ayn'ını okuyarak felsefe okumalarını tamamlamıştır. Bu okumalar arasında Hikmetü'l-ayn da güçlü olmakla beraber Hidâyeti'l-hikme çizgisinin daha yoğun olduğunu görmek mümkündür.

Ahıskavî'nin, İsmâil el-Berküşâdî'nin rahle-i tedrisindeki tahsil döneminde açıkça görülmektedir ki o, ilim dallarının temel metinlerini okumanın yanında şerh ve hâşiye türlerini de hiyerarşik olarak takip ederek onların farklı yorumlarını da eğitim sürecine dahil etmiştir. Hocasından aldığı derslerden sonra Ahıskavî ulema ve talebelerin hazır bulunduğu bir mecliste kendisinden icazet almış ve akabinde hocası ona "Ziyüddîn" lakabını vermiştir. Aldığı eğitimlerden sonra yine hocaları hakkında da bilgiler vermeyi ihmal etmeyen Ahıskavî bir anlamda onların ahde vefa maksadıyla kendi tarihinde/otobiyografisinde hocası İsmail el-Berküşâdî'nin de hayatı ve ahlakına kısaca değinmiştir. Onun gözünde hocası el-Berküşâdî salih, âlim, fakih, müttaki, verâ sahibi, âbid ve zâhid, Allah'ın dinine sınımsız sarılan, emirlerine riayet eden ve onun yolunda mücadele edip düşmanlarına karşı sert olan, insanlara nasihatçi ve Allah'ın ayetleri ve kitabını onlara anlatan, fık ve karanlığa (zulüm) karşı savaşan, insanlardan talebi olmayan vb. birçok iyi vasıfları olan biridir. Anlattığına göre el-Berküşâdî sağlam bir itikada sahip olup bidat ehline karşı çok katıdır. İnsanlara haftada iki gün vaz-ı nasihat eder, sohbet meclisi bir cennet bahçesi gibi olup vaazları esnasında ağlar ve ağlatmıştır. Bir dönem hac vazifesini yerine getirip memleketine dönmüş ve yine birçok talebe yetiştirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru da gözleri iyice zayıflamıştır. Ahıskavî'nin hocası hakkındaki tüm anlatısı ise şöyledir:

فإنه رحمه الله كان رجلاً صالحاً عالماً فقيهاً ورعاً تقياً ديناً عابداً زاهداً في الدنيا، صلباً شديداً في دين الله، صادعاً لأمر الله مجاهداً في سبيله، ناطقاً بالحق، صارماً لأعدائه واعظاً للناس مذكراً لهم بآيات الله وكتابه، مبلغاً لسنة رسوله، حرباً على الظلمة والفسقة لا يخاف في دين الله لومة لائم منقبضاً عن الدنيا وأهلها قانعاً بما يرزقه الله تعالى من الحلال لا يأتي إلى أحد من وجوه الناس ولا يأخذ من أحد منهم شيئاً أصلاً.

وكان رحمه الله صحيح الاعتقاد سنياً، صريح الانتقاد مبغضاً لأهل البدع والضلال. وكان يعظ الناس في الأسبوع في يومين. وكان مجلسه روضة يحضره من الخلائق ما لا يحصى يبكي ويُبكي، وكان يهابه الخواص والعوام لما أن الله عز وجل. كان قد ألقى الله عليه من الهيبة والصرامة ما يحتشمه كل من يراه

ولم يزل حاله وأمره على ما ذكر حتى حج البيت على سعة وحسن حال، وعاد إلى بلده سالمًا. وقد ضعف بصره في آخر عمره، وتسمع منه جماعة كثيرة من الطلبة، وانتفعوا به. ثم توفي إلى رحمة الله -روح الله ونور ضريحه.³⁷

Erzurum: Tahsil: Görüşmeler-Kısa Dersler

Ahıskavî Kars'taki eğitiminin ardından 1172/1758 yılının Muharrem (Eylül) veya Safer (Ekim) ayında Kars'tan Büyük Ermenî ülkesinin Erzurum olarak bilinen Calikla/Kalikala şehrine uğrayarak burada birkaç gün kalmıştır. Aralarında şehrin müftüsü ve el-Fâzıl Camdâr (Câmendâr) gibi buranın bilinen ve önde gelen alimleriyle görüşerek onlardan istifade etmiştir.³⁸ Kısa bir dönem olmakla birlikte bu görüşmelerin üzerinde duran Ahıskavî Erzurum'daki günleri kendisinde önemli bir iz bırakmış olmalı ki otobiyografisinde (kendi tarihinde/inşa sürecinde) zikre değer bulmuştur. Bunun yanında onun uğradığı herhangi bir şehirde oranın insanı ile bir bağ kurması da dikkatten kaçmamalıdır. Amacı ilim olan biri için de bu insanların ilim sahibi kimselerden olması da maksadı hasıl bir seyahatin semeresidir.

Âmid-Halep-Kâhire: Tahsil-İkinci Büyük Dönem (İcazetler-Rüşdü İsbât)

Ahıskavî tahsil hayatının ikinci büyük dönemini geçirmek üzere Erzurum'dan ayrılarak kendi ifadesiyle "el-Cezire (Cizre) bölgesinin şehirlerinden olan Âmid'e (Diyâr-ı Bekir)" geçmiştir. Bu şehirde ilk olarak es-Seb'atü's-Seyyâre olarak bilinen³⁹ reîsü'l-kurrâ'dan Kur'an-ı Kerîm (ve Kur'ân ilimleri) ile el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye'yi okumuştur.⁴⁰

³⁷ وفي النسخة (خ) قد جري المتن -فيها- بشكل مختلف ومختصر في هذا القسم الذي يبدأ من «فإنه رحمه الله كان رجلاً» حتى إلى نهايته «ثم توفي إلى رحمة الله روح الله ونور ضريحه». وأنه كذا: «وهو رجل صالح تقى، صلب شديد في دينه، مجاهد في تبليغ أحكام الله، ناصح للناس، ناطق بالحق. ولا يخاف في ذلك أحداً جري، على الظلمة لا يهاب أحداً منهم وهم يهابونه، وله شهرة ووجاهة في عوام الناس وخواصهم يقبلون عليه وينتفعون به. وقد حج الكعبة وجاور البيت وعاد سالمًا وهو الآن حي يرزق في طيب عيش وصلاح حال.»

يبدو في النسخة (خ) ان استاده كان حيا؛ لكن بحسب النسخة (أ) كان توفي. وهذا بسبب ان النسخة (خ) كانت مكتوبة قبل وفات استاده. واما النسخة (أ) مكتوبة بعد وفاته. ولذلك هو يمدح استاده في النسخة (أ) أكثر من النسخة (خ).

Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370b.

³⁸ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a.

³⁹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a.

⁴⁰ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a.

Abdullah el-Ahıskâvî Âmid'de inşa sürecini farklı hocalardan dersler alarak devam ettirmiştir. Bunlardan biri de hakkında övgüyle bahsettiği Küçük Ahmedzâde olarak tanınan hocası (Hâfız) Ebûbekir b. Ahmed el-Âmidî'den (ö. 1190/1776-77)⁴¹ çeşitli alanlara dair eserler okumuş ve ondan mülâzemet atmıştır.⁴² Ahıskavî onun derslerinde şu eserleri okumuştur:⁴³

Fıkıh Usûlü: İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtasaru'l-müntehâ'sı* ile onun Adududdin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından kaleme alınan şerhi (*Şerhu Muhtasari'l-münteha*) ve bu şerhin Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınan hâşiyeleri.

Hadis: İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîhü'l-Buhârî* (baş kısımları)

Kelam: Adududdin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Akâidü'l-Adudiyye'si* ve Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Şerhü'l-Akâidi'l-Adudiyye'si*.

Ahıskavî, hocası Küçük Ahmedzâde'yle bu derslerinin Âmid'te olduğunu ifade etmekle birlikte hangi medresede icra edildiğini belirtmemektedir. Ancak tespitlerimize göre kaynaklarda Küçük Ahmedzâde'nin Âmid'de Hüsreviyye Medresesi ve Âmid şehrinin Mardinkapısı bitişiğindeki Hazret-i Ömer Câmî'-i şerifinin medresesinde müderrislik yaptığına dair bilgiler yer almaktadır.⁴⁴

Küçük Ahmedzâde'nin, Ahıskavî'ye verdiği dersler açısından, mantık merkezli Mâlikî usûl anlayışını yansıtan İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtasaru'l-müntehâ'sı* ve Adududdin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) bu esere yazdığı şerhi ile bu şerhin Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) tarafından yazılan hâşiyelerini okutması dikkat çekmektedir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin hâşiyesi üzerine bir hâşiyeye kaleme almak suretiyle geleneğin telifat açısından takipçilerinden de olan Küçük Ahmedzâde'nin, Ahıskavî'ye bu geleneğin en önemli metinlerini okutmak suretiyle *Muhtasa-*

⁴¹ Kaynaklarda geçtiğine Hâfız Ebûbekir el-Kârî adıyla da şöhret bulmuş Küçük Ahmedzâde'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Emîrî, *Mirâtü'l-fevâid fi terâcimi meşâhir-i Âmid*, ed. İbrahim Çapak, haz. Günay Kut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı, 2/2014), 85-97.

⁴² Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a.

⁴³ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 370b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a.

⁴⁴ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Emîrî, *Mirâtü'l-fevâid fi terâcimi meşâhir-i Âmid*, 2/85-97.

ru'l-müntehâ literatürü merkezinde Mâlikî usûl anlayışına ağırlık verdiğini söylemek mümkündür. Aynı durum Ahıskavî'nin ilim tahsili için düşünüldüğünde ise o, fıkıh usûlü açısından Mâlikî usûl anlayışı çizgisinde bir eğitim almıştır.

Ahıskavî, daha önceki hocalarından aldığı derslerde muhtasar akaid metniyle alana başlamış ve bunların şerhleriyle devam etmiştir. Ancak onun Küçük Ahmedzâde riyasetindeki kelâm dersleri, önceki hocası İsmail el-Berküşâdî'den okuduğu derslere nazaran nispeten daha kısa olmuştur. Küçük Ahmedzâde riyasetindeki kelâm dersleri bir başka kelâm geleneğini temsil eden *el-Akâidü'l-Adudiyye* [Adududdin el-Îcî (ö. 756/1355) ve onun şerhiyle (*Şerhü'l-Akâidi'l-Adudiyye*, Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502))] sınırlı kalmıştır.

Abdullah el-Ahıskavî eserinde kendi tarihini anlatırken bir başka bilginin tarihinin/biyografisinin inşasına dair katkılarda bulunmuştur. Bu bilgilerde bir başka şehir ve insanın az da olsa tarihine ışık tutan çarpıcı anlatılara yer vermiştir. Ahıskavî hocası Küçük Ahmedzâde'den okuduğu dersleri zikrettikten sonra hocası hakkında da dikkate değer bazı bilgilere yer vermiştir. Küçük Ahmedzade, Ahıskavî'nin gözünde alim, fâzıl, zamanın yegânesi, çağının eşsizi, mâkûl ve menkûlu bir arada cem' eden, usûl ve fûrûa sahip biridir. Hâfız ve kıraat ilmine vâkıf, muhaddis, müfessir, münazaracı, kelâmcı, Hanefî, sünnî, sağlam bir akideye sahip, ehl-i bid'ata karşı mücadele veren, cahil tasavvufcularla mücadele eden bir zattır. Ahıskavî, onun Amid'de yaşadıklarından ve bundan dolayı halk tarafından memleketinden Mardin'e zorunlu olarak uzaklaştırılmasından ve tekrar memleketine dönüşünden bahsetmiştir. Anlattığına göre onu çekemeyenler ve düşmanları onun mutasavvıf şeyhleri sürekli eleştirdiğini ve onları tekfir ettiğini iddia ederek Şeyhülislam Veliyyüddîn Konstantinevi'ye şikâyet etmiştir. Olanlar Sultan Mustafâ'ya Veliyyüddîn tarafından anlatılınca Sultan Mustafâ, Küçük Ahmedzade'yi Mardin bölgesine sürmüştür. Küçük Ahmedzade burada da ilim tedrisinden vazgeçmemiş, hadis rivayet edip öğretimde bulunmuştur. Bir müddet sonra memleketine dönmüştür.⁴⁵ Ahıskavî otobiyografisinde bu hocasını ve onun başına gelenleri detayıyla şöyle anlatmıştır:

⁴⁵ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 371a-372a. Ahıskavî'nin hocası hakkında zikrettiği bu bilgi kendisinden sonra kaleme alınan bazı biyografik eserlere de kaynaklık etmiştir. Ali Emîrî Efendi, *Mirâtü'l-fevâid*, 2/90-92.

وكان رحمه الله آية في الورع والتقوى وغاية في تحقيق العلوم والفتوى [...]»
بارعاً في الأصول والفروع والمنقول والمعقول كلها حافظاً للقرآن عارفاً بوجوده
القراءات مجوداً لها محدثاً مفسراً نحوياً جدلياً متكلماً حنفيّاً سنياً صحيح العقد
حجة ثبناً شديداً على أهل البدع قاهراً لهم كثير الوقعة في الجهلة المتصوفة ذا
هيبة وجمالة وصوله انتهت إليه رياسة التدريس والإقراء في تلك البلاد، وأقبلت
عليه الطلبة من كل وجه متعظماً جداً على الظلمة وأكابر المجرمين لا يلوي إلى
أحد منهم ولا يهابهم وهم يهابونه ويخشون منه وكان لأهل آمد عليه إقبال
عظيم واعتقاد، وكانوا يحبونه ويعظمونه ويطيعونه طاعة الرعية لأمرها.

وكان يقول ما مددت قط باعي إلى الخير ولا تناولت الطعام من قصعة الغير
وكان ذا جاه وثروة عظيمة ووقار، وكان مجلسه مجلس هيبه غاشية لأهلها كأن
على رؤوسهم الطير صامتين له لا يلوي أحد منهم إلى أحد ولا يتكلم إلا بإذنه.
وله تصانيف وتعاليق كثيرة في علوم شتى وكتب كثيرة.

وكان رحمه الله كثير الاعتراض والتحامل على العلماء والمشايخ والوزراء وكانوا
يأتون إليه زائرين له وهو لا يلتفت إليهم ولا يقوم لهم وهم يتحملون ذلك
منه. ثم إن بعضاً من حساده وأعدائه وشي به إلى ولي الدين شيخ الإسلام
القسطنطوي [القسطنطيني] بأنه يكثّر الوقعة في المشايخ الصوفية ويكفرهم
فكلم ولي الدين السلطان مصطفى فأمر بنفيه وتغريبه فغربوه إلى بلدة
ماردين. فكان بها مدة يروي بها ويدرس، ثم أطلقوه فعاد إلى بلده وعاش
مدة على رغد عيش وسعة حال يدرس العلوم ويفيد الطلبة حتى توفي بها روح
روحه ونور ضريحه [...]»⁴⁶

Amid'de bir müddet daha eğitimine devam eden Abdullah el-Ahıskavî, buranın ulemâsından olan Hâfız Osman el-Âmidî⁴⁷, Ali b. Sun'ullâh el-Âmidî⁴⁸ ve

⁴⁶ وفي النسخة (خ): خالت أفندي، رقم (٢/٥٨٣). قد جرى المت - فيها - بشكل مختلف ومختصر في هذا القسم الذي يبدأ من «وكان رحمه الله آية في الورع والتقوى وغاية في تحقيق العلوم والفتوى» حتى إلى نهايته «وفيد الطلبة حتى توفي بها روح روجه ونور ضريحه.» وأنه كذا: «وهو آية باهرة من آيات الله في الدين، والتقوى وحجة فاهرة على خصوم الشرع والفتوى، غاية في التحقيق، ونهاية في التدقيق في العلوم كلها متن الدين، صحيح العقيدة، كثير الخوض، شديد الوقعة في الجهلة المتصوفة، فأغربوه بسبب ذلك إلى ماردين. ثم أطلقوه فعاد إلى وطنه [٢/ب] وهو ممن جمع لفضيلتي الدين والدنيا ونال مرتبتي العلم والتقوى. فإنه حافظ لكتاب الله عارف بوجوه القرآن وحروفه، عالم بالتفسير والحديث والفقهاء أصولها وفروعها، وله مشاركة تامة في العربية وعلوم الفلسفة وله في غالبها تأليف وتحقيق وحاشية على تفسير البيضاوي وعلى ما لا يحصى كتبه وهو حي يبرق في أرغد عيش وأحسن حال ينتفع به العلماء والطلبة.»

يبدو في النسخة (خ) أن أستاذه كان حياً، لكن بحسب النسخة (أ): أسعد أفندي رقم (٢١٢٧) كان توفي. وهذا بسبب أن النسخة (خ) كانت مكتوبة قبل وفات أستاذه. وأما النسخة (أ) مكتوبة بعد وفاته. ولذلك هو يمدح أستاذه في النسخة (أ) أكثر من النسخة (خ).

Ahıskavî, Revâmîzu'l-a yân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b. 371a-372a.

⁴⁷ Ahıskavî, Revâmîzu'l-a yân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b.

⁴⁸ Ahıskavî, Revâmîzu'l-a yân (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b.

es-Seyyid eş-Şerîf Ömer el-Âmidî'den (Buzcuzâde/Bozcuzâde Ömer b. Hüseyin el-Câmidî el-Âmidî)⁴⁹ de dersler almıştır.

Hâfız Osman el-Âmidî'den, hendese/geometri alanında Şemseddîn es-Semer-kandî'nin (ö. 702/1303) *Eşkâlü't-Te'sis*'i, mantıkta Necmüddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *er-Risâleti's-Şemsîyye*'sinin tasdikât kısmını ve Kutbüddîn er-Râzî'nin (ö. 765/1365) *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsîyye*'sini okumuştur. Ali b. Sun'ul-lâh el-Âmidî'den astronomi dersleri almış ve ondan el-Çağmîni'nin (ö. 618/1221 [?]) *el-Mûlahhas fi'l-hey'e*'si ve onun Kâdızâde-i Rûmî (ö. 844/1440'tan sonra) şerhini (*Şerhu'l-Mûlahhas*) okumuştur. Seyyid Ömer el-Âmidî'den (Buzcuzâde Ömer b. Hüseyin el-Câmidî) ise mantık alanında Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Tehzîbu'l-mantık*'ı ve onun Celâleddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) şerhi (*Şerhu Tehzîbi'l-mantık*) ile Mîr Ebi'l-Feth (el-Erdebîlî) (ö. 950/1543) bu şerh üzerine kaleme aldığı *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-mantık*'ı, matematik alanında Bahâeddîn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1662) *Hulâsatu'l-Hisâb*'ını, astronomi alanında *Resâilu'l-Ceyb ve'l-Usturlâb ve'l-Mukantarât*'ı [?], tefsîr alanında *Tefsîru'l-Celâleyn*'i (Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) - Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)), aruz alanında da el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) *el-Kâfi fi ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi*'si ve onun bir şerhini (*Şerhu'l-Kâfi*, [?])⁵⁰ okumuştur.

Hocalarından okuduğu eserleri zikrettikten sonra Ahîskavî, Buzcuzâde Ömer el-Âmidî'nin kendisi için kaleme aldığı icazetin suretine tümüyle yer vermiştir. İcazette özellikle *Sahîhü'l-Buhârî* ve *Sahîhü'l-Müslim*'in kıraatine dair iki ayrı tarik ile aklî ve naklî, usûl ve fûrû' ilimlerin tahsiline dair üçüncü bir tarik zikredilmiştir.⁵¹

Ahîskavî'nin Âmid'deki derslerinin ikinci evresini teşkil eden bu hocaların okuttuğu eserler dikkate alındığında Küçük Ahmedzâde'den okunan dinî ilim-

⁴⁹ Ahîskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642a-b.

⁵⁰ Abdullah el-Ahîskavî burada bu eser üzerine yazılan şerhi belirtmekle birlikte müellifini açıkça zikretmemiştir. Tarihsel olarak kendinden önceki şerhler dikkate alındığında şarihlerin *Keşfü'l-hâfi min kitâbi'l-Kâfi fi ilmeyi'l-arûz ve'l-kavâfi* yazarı Muhyiddin Abdülkâdir b. Yahyâ b. Mükerrrem et-Taberî eş-Şâfiî (öl. 1033/1625) veya *Şerhu'l-Kâfi fi'l-arûz* yazarı el-Mürşidî Abdurrahman b. İsâ b. Mürşid el-Ömerî (öl. 1037/1629) olması muhtemeldir. Bk. Abdurrahman Özdemir, "Aruz İlmî", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 409.

⁵¹ Ahîskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 371a-372a; Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahîskavî'nin Otobiyografisi", 99.

lerin aksine, akli ilimlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunlar arasında ise mantık, geometri, matematik ve astronomi öne çıkmaktadır. Ahıskavî en yoğun dersi ise Seyyid Ömer el-Âmidî'den (Buzcuzâde Ömer b. Hüseyin el-Câmidî) almıştır. Burada mantık derslerinin tahsili klasik Osmanlı medrese geleneği müfredâtındaki kademeye uygun olarak devam etmiş görünmektedir. Ahıskavî, Kars'ta Ebherî'nin İsâgûcî'siyle başladığı temel mantık eğitimini, Âmid'de Hâfız Osman el-Âmidî'yle Necmüddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *er-Risâleti'ş-Şemsiyye'si* ve onun Kutbüddîn er-Râzî'nin (ö. 765/1365) şerhiyle devam ettirmiş, Seyyid Ömer el-Âmidî'yle de bir sonraki kademenin eseri olan Sadeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Tehzibu'l-mantık'ını* ve onun en meşhur şerh ve hâşiyelerinden birini okumuştur (Celâleddîn ed-Devvânî, *Şerhu Tehzibi'l-mantık*, Mîr Ebi'l-Feth (el-Erdebîlî), *Hâşiye alâ Şerhi Tehzibi'l-mantık li-Devvânî*). Bu hocaları arasında Buzcuzade Seyyid Ömer el-Âmidî'den icazet almıştır.

Ahıskavî verdiği bilgilere göre matematik, geometri ve astronomi alanındaki ilk eğitimini de Âmid'de almıştır. Geometriye dair derslerin alanında en meşhur yazarlardan biri olan Nasreddin Tûsî'nin (ö. 1274) eserleri yerine Osmanlı bilgini Kadızâde er-Rûmî'nin (*Tuhfetu'r-Reis fi Şerh Eşkalî't-Te'sîs*) de takipçisi olduğu Şemseddin Semerkandî olması dikkate değerdir. Nitekim Kadızâde er-Rûmî ve onun takip ettiği bir başka damar Ahıskavî'nin astronomi derslerinde görünmektedir. Buna göre o, el-Çâğmîni'nin (ö. 618/1221 [?]) *el-Mûlahhas fi'l-hey'e'si* ni okumuş ancak; *Eşkalü't-tesis*'deki gibi sadece eserin metniyle sınırlı kalmamış, Kâdızâde-i Rûmî (ö. 844/1440'tan sonra) el-Çâğmîni'nin üzerine kaleme aldığı *Şerhu'l-Mûlahhas'ını* da eklemiştir. İlk matematik eğitimini de burada alan Ahıskavî okumalarında yine, Osmanlı matematik geleneğinin bir eserini Bahâeddîn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1662) *Hulâsatu'l-Hisâb'ını* takip etmiştir.⁵²

Ahıskavî'nin anlatıları 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında akli ilimlerin ve dahi matematik ilimlerin⁵³ önemli merkezlerinden biri olan İstanbul dışında da birçok şehrin bu alanlarda temerküz ettiğine dair önemli veriler sunmaktadır. Bunlar Âmid'in ilim tarihine dair önemli katkılardır. Özellikle aynı dönemde üç ayrı hocanın burada dönemin matematik ilimlerdeki (matematik,

⁵² Osmanlıda matematik-astronomi çizgisinin arka planı hakkında detaylı bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arkaplanı Olarak Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 1/14 (2003), 1-66

⁵³ Osmanlıda matematik ilimlerin İstanbul ayağı hakkında detaylı bilgi için bk. Elif Bağa, "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Matematik İlimler", *Bilimname* 2/45(2021), 79-119.

geometri, astronomi) etkin ve zirve eserlerini okutması, Âmid'in Osmanlı'nın doğusundaki ilim havzalarının merkezlerinden biri olduğuna dair önemli deliller sunmaktadır. Âmid'deki bu tahsil dönemi, Ahıskavî'nin ilmî inşa süreci dikkate alınarak okunduğunda Kars, Ahıskavî'de dil ilimleri, dinî ilimler ve felsefî/metafizik ilimlerini inşa ederken; Âmid din ilimlerinin pekiştirilmesinin yanında özellikle mantık ve riyâzî (matematik) ilimlerinin inşa sürecini oluşturmaktadır.

İlim yolunda kendisini bir şehirle sınırlandırmayan Ahıskavî adeta kendi başını yreten bir arı misâli farklı bahçelerin çeşitli gözde çiçeklerine konmuş, farklı şehirlerin çeşitli âlimlerinden bolca istifade etmiştir. Öyle ki meşakkatli olmasına rağmen coğrafyanın birbirinden uzak farklı topraklarına gitmekten yorulmamıştır. Bu amaçla da Âmid'deki derslerinden sonra Kahire'ye gitmek üzere 1174/1761'de hocası Seyyid Ömer el-Âmidî'nin verdiği referans mektubuyla Amid'den ayrılmıştır.

Ahıskavî bu seyahati sırasında her birinde bir müddet kaldığı Halep, Lazkiye Körfezi, Kıbrıs, Dimyat'a uğramış ve akabinde Kahire'ye ulaşmıştır. Halep'te kaldığı dönemlerde el-Müderriş Ali el-Kilîsî'den de bir müddet ders almayı ihmal etmemiştir.⁵⁴

Kahire'ye ulaştığında ise hocası Buzcuzâde Seyyid Ömer b. Hüseyin el-Âmidî ile aynı mecliste Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'den birlikte ders alıp mezun olmuş ve beraber icazet almış olan Abdüsselâm el-Erzincânî'den de (ö. 1192/1778) ders almaya başlamıştır.⁵⁵ Söz konusu referans mektubuyla ilgili Abdüsselâm el-Erzincânî'yle arasında geçen bir anısını şöyle dile getirmiştir:

“Sonra Şevvâl (Mayıs) veya Zilkâde (Haziran) ayında hicrî 1174'te (1761) Kahire'ye gitmek üzere Amid'den ayrıldım [...]. (Kahire'ye vardığımda) niyetim Mahmudiyye-yi Cedide Medresesi'nde (*el-Medresetü'l-cedîdeti'l-Mahmûdiyye*) şimdiye kadar müderriş olan eş-Şeyh Abdüsselâm er-Erzincânî'yi (bulmak) idi. O, hocamın (Ömer el-Câmidî) Ebu Saîd el-Hâdimî'nin derslerinde iken ders arkadaşıydı. Bende de hocamdan ona verilmek üzere bir mektup vardı. Sonra onu teslim ettim. O da mektuba baktığında hemen (hocamın) el yazısını

⁵⁴ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b.

⁵⁵ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 372a; Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 98-100.

tanıldı ve ağladı, çok mutlu oldu ve ona dua etti. Bana da çokça ikramda bulundu. (Beni medresenin hücrelerinden birine yerleştirdi.) Ben de onun ders halkasında bulundum ve ondan [...] okudum.”⁵⁶

Onun yukarıda verdiği bir bilgi özellikle dikkat çekmektedir. Diğer şehirlerde derslerinin nerede yapıldığına hiç değinmemişken o, Kâhire’de hangi medresede ders aldığını ve dahi bu sürede nerede kaldığını da açıkça belirtmiştir. Buna göre Ahıskavî Kâhire’ye geldiğinde Mahmudiyye-yi Cedide Medresesi’nde (*el-Medresetü'l-cedîdeti'l-Mahmûdiyye*) kalmış ve burada Abdüsselâm el-Erzincânî’den⁵⁷ dersler almıştır. Bu süre zarfında da ondan İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-Fiker*’ini İmam Buhârî’nin (ö. 256/870) *Sahîh*’ini ve Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm*’ını okumuştur.⁵⁸ Abdüsselam el-Erzincânî’nin derslerinde dikkat çeken en önemli husus onun Küçük Ahmedzâde’nin tedrisatından sonra Ahıskavî, okumalarında İslâmî ilimlere daha fazla ağırlık vermiş ve daha önce ilk bölümlerini Küçük Ahmedzâde’nin yanında okumaya başladığı *Sahîhü'l-Buhârî* üzerine eğitimini Abdüsselam el-Erzincânî’yle tamamlamıştır. İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî’nin (ö. 643/1245) hadis usûlüne dair *Mukaddime* adlı kitabının İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) tarafından yapılan muhtasarını da okumalarına dahil eden Ahıskavî hadis metinlerinde olduğu gibi hadis usûlünde de müktesebâtını arttırmıştır. Abdüsselam el-Erzincânî’den Molla Hüsrev’in *Dürerü'l-hükkâm*’ını da okuyan Ahıskavî, Osmanlı İslâm hukuku literatürünün en önemli temsilcilerini okumalarına dahil etmiştir.

Bu derslere bakıldığında, Buzcuzade Seyyid Ömer el-Âmidî’nin Ahıskavî’yi referans mektubuyla, Kâhire’ye Abdüsselâm el-Erzincânî’nin yanına göndermesinin temel nedeni de ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce hocası Ömer el-Âmidî aklî ilimlerde Ahıskavî’nin yetiştiğini görüp ancak özellikle din ilimlerinden fıkıh ve hadis alanında da yetkinleşmesi için Kahire’ye yönlendirmiştir. Ahıskavî daha Kahire’ye gitmeden referans mektubuyla da onun yerini ve hocasını tayin etmiştir.

⁵⁶ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 372a; Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında ‘Ben’: Abdullah el-Ahıskavî’nin Otobiyografisi”, 99-100.

⁵⁷ Müellifin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akifzâde, *Kitâbu'l-mecmû'*, 46a.

⁵⁸ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 371a-372a; Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında ‘Ben’: Abdullah el-Ahıskavî’nin Otobiyografisi”, 99-100.

Abdüsselâm el-Erzincânî'den icazet alan Ahıskavî, hocasının kendisi için düzenlediği mezuniyet merâsimiyle ilgili bir anısından bahsetmektedir. Anlattığına göre hocası icazet törenine Mısır'ın Hanefî ve Şâfiî ulemasının ileri gelenlerini davet etmiştir. Medresenin mescidinde tüm ulemâ, talebe ve görevlilerin hazır olduğu bir ortamda hocası uzun bir ders vermiştir. Sonrasında hazır bulunan ulemâ Ahıskavî'nin ilmî yetkinliğini ölçmek amacıyla, Ahıskavî'yle çeşitli alanlarda dakik bahisler etrafında tartışmış ve bu ortamda muhtelif münazaralar söz konusu olmuştur. Tüm ulemânın Ahıskavî'nin yetkinliğine dair kanaati sonrası hocası Abdüsselam el-Erzincânî cebinden icazet nüshasını çıkararak tüm hâzirûn önünde tamamını okumuş ve akabinde icazetini kendisine takdim etmiştir.⁵⁹

Ahıskavî Abdüsselam el-Erzincânî'den sonra muhtemelen kendisinde ekik gördüğü bir başka alana yönelmiş ve kıraat ilimlerinde eğitimine devam etmiştir. Aynı medresenin (*el-Medresetü'l-cedîdeti'l-Mahmûdiyye*) camii kısmında el-Kârî Muhammed es-Sînobî'den İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *ed-Dürre'sini* (Hûd suresine kadar) okumuş ve Seyyid Ali el-Mısırî'den de İmam Şâtibî'nin (ö. 590/1194) *Kasidetü'r-râiyye'sini* ('*Akiletü etrâbi'l-kasâ'id fî esne'l-makâsîd, eş-Şâtıbiyyetü's-suğrâ*) üzerine eğitim almıştır.

Ahıskavî otobiyografisinde bu anlatılarında ilimlerdeki inşa sürecine yer vermenin yanında hocalarından aldığı icazetlerin suretlerine (silsileye) de yer vermek suretiyle ilim geleneği ve tarihindeki yerini/rüştünü ispat etmiş ve ilimler cihetiyle insanlar/ilim adamları üzerinden kendisinin geleneğin bir parçası olduğunu da göstermeyi amaçlamıştır. Yani bir anlamda o, “işte ben Hz. Peygamber'e kadar giden bu silsilenin bir devamıyım” demiştir.

Ahıskavî'nin anlatılarında Kahire ve buranın ulemâsı ile şehrin ilmî havası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin hocası Abdüsselâm el-Erzincânî'nin Kahire'de etkin ulemâdan olmanın yanında ve Medrese-i Mahmudiyye'de söz sahibi biridir. Nitekim Ahıskavî'nin onun vesilesiyle bu medresede kalması bunun önemli sonuçlarından biridir. Ahıskavî'nin kendi tarihinde Kahire, din ilimlerinde (hadis, fıkıh, kıraat) yetkinleşmenin şehirlerinden biri olmuştur.

⁵⁹ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 642b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 371a-372a; Ayten, “Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi”, 100-101.

Abdullah el-Ahıskavî'nin Buzcuzâde Ömer el-Âmidî'den üç tarikle aldığı ica-zette, her üç tarihte de üzerinden dahil olduğu silsilenin 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı ilim geleneğinin zirvelerinden olan İsmâil Gelenbevî (ö. 1205/1791), Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi'nin (ö. 1253/1838) de hocası olan meşhur Osmanlı âlimi, fakih ve mutasavvıf Ebû Saîd el-Hâdimî'ye (ö. 1176/1762)⁶⁰ dayanması onun beslendiği güçlü ilmî geleneği açıkça göstermektedir. Nitekim o, Kahire'de iken diğer bir hocası olan Abdüsselâm el-Erzincânî (ö. 1192/1778)⁶¹ üzerinden de Ebû Saîd el-Hâdimî'den gelen ilmî silsileye dahil olmuştur.⁶²

Bunun yanında Ebû Said el-Hâdimî'nin yetiştirdiği talebeler eliyle Osmanlı ilim geleneğine sağladığı katkı ve onun etkisini de gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bir şehrin insanı (el-Hâdimî) bulunduğu şehirde farklı coğrafyadan talebeleri/insanları yetiştirip bu inşa sürecini farklı şehirlere giderek yeniden başlatmaları insan ve şehrin ehemmiyetini ikili ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca Ahıskavî'nin anlatılarında farklı coğrafyaya dağılmış Osmanlı ulemâsının uzakta da olsa birbirleriyle irtibatlarını tamamen koparmadığını; ilmin ve talibinin gelişmesinde yani insanın (âlimin) inşa sürecinde birbirleriyle irtibatı canlı tutup bu vesileyle talebeleri himaye ettiğini de görmekteyiz. Özetle söylemek gerekirse Ahıskavî'nin ilmî inşa edilmiş sürecinde Kars, Âmid ve Kahire en etkin role sahip şehirler olmuş, Erzurum, Halep gibi şehirler ise daha az katkı sunmuşlardır. Eğitiminde Kars, Halep, Erzurum süreci tek bir hocanın merkezinde gelişirken, Âmid ve Kâhire süreci ise oldukça çeşitli hocaların etkin olduğu bir dönemdir. Buna göre bu süreci şöyle gösterebiliriz:

⁶⁰ Mustafa Yayla, "Hâdimî Ebû Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/24-26.

⁶¹ Murtaza Muhammed b. Muhammed ez-Zebidî, *el-Mu'cemü'l-muhtas*, haz. Nizam Muhammed Salih Ya'kubî – Muhammed b. Nâsır el-Acemî (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2006/1427), 406. Akifzâde Abdürrahim Efendi, Abdüsselâm el-Erzincânî'nin 1170/1755 tarihinde vefat ettiğini belirtmiştir. Ancak Ahıskavî'nin otobiyografisinde verdiği bilgilere göre bu tarihin doğru olması mümkün değildir. Nitekim *el-Mu'cemü'l-muhtas* adlı kitabında Abdüsselâm el-Erzincânî'ye müstakil bir başlık açan Murtaza ez-Zebidî (ö. 1205/1790) Abdüsselâm el-Erzincânî'nin 6 Cemaziyevvel 1192 (2 Haziran 1778) tarihinde salı günü vefat ettiğini açıkça belirtmiştir. Abdüsselâm el-Erzincânî'nin hayatıyla hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akifzâde, *Kitâbu'l-mecmû'*, 46a; Murtaza ez-Zebidî, *el-Mu'cemü'l-muhtas*, 405-406.

⁶² Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 372b; Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi", 98-99.

Şehir	Hoca	Alan
Kars	İsmâil el-Berküşâdî	Dil İlimleri, Fıkıh Usûlü, Hadis Usûlü, Tefsir, Kelâm (Usûlü'ddîn), Mantık, Felsefe
Erzurum	Erzurum müftüsü ve el-Fâzıl Camandâr/ Camdâr	?
Âmid	el-Kâri es-Sebatu's-Seyyâre el-Âmidî	Kiraat
	Küçük Ahmedzâde Ebubekir b. Ahmed el-Âmidî	Fıkıh Usûlü, Hadis, Kelâm
	Hâfız Osman el-Âmidî	Mantık, Hendese/Geometri
	Ali b. Sun'ullâh el-Âmidî	Astronomi
	Buzcuzâde Seyyid Ömer el-Âmidî	Mantık, Matematik, Astronomi, Tefsir, Aruz
Halep	el-Müderriş Ali el-Kilîsî	?
Kâhire	Abdüselâm el-Erzincânî	Hadis, Fıkıh
	Seyyid Ali el-Mısırî	Kiraat
	el-Kârî Muhammed es-Sinobî	Kiraat

Tablo 1: Ahıskavî'nin Çeşitli Şehirlerde İstifade Ettiği Hocalar ve Eğitim Gördüğü Alanlar

İnşa Ediş Süreci: Tedris ve Telif Döneminin Şehirleri-Kurumları

Ahıskavî tedris dönemine de ayrıntılı yer vermekle birlikte, bu dönemini tahsil dönemi kadar yoğun anlatmamıştır.

İstanbul-Saraybosna: Tedris ve Telif

a) İstanbul: İlk Tedris Dönemi:

"[...] Kahire şehirden çıktım. İstanbul'a (Kostantiniyye) (gitmek) istiyordum. (Çünkü) hocaların hocası (Şeyhü'l-meşâyih) el-Müftî (Ebu Saîd) el-Hâdimî hayattaydı. Ve onu ziyaret etmek istedim [...]. Sonra işittim ki o, vefat etmiş. (Akabinde) İstanbul'a denizden gitmeye karar verdim. Ve Rebiülevvel 1175'te (Ekim 1761) şehre girdim [...]"⁶³

Bu satırlarla İstanbul'daki sürecinin anlatmaya başlayan Ahıskavî, İstanbul'un cami, dâru'l-hadis, kütüphane ve medrese gibi çeşitli kurumlarında verdiği dersleri ve kaleme aldığı eserleri hakkında malumat vermiştir.

Fatih Camii: İstanbul seyahatiyle birlikte artık tedris hayatına başlayan Ahıskavî

⁶³ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643a.

kavî ilmî inşa ediliş sürecinden (tahsil) başkasının inşası sürecine geçiş yapmıştır. Önce Fatih Camii'nde dinî ilimler, dil ilimleri ve diğer alanlarda derslere başlamış ve bu derslerde talebelerle çeşitli ilimlere dair müzakereler yapmıştır. Tefsir ve hadis alanlarına yoğunluk vererek, önce Beyzâvî tefsirini okutmaya başlamış daha sonra da derslerine Keşşâf tefsirini de dahil etmiştir. Bu ilmî müzakereler döneminde sarf, nahiv, meâni, beyan, bedi' ve aruz alanlarının konuları ihtiva eden *Câmiü'l-kavâid ve şâmilü'l-fevâid* adlı eserini kaleme almıştır.

Sultan Bayezid Camii, Küçük Ayasofya Camii ve Yakınındaki Dâru'l-hadîs:

Tek bir mekânla derslerini sınırlandırmayan Abdullah el-Ahıskavî, Sultan Bayezid Camii'nde de talebelerle derslere (müzakerelere) başlamış; burada akaid ve ahlâk konularını (akâid-i ilmiyye ve tehzîbü'l-ahlak ve mesâilü'l-ame-liyye) ihtiva eden *Buğyetü's-sâil fi mâ yehtâcu ileyhi mine'l-mesâil* adında bir risale kaleme almıştır. Bayezid Camii'nden sonra derslerine Küçük Ayasofya yakınındaki Dâru'l-hadîs'de devam etmiş ve burada da fıkıh alanına dair eseri olan *Câmiü'l-fusûl fi'l-ilmeyi'l-furû' ve'l-usûl (Risâle fi'l-usûl ve'l-furû')* kaleme almıştır. Din ilimlerinin yanında tabii ilimlere dair çalışmalar da yapan Ahıskavî yine burada tıbbî usûl ve ilkeleri, hastalıkların sebepleri ve tedavi yöntemlerini konu edinen *Zübdetü'l-işâre ilâ san'ateyi't-tıbbi ve'l-kıyâfe* adlı eserini telif etmiştir. Ancak burada himmetini daha çok tefsir, hadis ve fıkıh alanına hasret etmiştir. Bu amaçla da Keşşâf tefsiriyle birlikte, Beyzâvî tefsirinin müzakerelerine başlamıştır. Akabinde Küçük Ayasofya Camii'nde de bir ders halkası açarak (meclis) Araf suresine kadar bu derslerini devam ettirmiştir.

b) Saraybosna: Ara Dönem - Müderrislik ve Müteveli Heyeti Üyeliği

İstanbul'daki ilk tedris dönemini Receb 1180'te (Ocak 1767) tarihine kadar devam ettiren Ahıskavî bu tarihten itibaren buradaki derslerine ara vermiş ve bir davet üzerine Saraybosna'ya gitmiştir. Saraybosna seyahatini de o, tahsil dönemindeki gibi farklı şehirlere uğrayıp konaklayarak gerçekleştirmiştir. Bu seyahatinde daha çok kara yolunu tercih etmiş ve Edirne üzerinden Rumeli ve Balkanlara geçiş yapmıştır. Edirne'den çıkmadan önce içerisinde otobiyografisinin de yer aldığı en meşhur eseri *Revâmîzu'l-a'yân*'ın telifi projesinin ilk sürecini başlatmıştır. Yine burada o, şehrin bazı ulema ve şeyhleriyle görüşmüştür. Bu görüşmelerin içeriği ve kiminle olduğu hakkında bilgi vermese de "onlarla aramızda, bizim için açıklaması çok uzun sürecek şeyler yaşandı" diyerek konuyu değiştirmiştir. Filibe, Üsküp şehirlerine uğrayarak buradan Saraybosna'ya geçmiştir. Saraybosna'ya geldiğinde şehrin kısa tarihine değinmiş ve buradaki

ulemâ, kadı ve talebeleri ile ilgili gözlemlerini anlatmıştır. Ona göre Saraybosna latif, mamur bir beldedir. Büyük cami ve medreseleri, âlimleri, kadıları ve talebeleri olup bunların ilme büyük bir rağbeti vardır. Yine buranın halkı selef-i sâlihînin yolu üzere itikadı sahih, ehl-i sünnetin istikametini iyi bilmektedirler. Şehir Sultan Ebü'l-feth el-Gâzi'nin (Fatih Sultan Mehmed) fetihlerinden biri olup, orada Hasan Camii ve bayram musallası vardır. Burası çevresini kuşatan yüksek dağlar arasında olup, uzunluğu yaklaşık bir yıldız saati kadar ve bir nehrin ikiye bölmesiyle aynı büyüklüktedir. Abdullah el-Ahıskavî burada iki sene kadar kalmış ve bu süre zarfında Hasan Camii ve bayram musallasında (musalla iyd/bayram namazgahı) özellikle tefsir ve hadis ilimlerinde dersler vererek, ulemâ ve talebelerle müzakerelerde bulunmuştur. Kendisinden çok memnun kalan ilim erbabı onun burada ikamet etmesi için gayret göstermiş ve bu iki camide ders vermek şartıyla mezkûr iki caminin mütevellî heyetine (meşihat) atamışlardır. Ayrıca bu dönemde *Revâmîzu'l-a'yân*'ın telifine yoğunlaşmıştır. İki sene sonunda Ahıskavî hacca gitme isteğiyle buradan ayrılmak istemiş ancak; kendisini bırakmak istemeyen ilim erbabı onun bu isteğini geri dönme şartıyla kabul etmiştir. Ahıskavî'nin geri dönmesini garantiye almak amacıyla da Saraybosna'da kendisine ait kitap ve benzeri eşyalarını (rehin) almışlardır.⁶⁴ Bunun üzerine Ahıskavî, Cemâziyelûlâ 1182'de (Eylül 1768) hacca gitmek üzere Saraybosna'dan ayrılmıştır. Seyahatleri cihetiyle ayrı bir yeri olan hac yolculuğunu bir sonraki konuda işlemek üzere, hac dönüşü tedris sürecine değinmek yerinde olacaktır.

c) İstanbul: İkinci Tedris Dönemi

Büyük Ayasofya Medresesi - Ayasofya Kütüphanesi - Valide Sultan Camii: Abdullah el-Ahıskavî, Zilhicce 1182 (Nisan 1769) tarihinde hacdan döndükten sonra Saraybosna'ya gitmeyip tekrar İstanbul'a yerleşmiştir. Burada el-Mevla Hâfız İsmail el-Konevî'nin (ö. 1195/1781) referansıya (himmetiyle) Büyük Ayasofya Medresesi'nde kalmış ve önce talebelerle çeşitli ilimlerde müzakerelerde bulunmuştur. Daha sonra ise bu medresede *Bezzâvî* tefsiri ve *Sahih-i Buhârî* dersleri vermeye başlamıştır. Görev yaptığı diğer kurumlarda olduğu gibi burada da telif çalışmalarını da devam ettiren Ahıskavî, Saraybosna'daki yıllarında yazmaya yoğunlaştığı *Revâmîzu'l-a'yân* adlı eserinin ilk müsved-

⁶⁴ Şeyhülislâm Ebüshakzâde Mehmed Esad Efendi'nin (öl. 1166/1753) oğlu Mehmed Şerif Efendi. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Mehmed Şerif Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/531-532.

desini Büyük Ayasofya Medresesi'ndeki müderrisliği yıllarında 20-29 Zilhicce 1191 (21-28 Ocak 1778) tarihinde salı günü tamamlamıştır.⁶⁵ Buna göre zikrettiği bu bilgiler ışığında Ahıskavî'nin, 1182/1769-1191/1178 yılları arasında yaklaşık dokuz yıl Büyük Ayasofya Medresesi'nde kaldığını söylemek mümkündür. Ahıskavî Ayasofya Medresesi sürecinde olduğu gibi yine bir başka referansla kurum değiştirmiş ve Şeyhülislam Esadzâde'nin (ö. 1204/1790) tavsiyesiyle (işaret) Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Camii'nde inşa ettirdiği Dârü'l-kütüb'de (Ayasofya Kütüphanesi)⁶⁶ Ramazan 1192'de (Ekim 1778) tarihinde hadis öğretimine başlamış ve Perşembe günleri *Sahihü'l-Buharî* okumaları yapmıştır.⁶⁷ Sultan I. Abdulhamid'in atamasıyla birlikte 23 Cemâziyelülâ 1200'de (24 Mart 1786) Vâlîde Sultan Camii'nde (Yeni Vâlîde Camii) tefsir derslerine başlamış ve bu derslerini Receb 1203'te (Nisan 1789) Büyük Ayasofya Camii'nde tamamlamıştır.⁶⁸ Bu dönemde telif çalışmalarına da ara vermeden devam eden Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan*'nın yeniden dikte etmeye başlamış ve "muhtasar" bir nüsha halinde 29 Şevvâl 1204 (Temmuz 1790) tarihinde İstanbul Kadıköy'de bu muhtasarını tamamlamıştır. Fakat 1208/1793 tarihine kadar bu muhtasar nüshayı derkenarlara notlar ilave etmek suretiyle güncellemeye devam etmiştir.⁶⁹

Ahıskavî'nin tedris dönemleri dikkate alındığında o, genelde merkezî ve selâtin camilerde ve kütüphane gibi sayılı kimselerin girebildiği sultanlara ait etkin kurumlarda dersler vermiştir. Dersleri ise ağırlıklı olarak hadis ve tefsir alanlarında olup hadiste *Sahih-i Buhârî*, tefsirde ise *Keşşâf* ve *Bezzâvi* tefsirlerini tercih etmiştir.

Ahıskavî'nin hayatında eğitim aldığı şehirler ve müderrislik yaptığı İstanbul'daki yıllarından sonra önemli bir yere sahip olan Saraybosna, Ahıskavî'nin

⁶⁵ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 583/3), 373b.

⁶⁶ Sultan I. Mahmud tarafından kurulan ve 4 Muharrem 1153 (21 Nisan 1740) tarihinde açılışının yapıldığı bu kütüphanenin tarihi, kuruluş amacı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/206-210.

⁶⁷ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643b.

⁶⁸ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643b.

⁶⁹ Söz konusu istinsahı ihtiva eden nüshalar için bk. Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yan* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127-2128).

memleketi dışında kendisine sahip çıkan bir şehir olmuştur. Öyle ki bu şehir halkı Saraybosna'dan ayrılması durumunda onun tekrar geri dönmesini garantiye almak için eşyaları rehin alacak kadar ileri gitmişlerdir. Ancak ilginç olan şu ki Ahıskavî neden kendisini bu denli sevenlerin yanına değil de tekrar İstanbul'a dönmeyi tercih etmiştir? Kanaatimizce o, henüz ilk gençlik yıllarından yani Ahıska'dan beri İstanbul'a gitmeyi hep arzulamaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla ilmin merkezinden uzaklaşmak istememektedir. Ayrıca İstanbul gerek yaygın bir ilmi çevreye hâkim olması açısından, gerekse de çeşitli kurumlarda daha ileri seviyede yükselebilmek açısından en önemli şehirdir. Bunun yanında Saraybosna'dan ayrılmak isteyen bir âlimin ancak özel eşyalarını rehin bırakarak bu şehirden ayrılabilmesi kendisinin çok sevildiğinin bariz bir işaretidir. Ancak bu, Ahıskavî'nin zihninde bazı tedirginlikleri de ortaya çıkarmış olabilir. Hac gibi ulvî bir dinî vazife için bile böyle aşırı bir tutum sergileyenlere karşı, acaba hiçbir gerekçe olmadan bu şehirden gitmek arzusunda olunsaydı nasıl bir durumla karşılaşılabilirdi?

Ahıskavî'nin medreselerdeki vazifeleri ve yükseliş şekilleri Osmanlı'da ilmiye sınıfı müderrislerin atanma dereceleri veya pâyelerinden farklı olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte dikkat çeken bir başka husus, Ahıskavî'nin ikinci İstanbul döneminde kurumlar arası tayinlerinde kendisine referans olan yani onu himaye edenlerin rütbesinin de gittikçe artmasıdır. Önce bir Osmanlı âliminin himmetiyle başlayan himaye süreci, sonra şeyhülislâmla ve akabinde de sultanın referansı ile yükselerek devam etmiştir. Buna göre Ahıskavî'nin başkasını inşa ediş sürecinde (tedris) Hâfız İsmail el-Konevî, Şeyhülislam Esadzâde ve Sultan I. Abdülhamid etkin olmuştur. Kanaatimizce Ahıskavî'nin bu denli güçlü bağlantılarının merkezinde Hâfız İsmail el-Konevî durmaktadır. O, Ahıskavî'nin İstanbul'daki ilk güçlü bağlantısı olmanın yanında şeyhülislâm ve sultan ile de aynı dönemde güçlü bağları olan biridir. I. Abdülhamid öncesinde yani Sultan III. Mustafa döneminde Huzur Dersleri'ne katılan sayılı ulemâdan

⁷⁰ Abdullah el-Ahıskavî'nin sonradan Saraybosna'ya gittiğine dair bir bilgiye erişilememiştir. Ancak yaptığımız araştırmalarda onun sonradan Saraybosna'ya tekrar gitmediği yorumunu çıkaracağımız bazı bulgulara erişilmiştir. Elimizdeki verilere göre Ahıskavî bazı özel eşya ve kitaplarını Saraybosna'da bıraktığını bilmekteyiz. Günümüzde de Bosna'daki yazma eserleri ihtiva eden Gazi Hüseyin Kütüphanesi'ndeki eserlere dair malumat veren kataloglara bakıldığında Ahıskavî'nin istinsah ettiği bazı yazma eserler inbu kütüphaneye kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre o, burada bıraktığı eserleri tekrar almaya gelmemiştir. Dolayısıyla da onun Saraybosna'ya gitmediğini söylemek mümkündür. Bk. *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih rukopisa*, 2/330.

biridir. Ayrıca sultan onu, Reîsü'l-muallimîn olarak atamıştır.⁷¹ “Ahıskavî'nin İsmail el-Konevî ile ilk bağlantısını sağlayan etken nedir veya şahıslar kimlerdir?” sorusuna kanaatimizce yine İsmail Konevî'nin hayatından cevap bulmak mümkündür. Konevî, Ahıskavî'nin hocaları Buzcuzâde Ömer el-Âmidî ve Abdüsselâm el-Erzincânî ile çağdaş olup yine onların ortak ders hocası olan Ebû Saîd el-Hâdimî'nin de talebesidir.⁷² Bunların tahsil süreci aynı döneme denk gelmektedir. Ahıskavî Kahire'deki gibi, İstanbul'a bir referans mektubuyla gittiğini belirtmemiştir ancak Konevî'nin Âmidî ve Erzincânî'ye yakınlığı üzerinden onunla irtibat sağlayıp yakınlık kurmuş olması muhtemeldir.

Manevîyâta Doğru: Hac Yolcuğu

Kaleme aldığı otobiyografisinde ilim merkezli şehir seyahatlerine yer vermekle birlikte hac maksadıyla yaptığı seyahatlerindeki şehir anlatılarına da değinerek bu seyahatlerin kendi yolculuk serüveninin bir parçası olduğuna özellikle vurgu yapmak istemiştir. Ancak asıl maksadı otobiyografisi olduğundan onu bir seyahatnâme metnine dönüştürmemek adına uğradığı şehirlere sadece kısaca değinmiştir. Öyle ki Ahıskavî bu yolculuğunu hacı merkeze aldığı bir anlatıya dönüştürerek müstakil kitapla bunu ölümsüzleştirmiştir. 25 Recep 1182 (5 Aralık 1768) tarihinde Dimaşk'ta tamamlayıp “*Akrabü'l-mesâlik fi marifeti'l-menâsik*” adını verdiği bu kitabında hacın şartları ve nasıl yapıldığını anlatmanın yanında Harem-i Şerîf içi yapılan yolculuğu da bir fırsata dönüştürmenin imkânını konuşmuştur. Mekânların kültürel ve dinî unsurları ile geçmişini ve şimdisini de tecrübe etmeyi yolculuk sürecinin bir parçası kılmıştır. Ancak o, mekânın/şehrin yanında oradaki her iki dünyanın insanına da ehemmiyet göstermiştir. Onun otobiyografisinde “özne, vakıa, mekân ve zaman” unsurları birbirinden ayrılmadan oldukça detaylıca işlenmiştir.

Hicaz seyahatleri Ahıskavî'nin ve dahi babasının hayatında önemli bir yere sahiptir. “Sîrû tesihhu” ve “Sîrû tefirruhû: seyahat edin sıhhat bulun, seyahat edin ferah bulun” hadisinin zuhur ettiği babası Muhammed ed-Dağîstânî babasının ikinci evliliği sonrasında üvey anne ve üvey kardeşleri arasındaki sıkıntılardan

⁷¹ Murâdî, *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sâni aşer*, 1: 258; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmaniî*, haz. Nuri Akbayar, sad. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/821; İbrahim Bayram “Teklif-i Mâ Lâ Yutâk” Risalesi Bağlamında İsmail Konevî'nin Teklif Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (Aralık-December 2019), 140-142.

⁷² Murâdî, *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sâni aşer*, 1: 258

babasının yanına Hicaz'a firar ederek kurtulmuştur. Ancak asıl amacı mekân/şehir değiştirmektir. Çocuk olması nedeniyle babasının yanına ve kutsal bir bölge olması nedeniyle de Hicaz'a yola koyulmuştur. Kendisini darlayan şehrin insanlarından yine kendisini kurtaracak başka bir şehre yolculuk etmiştir. Ahıskavî de onlarca şehir gezip onlardan türlü şekilde istifade etmekle birlikte kutsal topraklardaki huzuru arayan biridir. Öyle ki o, Saraybosna'da iken tüm eşyalarını bırakıp bu topraklara gelmeyi arzu etmiştir. Babası Dağıstânî de bunun farklı da olsa benzer bir durumunu yaşamıştır. Onun gözündeki mekânların en şerefli elbette ki harem-i şerîftir. *Şerefü'l-mekân bi'l-mekân*'in en büyük örneği olan bu topraklar ziyarete layık en önemli topraklardır ki bu yönüyle Allah, gücü yeten müminlere farz kılmıştır.

Abdullah el-Ahıskavî bu emre uyarak, Cemâziyelülâ 1182'de (Eylül 1768) tarihinde hac yolculuğunun ilk adımlarını atmıştır. Saraybosna'dan ayrılarak Tuna nehri üzerinden Belgrad, Vidin, Ruscuk ve Varna Körfezi'ne oradan da Karadeniz üzerinden İstanbul'a geçmiştir. Yolculuk esnasında ilmî faaliyetten uzak kalmamış ve İbrahim sûresinin tefsirine kadar ilimle meşgul olmuştur. İstanbul'a geldiğinde yine yanına yol arkadaşı/himaye bulmuş ve Kudüs kadısı Kahvecizâde'yle (Ahmed Efendi)⁷³ beraber İstanbul'dan çıkmışlardır. Deniz yoluyla Yafa körfezi üzerinden Remle ve diğer Filistin şehirlerine uğramıştır. Kudüs'e giderek burada bir ay kadar kalmış ve Nakîbüleşrâf Abdüllatif ile görüşmüştür. Ahıskavî ayrıca bu sürede Hz. Musa, Hz. Dâvud, Hz. Üzeyr, İsmoil (Samuel) ve Hz. Lut (a.s.) ve diğer peygamberler ile bazı sahabe kabirlerini ziyaret etmiştir. Birkaç gün kaldığı Halîliye şehrindeki Hz. İbrahim ve eşi Hz. Sare, Hz. İshak, Hz. Yakub ve eşi ile Hz. Yusuf'un kabirlerini de ziyaret etmiştir.⁷⁴ Bu esnada Kudüs'teki Mescidü'l-Aksâ ve Câmîi's-Sahra'da, Kudüs ve Şâm'ın mezarları ve haccın menâsiki hakkındaki *Akrabu'l-mesâlik fi ma'rifeti'l-menâsik* adlı eserini kaleme almıştır.⁷⁵

⁷³ Tespitlerimize Ahıskavî'nin Kahvecizâde olarak bahsettiği kişi Kahvecizâde Ahmed Efendi olmalıdır. Kaynaklarda Seyyid ve müderris olduğu belirtilen Kahvecizâde Ahmed Efendi, tam da Ahıskavî'nin belirttiği tarihe de uygun olarak Kudüs seyahatinden (Cemâziyelülâ 1182/Eylül 1768) birkaç ay önce Rebîyülevvel 1182'de (Temmuz-Ağustos 1768) Kudüs mollası (kadısı) olmuş ve daha sonra burada vefat etmiştir (bk. Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, 1: 180).

⁷⁴ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 532/3, 373a); (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643b.

⁷⁵ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 532/3, 373a); (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643b.

20-29 Recep 1182'de (1-9 Aralık 1768) Dımaşk'a gitmek üzere Kudüs'ten ayrılan Ahıskavî, Dımaşk müftüsü ve Dımaşk-Süleymaniye Medresesi müderrisi Şeyh Muradzâde Ali⁷⁶ ve Ali ed-Dağistânî ile görüşmüş; Şeyh Muradzâde Ali'nin şehirdeki meşhur fıkıh meclislerine dahil olmuştur. Oradan Medâin-i Salih'e geçmiş bu yolculuk esnasında çeşitli makam ve kabir ziyaretlerini devam etmiştir. Son olarak da buradan Mekke ve Medine'ye giderek hac vazifesini yerine getirmiştir. Medine'de üç gün kalarak, tekrar İstanbul'a dönüş için yola çıkmıştır. Diğer seyahatlerinde olduğu gibi İstanbul'a dönüş güzergâhını açıkça belirten Ahıskavî önce Dımaşk'a geçmiş ve burada birkaç gün kalmıştır. Buradan Lübnan, Beyrut ve Şam'ın sahil bölgelerine uğrayarak Kıbrıs adasına ulaşmıştır. Gittiği her şehrin önemli insanların kabirlerini ziyaret etmeyi vazife bilen Ahıskavî burada (Hz. Peygamber'in süt halası) Ümmü'l-Haram'ın kabrini ziyaret ettikten sonra tekrar deniz yoluyla İstanbul'a geçmiş ve yukarıda değindiğimiz ikinci tedaris dönemine başlamıştır.⁷⁷

Sonuç Yerine

Abdullah el-Ahıskavî *Revâmîzu'l-a'yân*'ındaki otobiyografisinden hareketle onun hayatında özellikle talebelik yılları ile sonraki sürecinde insan ve şehrin rolünü ve bu iki unsurun bu süreçte ne denli etkin olduğu görülmektedir. O, bu süreçte oldukça zengin bir coğrafyayı görme imkânı bulmuş ve gittiği her yerde orayla bir şekilde bir bağ kurmaya yani bir anı oluşturmaya çalışmıştır. Bu anılarında da oranın insanlarıyla özellikle de ilim adamları ve din büyükleri merkezde durmaktadır. Abdullah el-Ahıskavî otobiyografisiyle merkezde kendi kronolojik tarihini/inşa sürecini yazarken bu süreçte etkin olan insan ve şehirleri de göz ardı etmiş/edememiştir. Çünkü bu iki unsurdan (insan ve şehir) bağımsız insanın tarihini yazmak mümkün değildir. Ahıskavî'nin otobiyografisinin bazı benzer örneklerinden ayrılan yanı, onun sadece kendi tarihini değil, serüvenindeki coğrafya (şehirler) ve bazı önemli insanlarına da değinerek onların tarihlerinin de yazımına katkıda sağlayacak bilgiler vermesidir.

Yolculuk güzergâhlarında kara yolunu tercih etmenin yanında deniz yoluyla da oldukça fazla seyahatler yapmıştır. Örneğin Âmid'den Kahire'ye geçiş güzergâhında Halep'ten Filistin toprakları üzerinden karadan geçmek yerine,

⁷⁶ Kısa hayatı hakkında bk. Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, 1: 263.

⁷⁷ Ahıskavî, *Revâmîzu'l-a'yân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 532/3), 373a; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127), 643b.

deniz yoluyla Lazkiye Körfezi, Kıbrıs, Dimyat'a uğramış oradan Kahire'ye karadan değil de yine Nil nehri üzerinden geçiş yapmıştır. O, Kahire'den İstanbul'a geçişinde de güzergâh olarak deniz yolunu tercih etmiştir. Ancak bu yolculukta uğradığı şehirleri zikretmemiştir. Güzergâhında deniz yolunun kullanıldığı en yoğun kısım ise hac yolculuğudur. Saraybosna'dan Mekke-Medine'ye geçiş ve oradan tekrar İstanbul'a dönüşte deniz yoluyla seyahat etmiştir. Balkanlar'dan Tuna nehri üzerinden Varna Körfezi'ne ve Karadeniz üzerinden İstanbul'a oradan ise Yafa körfezine oradan Mekke-Medine'ye geçiş yapmıştır. Dönüşte ise Şam'ın sahil bölgelerine uğrayarak Kıbrıs adasına oradan da İstanbul'a geçmiştir. Ahıskavî, "ne için seyahat: şehri mi yoksa insanı mı görmek amaç?" sorusuna anlatılarda net cevaplar vermektedir. Buna göre onun seyahatlerinin merkezinde "insan" durmaktadır. Bu o denli güçlüdür ki, "hayatta olan insan"dan da öteye geçerek dünyadan dâr-ı bekaya göçenlere -yani bizce şehrin asıl sahiplerine- de özellikle ilgi duymuştur. Hicaz'a (Mekke ve Medine) seyahati her ne kadar doğrudan şehre dönük bir amaç gibi görünse şehir temsiliyet makâmı olduğunda, burada da seyahatteki amaç aslında Allah ve rasûlü Hz. Muhammed ile ashâb-ı kirâmadır. Nitekim bu yolculuk esnasında uğradığı şehirlerdeki kabirlere yaptığı ziyaret bunu desteklemektedir. Genel olarak klasik otobiyografi yazım tarzında görüldüğü üzere olaylarda zaman, mekân ve insan unsurunu sadece kendisi için kullanmamış, aile üeleriyle ilgili anlatılarında da bunlara özellikle vurgu yapmıştır. Özellikle ilmî serüvene mâtuf yazılan otobiyografilerin çoğunda aile üeleriyle ilgili anlatılar konunun maksadı dışına çıkılmadan zikredilir. Ancak Ahıskavî aile üelerine dair anlatılarına kısaca değinmemiştir.

Kaynakça

- Ahıskavî, Abdullah. *Revâmîzu'l-a'yân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 583/3, 368a-373b.
- Ahıskavî, Abdullah. *Revâmîzu'l-a'yân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2127, 641b-644a.
- Ahıskavî, Abdullah. *Câmîü'l-fusûl*. Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (2) 80/217, 62a-76a. (müellif hattı).
- Ahıskavî, Abdullah. *Akrabu'l-Mesâlik*. Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (3) 80/217, 83a-142b. (müellif hattı).
- Ahıskavî, Abdullah. *Mirkâtü't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (1) 80/217, 2a-59b. (müellif hattı).
- Ahıskavî, Abdullah. *Risâle fi Beyâni mâ yeteallaku bi'l-musâfir*. Medine: Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, (1) 80/217, 77a-80b. (müellif hattı).
- Amasyevî (Amasyalı). Akifzâde Abdürrahim Efendi. *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meşhûdi ve'l-mesmû*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, 2527, 1b-114b.
- Ayten, İbrahim Halil. "Geçmiş ve Gelecek Arasında 'Ben': Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi." *Ceride* 1/1 (Haziran/June 2023), 64-128.
- Ayten, İbrahim Halil. "İlhanlılar'dan Osmanlı'ya er-Risâletü's-Şemsiyye Geleneği ve Osmanlı'da Şemsiyye Okumaları". *Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münâzara* içinde. ed. Mehmet Özturan vd. İstanbul: İSAR Yayınları, 2021, 55-129.
- Bağa, Elif. "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Matematik İlimler". *Bilimname* 2/45(2021), 79-119.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâ ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. nşr. Kilisli Muallim Rifat – İbnülemin Mahmud Kemal. 1. Cilt. İstanbul: 1951-55.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâ ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. nşr. İbnülemin Mahmud Kemal – Avni Aktuç. 2. Cilt. İstanbul: 1951-55.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl'alâ Keşfi'z-zunûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yalçkaya. İstanbul, 1945-47.
- Baltacı, Cahit. "Abdullah Ahıskavî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Bayram, İbrahim. "Teklif-i Mâ Lâ Yutâk" Risalesi Bağlamında İsmail Konevî'nin Teklif Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık-December 2019), 137-179.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emîri III. Osman. [AE.SOSM.III]. No. 37.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emîri III. Osman. [AE.SOSM.III]. No. 93.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emîri III. Mustafa. [AE.SMST.III]. No. 26.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband*. 1-3 Cilt. Leiden: E.J. Brill, 1937-42, 2/674.
- Can, Betül. "16.-19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcâzetnâmeleri Işığında Osmanlı Medrese Eğitiminde Arapçanın Yeri". *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*. ed. Ali Bulut vd. İstanbul: İSAR Yayınları, 2021, 451-452.
- Dobrca, Kasım. *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih rukopisa: Gazi Husrev-Begova Biblioteka u Sarajevu/Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian manuscripts: The Ghazi Husrev-Bey*

- Library in Sarajevo. haz. (obradio). 2. Cilt. London: Sarajevo: Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka, 2000.
- Emîrî, Ali. *Mir'âtu'l-fevâid fi terâcimi meşâhiri Âmid*. ed. İbrahim Çapak. haz. Günay Kut vd. Cilt 1-2. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Erünsal, İsmail E. "Ayasofya Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/206-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fazlhoğlu, İhsan. "Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arkaplanı Olarak Semerkand Matematik-Astronomi Okulu". *DİVÂN İlmi Araştırmalar* 1/14 (2003), 1-66.
- Fazlhoğlu, İhsan. "Şehir Tarihi Çalışmalarında Yazma Eserlerden Nasıl İstifade Edilebilir?". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 517-526.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi İlimler*. Cilt 1. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kafadar, Cemal. "Ben ve başkaları: On yedinci yüzyıl İstanbulu'nda bir dervişin güncesi ve Osmanlı edebiyatında birinci ağızdan anlatılar". *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*. İstanbul: Metis, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Cilt 1-15. Dımaşk: 1376-81/1957-61.
- Mehmed Tâhir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen. 1. Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972-75.
- Özcan, Tahsin. "Mehmed Şerif Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/531-532. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Abdurrahman. "Aruz İlmî". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 357-424. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yayınlar, 2017.
- Süreyya, Mehmed Sicill-i Osmâni. haz. Nuri Akbayar. sad. Seyit Ali Kahraman. Cilt 3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Yayla, Mustafa. "Hâdimî Ebû Said". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ez-Zebidî Murtaza Muhammed. *el-Mu'cemü'l-muhtas*. haz. Nizam Muhammed Salih Ya'kubî – Muhammed b. Nâsır el-Acemî. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2006/1427.

Tablo 1: Ahıskavî'nin (inşâ sürecinde) hayatında etkili olan şehirler ve kendisine türlü konularda yardımcı olan veya onu himaye eden insanlar

İnsan	Şehir	Zaman	Etkisi
Kelimecî Efendi: Ahmed b. Şah Hüseyin	Ahıska	1138-1140	Himaye-Referans: Abdullah el-Ahıskavî'nin babası Muhammed ed-Dağıştanî'yi himaye ederek Abd Kethüda ile tanıştırdı.
Abd Kethüda	Ahıska: Urpala/Orpala	1138-1148 (?)	Himaye: Orpala'da babasının imamlık vazifesi verildi ve ikameti için bir ev yapılarak bir hanımla evlendirildi.
Vezir Yusuf b. İshak Paşa et-Tiflisî	Ahıska: Urpala/Orpala	1149-1153 (1737-1741)	Himaye: Ahıskavî'nin çocukluk yıllarında babasının hâmisî. - Maişet ve eğitim konusunda Ahıskavî ve tüm aileye (anne-baba vd.) destek verdi.
Vezir Yusuf b. İshak Paşa et-Tiflisî	Ahıska: Urpala/Orpala	1153-1156/1741-1744	Himaye: Ahıskavî'nin babasının vefatı sonrası çocukluk yıllarının hâmisî - Maişet ve eğitim konusunda Ahıskavî ve tüm aileye (anne-baba vd.) destek verdi.
İsmail el-Berkuşâdî	Ahıska >> Batum >>Kars: Hocasâde Camii (?)	Şevvâl 1164 (Eylül 1751)-Muharrem 1172 (Eylül 1758)	Tahsil: Derslerine dahil oldu. İcazet aldı.
el-Fâzıl Camandâr/ Camdâr	Kars>> Diyarbakır>> Erzurum: Calikla/Kalikala	Safer 1172 (Ekim 1758)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
Küçük Ahmedzade Ebu-bekir b. Ahmed el-Âmidî	Erzurum >>Âmid	Safer 1172 (Ekim 1758) -Şevvâl 1174 (Mayıs 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu. İcazet aldı.
Hâfız Osman el-Âmidî;	Âmid	Safer 1172 (Ekim 1758) -Şevvâl 1174 (Mayıs 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
Ali b. Sun'ullâh el-Âmidî	Âmid	Safer 1172 (Ekim 1758) -Şevvâl 1174 (Mayıs 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
Buzcuzade Ömer el-Câmidî el-Âmidî	Âmid	Safer 1172 (Ekim 1758) -Şevvâl 1174 (Mayıs 1761)	Tahsil-Referans: Derslerine dahil oldu. İcazet aldı. Kahire'deki eş-Şeyh Abdüsselâm er-Erzincân'dan ders alınması için referans mektubu yazdı.

el-Kâri es-Sebatu's-Seyyâre el-Âmidî	Âmid	Safer 1172 (Ekim 1758) -Şevvâl 1174 (Mayıs 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
eş-Şeyh Abdüsselâm er-Erzincân	Kahire: Mahmudiyye-i Cedîde Mederesesi	1174/1761-Rebîülevvel 1175 (Ekim 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu. İcazet aldı.
Seyyid Ali el-Mısrî'den	Kahire:	1174/1761-Rebîülevvel 1175 (Ekim 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
el-Kâri Muhammed es-Sî-nobî'den	Kahire:	1174/1761-Rebîülevvel 1175 (Ekim 1761)	Tahsil: Derslerine dahil oldu.
Kudûs kadısı Kahvecizâde (Ahmed Efendi)	Saraybosna-Hicaz	Cemâziyelülâ 1182'de (Eylül 1768)	Hac Yolculuğu/Yol arka-daşlığı.
el-Mevla Hâfız İsmail el-Konevî	İstanbul: Büyük Ayasofya Medresesi	1182/1768	Himaye/Referans-Tedris: Hâfız İsmail Efendi'nin himmetiyle müderrislik payesi aldı.
Şeyhüsilam Esadzâde	İstanbul: Dâru'l-kütüb'de (Ayasofya Kütüphanesi)	Ramazan 1192 (Ekim 1778)	Himaye/Referans-Tedris: Şeyhülislamın tavsiyesiyle (işaret) hadis öğretimine başladı.
I. Abdülhamid	İstanbul: Yeni Vâlide Camii	23 Cemâziyelülâ 1200'de (24 Mart 1786)	Himaye/Referans-Tedris: Sultan I. Abdülhamid'in tavsiyesiyle (işaret) hadis öğretimine başladı.
el-Hac Hasan Efendi	İstanbul	Şâbân 1195 (Ağustos 1781)	Aracı/referans: Eşi Zeyneb binti Hüseyin el-Gürçî'nin amcası. Onun amcası ve-silesiyle Ahîskavî Zeynep ile tanıştı ve evlendi.

Tablo 2: Abdullah el-Ahîskavî'nin gördüğü şehirler/mekânlar

Bölge	Şehirler	Dönem
Gürcistan Bölgesi	Ahîska: Orpala, Uzğur; Ahılkelek	Çocukluk yılları
Şam/Suriye	Dimaşk: Salihiyye	Çocukluk yılları
Doğu-Anadolu	Kars: Hocasade Camii (?)	Tahsil dönemi
Doğu-Anadolu	Erzurum	Tahsil dönemi
Güneydoğu Anadolu	Âmid	Tahsil dönemi
Mısır	Kahire: Mahmudiyye-yi Cedîde Camii	Tahsil dönemi
Marmara	İstanbul: Fatih, Edirne	Tedris dönemi
Balkanlar	Makedonya: Üsküp Bulgaristan: Filibe	Saraybosna yolculuğu

Balkanlar	Bosna-Hersek: Saraybosna	Tedris
Balkanlar	Tuna Nehri üzerinden: Belgrad, Vidin, Ruscuk ve Varna Körfezi	Hac yolculuğu: Gidiş
Filistin	Yafa körfezi üzerinden: Remle ve Filistin. Kudüs: Hz. Musa, Hz. Dâvud, Hz. Üzeyr, İsmoil (Samuel) ve Hz. Lut (a.s.) ve diğer peygamberler ile bazı sahabe kabirleri. Halîliye: Hz. İbrahim ve eşi Hz. Sare, Hz. İshak, Hz. Yakub ve eşi ile Hz. Yusuf'un kabirleri.	Hac yolculuğu: Gidiş
Şam/Suriye	Dımaşk	Hac yolculuğu: Gidiş
Hicaz	Medine: Medâin-i Salih	Hac yolculuğu: Gidiş
Hicaz	Mekke, Medine	Haccın menâsiki
Şam/Suriye	Dımaşk ve Şam sahilleri	Hac yolculuğu: Dönüş
Lübnan	Beyrut	Hac yolculuğu: Dönüş
Akdeniz	Kıbrıs adası: Ümmü'l-Haram'ın kabrini ziyaret	Hac yolculuğu: Dönüş
Marmara	İstanbul: Fatih	Tedris dönemi
Marmara	İstanbul: Kadıköy	Tedris dönemi: Kadıköy'de yaşam.
Marmara	İstanbul: Kadıköy	Vefat: Kuyubaşı'nda Ayrılıkçeşmesi Mezarlığı

Ek 1:

Abdullah el-Ahıskavî'nin Buzcuzade Seyyid Ömer el-Âmidî'den Âmid'de aldığı icazetin metni

(Bk. İstanbul: Süleymani Ktp., Halet Efendi nr. 583/3, 371a-372a)

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحان من جعل العلماء ورثة الأنبياء وجعل مدادهم أفضل من دماء الشهداء، فحمدته على ما وفقنا لتصريف المباني على النحو الصحيح، ومكننا لإيضاح المعاني بالمنطق الفصيح. ونشكره على ما أرشدنا بآداب المناظرة في الكلام إلى الحق والصواب. وخصصنا بأفهام الخطاب في فصول وأبواب. ونصلي على من هو منبع التفسير والحديث والحكمة الإلهية ومجمع الأصول والفروع والأخلاق الجميلة الطبيعية وعلى آله وأصحابه الراضين المستنبطين لجزيئات العلوم ووكلياتها من علومه الدقيقة عباراتها وإشاراتها.

وبعد: فيقول العبد النحيف الجامدي السيد عمر بن السيد حسين بن علي بن حسن الأمدي أنالهم الله سبحانه خيراً جزيلاً وجعل من الذين هم أهدي سبيلاً:

إن العلم أنفوس ما صرفت فيه نفائس الأعمار وركب في تحصيله البراري والقفار قال الله تعالى: ﴿هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون﴾ وقال تعالى أيضاً: ﴿إنما يخشى الله من عباده العلماء﴾ وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من يرد الله به خيراً يفقهه في الدين» رواه البخاري ومسلم. وقال عليه الصلاة والسلام أيضاً: «وفضل العلم خير من فضل العبادة وخير دينكم الورع» رواه الطبراني والبزار بإسناد حسن. وقال صلى الله عليه وسلم: «من سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله له طريقاً إلى الجنة وإن الملائكة لتضع أجنحتها لطالب [العلم] رضاء مما يصنع وإن العالم يستغفر له من في السماوات ومن في الأرض حتى الحيتان في الماء وفضل العالم على العابد كفضل القمر على سائر الكواكب وإن العلماء ورثة الأنبياء وإن الأنبياء لم يورثوا ديناراً ولا درهماً إنما ورثوا العلم فمن أخذه أخذ بحظ وافر» رواه أبو داود والترمذي وابن ماجه وابن حبان وقال علي كرم الله وجهه: إذا مات العالم ثلمت في الإسلام ثلثة لا يسدها إلا خلف منه والأحاديث في هذا الباب كثيرة.

وقد خصت هذه الأمة ببقاء الإسناد وهو من الدين ولولاه لقال من شاء ما شاء ويقال: الأسانيد أنساب الكتب، هذا وإن ممن ضرب في العلم بنصيب [٤/أ] وأرجو له من الله تعالى مزيد فتح قريب الأديب الصالح الكامل واللييب المتفطن الفاضل أعني به الشيخ عبد الله الملقب بضياء الدين الأزغوري ابن محمد الطاغستاني الأواربي فإنه هجر الأهل والوطن وسافر في التحصيل مدة من الزمن.

وقد حضر بمجلس الفقير فأخذ بعضاً من النقلية والعقلية ورسائل عديدة من الرياضية فحصل لي الجزم باقتداره رواية العلوم ودرايتها وجمعه الفهوم وحراستها. ثم طلب مني الإذن والإجازة ليعقد مجلس الدرس والإفادة على ما جرت العادة عند العلماء بذلك ظناً بي أنني أهل لما هنالك فحسنت ظنه، وإن لم أكن أهلاً لأن أجاز لا بالحقيقة ولا بالمجاز وتضرعت إلى مجيب الدعوات بأن أعطاه العافية والخير والبركات وكشف عنه غطاء ما لم يكن يفهم وعلمه من العلوم ما لم يكن يعلم وجعل شجرة علمه نامية في كل آن وثمره عمله باقية إلى يوم الحشر والميزان ويسره نشر العلوم مع المستعدين من الطلبة يستفيدون منه فوق ما أملوا من الخير والبركة آمين آمين آمين يا مجيب السائلين المتضرعين. ثم أجزت له إجازة طيبة ميمونة مباركة.

أولاً في رواية صحيح البخاري عليه رحمة الباري: حسبما أجازني العالم الرباني والعارف الصمداني الحائز بوجوه الروايات الجامع مجامع الدرايات فريد عصره

ووحيد دهره هبهات لا يأتي الزمان بمثله شيخنا الأعظم وأستاذنا الأفخم أبو سعيد محمد بن مصطفى بن عثمان الخادمي أنالهم الله تعالى بالشرف الدائم أخذاً عن والده الماجد مصطفى الخادمي عن العلامة محمد بن أحمد الطرسوسي عن الشيخ محمد بن علي الكاملي عن خير الدين الديلمي عن أحمد بن محمد عبد العلي عن والده عن شيخ الإسلام زكريا الأنصاري عن ابن حجر العسقلاني عن برهان الدين عن العلامة ابن الشحنة عن سراج الدين الزبيري عن أبي الوقت عبد الأول عن أبي الحسن عبد الرحمن الداوردي عن عبد الله السرخسي عن محمد بن يوسف الفربري عن الإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري.

وثانياً في رواية صحيح مسلم: حسبها أجاز لي أيضاً شيخي المزبور عن والده المغفور عن الشيخ علي بن عمر الأره كيلى عن الحافظ أبي عبد الله عن مبارك بن علي الصاحبى عن محمد بن الفضل الغراوي عن عبد الغافر بن محمد الفارسي عن أبي أحمد محمد بن عيسى بن عمر الجلودى عن أبي إسحاق إبراهيم بن محمد بن سفيان عن الحافظ مسلم بن الحجاج القشيري بسندهما إلى النبي الأكرم والحبيب المحترم صلى الله عليه وسلم.

وثالثاً في سائر العلوم عقليها ونقلها أصولها وفروعها: حسبها أجاز لي أيضاً أستاذنا الخادمي عن والده عن محمد الطرسوسي عن والده أحمد الطرسوسي عن أحمد بن حيدر الكردي عن محمد الشرويني عن أحمد المنجلي عن ميرزا مخدوم مولانا ميرزا جان الشيرازي عن خواجه جمال الدين عن المحقق الدواني عن محيي الدين عن سيد المحققين أبي الحسن علي الملقب شريف الدين الجرجاني عن مبارك شاه عن قطب الدين الرازي عن العلامة الشيرازي عن عمر الكاتبى عن فخر الدين الرازي عن محمد الغزالي عن إمام الحرمين عن والده عن الإمام أبي الطيب عن أبيه محمد بن سليمان الصعلوكي عن إبراهيم المرزوي عن أبي العباس أحمد عن أبي القاسم عثمان عن أبي إبراهيم إسماعيل عن الإمام أبي عبد الله محمد بن إدريس الشافعي عن الإمام محمد بن الحسن الشيباني عن إمام الأئمة وسراج الأمة أبي حنيفة نعمان بن ثابت عن حماد بن أبي سليمان عن إبراهيم بن يزيد النخعي عن علقمة بن زيد وأبي عبد الرحمن الأسود بن زيد وأبي عبد الرحمن عبد الله بن حبيب. والأولان أخذاً عن عبد الله بن مسعود والثالث [ب/٤] عن علي بن أبي طالب وهما عن خاتم النبيين صلى الله عليه وسلم وعلى آله الطيبين الطاهرين والحمد لله رب العالمين.

ثم لا علينا أن نلحق بوصايا عسى أن ينفعنا الله بها فنقول يا مولانا عليك بتقوى الله إذ هي نتيجة علوم الأولين والآخرين بل ثمرة بعثة الأنبياء والمرسلين، فاعتصم بالكتاب والسنة، واجتهد في العمل بعزائم الأعمال، واجتنب عن الرخص فيما عدا الضرورة على كل حال واغتنم الخلوات وتفرغ إلى رب الأرض والسماوات، واعمر رياض الذكر قبل أن يتناطح الأسنان، ويقتتل الدود على اللسان، وتشم عن ساق الجد فإن الأمر أصعب الأمور إن وعد الله حق فلا تغرنكم الحياة الدنيا ولا يغرنكم بالله الغرور. واجهد في الليل والنهار قبل أن تكون عبرة لأولي الأبصار واترك الناس على ما هم عليه فلا تصاحبهم في غير مصلحة دينية وكن من أمر الدنيا قانعاً لا طامعاً فمن كان همته من الدنيا ما يكفيه فأقل شيء فيها يكفيه ولا تتبع الهوى فيضلك عن سبيل الهدى وتخلق بأخلاق الأخيار حتى تكون من المتقين الأبرار ولا تفت فرصة التهجد ولو ركعتين ولا فرصة الصيام ولو في كل أسبوع يومين فيإياك وإياك من ذبح الفضائل النفيسة التي أنفيت في تحصيلها عمرك العزيز فداء للذة العاجلة الفانية إذ العمر فرصة واحدة من الأزل إلى الأبد ولن تقدر على إبقائه في اليد وما تدري نفس ماذا تكسب غداً وندم الفوات لا يزول أبداً فدم متكناً على أريكة النشر والإفادة وبالغ في تدقيق النظر فوق الزيادة ولا تكتف بظاهر العبادة لئلا تكون من الذين بالخضاب ويستغنون بترائي السراب عن التروي بالشراب ولا تقعر همك على مذاكرة العلوم الآلية المتداولة كي لا تحرم من أنوار العلوم المقبولة المرغوبة وكن ذا جناحين ورجح المقصود على الآلة حتى لا تكون من الذين على أبصارهم غشاوة الغفلة وبالجملة إن ما ذكرته وإن كان قريب المنظر لكن بجد إنه بعيد المرمى فلا تجعله مجرد كتاب البركة بل اجعله أيضاً كتاب النصيحة، خذ به وقوة، وتذكر به غير كرة ولا مرة، فاعمل به. ولا تنس هذا الفقير مع أساتذة ووالديه وأولاده من خالص الدعوات في الخلوات.

وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه أفضل الصلوات. سبحان ربنا رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.» انتهى صورة

الإجازة. 78

Ek 2:

Abdullah el-Ahıskavî'nin Abdüsselâm el-Erzincâni'den
Mısır'da aldığı icazetin metni

(Bk. İstanbul: Süleymani Ktp., Halet Efendi nr. 583/3, 369a-369b)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي علم الإنسان ما لم يعلم وشرفه على كافة الأنام بما يعلم
والصلاة والسلام على أفضل من ورث العلماء وعلى آله وصحبه وأتباعهم الذين
كان مدادهم أفضل من دماء الشهداء، وبعد:

فقد أجزت الأخ العالم العامل الذي اللبيب الفاضل الكامل الوفي الحبيب عبد
الله الأقسقاوي -حفظه الله تحت لواء حبيبه الحاوي ووفقه الله لما يحب
ويرضاه وجعل آخره أولى من أولاه وجعل له ميزان قبول في الأولين ولسان صدق
في الآخرين- بأن يروي عني ما يجوز لي من جميع العلوم عقلية ونقلية أصلية
وفرعية تفسير وحديث مقدمات ومقاصد على أنه الأملعي المعمعني اللوذعي
مالك أزمة المنطوق والمفهوم يكاد زيتها يضيء ولو لم تمسسه نار، حسبما أجاز
لي الشيخ العالم الورع الكامل صاحب الكشوف والفيوضات الربانية الشيخ
أبو سعيد محمد بن مصطفى الخادمي وساق من السند والنصائح مثل ما
تقدم في الصورة المذكورة آنفاً وزيادة عليه منها، أنه قال والشيخ الوالد لمحمد
الخادمي مجاز من قبل أستاذه علي بن عمر الأركلي بالكتب الستة والمشارك
والمصاييح والترغيب والترهيب بأسانيد الكل التي يطول الكلام بذكرها، قال
وأيضاً قد أخذ الأستاذ محمد الخادمي العلوم من العلامة أحمد القازابادي
عن محمد التفسيري عن علي الكوراني وهو تلميذ الشيخ الجزري، قال وأيضاً
أخذت العلوم عن أستاذه الفاضل موسى البهلواني عن عمر الأرضرومي عن
عبد الكريم عن الأساتيد المتصلة إلى النبي صلى الله عليه وسلم.. قال وأيضاً
أجاز لي الفاضل المدقق أحمد بن چلبی عن محمد الشهير بصحقلی عن رجال
الفاضل أحمد القازابادي المتصل إلى النبي صلى الله عليه وسلم. انتهى ما كتب
لي هذا الأستاذ.

Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali*

Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected in City/ Country Descriptions in His European Travelogue

Elmin Aliyev

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü
elminaliyev@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6936-9592

Aliyev, Elmin. "Adil Han Ziyadhan'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali". *İnşa* 2 (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 94-113

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118494>

*Bu makale TDV İslam Ansiklopedisi'nde daha önce yayınlanan "Adil Han Ziyadhan" maddesinin genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bkz. Elmin Aliyev, "Adil Han Ziyadhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44 (2013), 487-489.

Adil Han Ziyadhan 'ın Avrupa Seyahatnâmesinde Şehir/Ülke Tasvirlerine Yansıyan Medeniyet Hasbıhali

Öz: Bu makalenin konusunu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki düşünce hayatının önemli temsilcilerinden olan Adil Han Ziyadhan 'ın Avrupa seyahatnâmesi oluşturmaktadır. *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim* adlı bu eser yazarın 1907 yılında Gence'den başladığı Avrupa gezisi sırasında tuttuğu notlardan ibarettir. Yazarın İstanbul, Budapeşte, Viyana, Münih, Genevre, Paris, Londra, Brüksel ve Berlin gibi şehirlerde edindiği intibaları yansıtan bu notlar aynı zamanda bir medeniyet hasbıhali olarak değerlendirilebilir. Makalede öncelikli olarak A. Ziyadhan'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecek, ardından ise Avrupa şehirlerinde edindiği izlenimlerle somutlaştırdığı sosyal, siyasî ve kültürel görüşleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ziyadhan, şehir, medeniyet, liberalizm, seyahatnâme, ben-anlatısı.

Adil Khan Ziyadkhan's Civilisation Talk Reflected in City/Country Descriptions in His European Travelogue

Abstract: The subject of this article is the European travelogue of Adil Khan Ziyadkhan, one of the important representatives of the intellectual life in Azerbaijan in the early 20th century. The work, titled *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim (My Three-Month Travel in Europe)*, consists of the notes the author kept during his European trip, which started in Ganja in 1907. These notes, which reflect the impressions the author gained in cities such as Istanbul, Budapest, Vienna, Munich, Geneva, Paris, London, Brussels and Berlin, can also be considered as a civilisation talk. In the article, firstly, information about A. Ziyadkhan's life and works will be given, and then his social, political and cultural views, which he embodied with his impressions in European cities, will be examined.

Keywords: Ziyadkhan, city, civilization, liberalism, travelogue, ego-document.

Giriş: Adil Han Ziyadhan'ın Hayatı ve Eserleri

Modernleşme dönemi Azerbaycan Türk düşüncesinin temsilcilerinden olan Adil Han Ziyadhan, 1877 yılında Gence'de doğdu.¹ Babası Ebulfeth Ağa, Rus işgaline karşı verdiği mücadeleyle adı hafızalara kazınan ve günümüzde Azerbaycan halk kahramanları arasında gösterilen Cevad Han Ziyadoğlu-Kaçar'ın torunu; annesi Âzer Hümâyûn Hanım, Kaçar prensi Behmen Mirza'nın kızıdır.² Kardeşlerinden İsmail Han Ziyadhan, hem Çarlık Rusyası hem de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde aktif bir siyasetçi olarak tanınmış, Şahverdi Han Ziyadhan ise Çarlık ordusunda subay olarak görev yapmıştır.³

Küçük yaşlardan itibaren ailesi ve mahalle okulunda geleneksel din eğitimi alan A. Ziyadhan, babasının isteği üzerine önce Tiflis'teki klasik gimnazyumda okudu,⁴ akabinde de Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Burada Batı kökenli entelektüel akımlar ve İslam dünyasında ortaya çıkan ceditçi düşünce ile tanışan A. Ziyadhan; eser yazacak düzeyde Rusça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Bu dillere ilaveten orta düzeyde Arapça, İngilizce ve Latince bildiği eserlerinden hareketle ifade edilebilir.

Mezun olduktan sonra (1902) bir süre Bakü'de avukatlık yapan A. Ziyadhan, ailesinin ısrarı üzerine Gence'ye taşınarak Gence ve Şuşa mahkemelerinde çalışır.⁵ Kaynaklar, 1904'ten itibaren Gence'den gönderdiği yazılarıyla Kaspi gazetesi çevresindeki aydınlara (ziyalı/maarifci) katıldığını işaret eder.⁶ Aynı şekilde 1905-1920 yılları arasında İrşad, Azerbaycan vb. gazetelerde sosyo-politik ko-

¹ Naki Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Münasebetiyle", *Azerbaycan: Aylık Kültür Dergisi* 7/10 (1958), 17; *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, ed. Yagub Mahmudov, (Bakü: Lider Neşriyyatı, 2005), 2:464. Vilayet Guliyev A. Ziyadhan'ın 1869 yılında doğulduğunu belirtse de kaynak göstermediği için bu tarihin doğruluğunu teyide muhtaçtır. Bkz. Vilayet Guliyev, *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*, (Bakü: Ozan, 2000), 326.

² Adil Han Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 20, 24.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 18-20; *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, 2:464-466; Guliyev, *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*, 325-326; Firdovsiyye Ehmədova, "Ziyadhanov Gardaşları", *Azerbaycan Tarihi Muzeyi-80*, (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2001), 206-221.

⁴ A. Ziyadhan'ın Gence Klasik Gimnazyumunda öğrenim gördüğüne dair bilgi için bkz. *Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*, 2:464.

⁵ Kızı Mahruh Hanım'ın ifadelerine bakılırsa A. Ziyadhan'ın gönülsüzce Gence'ye taşınmasında, General Hasan Ağa Bakihanov'un kızı olan eşi Reyhane Hanım'ın ısrarı büyük rol oynamıştır. Hanlar Bayramov, "Son Söz Evezi", *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 148-149.

⁶ *Azerbaycan Tarihi: 1900-1920-ci iller*, ed. Mahmud İsmayılov, (Bakü: Elm, 2008), V:192.

nularda yazıları yayımlanır.⁷ Çoğunlukla “Adil Han” ve “Adil/Âdil Han Ziyadhanov” imzasıyla yayımlanan bu yazılarındaki görüşleri, Nesib Bey Yusufbeyli gibi bazı aydınlar tarafından bile polemik konusu yapılarak eleştirilir.⁸

Rusya'daki 1905 Şubat Devrimi'nin, siyasî ve toplumsal olaylara aktif katılımı açısından A. Ziyadhan'ın hayatında bir dönüm noktası olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Azerbaycan Türklerinin taleplerini Çarlık yetkililerine bildirmek ve Gence belediye seçimlerinin resmî çevrelerce onaylanmasını sağlamak için 1905 yılında oluşturulan heyete A. Topçubaşı ve A. Hasmehmedov ile birlikte girdi.⁹ 20 Şubat ile 06 Mart 1906 tarihleri arasında Kafkasya valisi İ.İ. Vorontsov-Daşkov önderliğinde Tiflis'te gerçekleştirilen Ermeni-Müslüman/Türk çatışmasına ilişkin “barış” görüşmelerinde Gence Müslümanlarını temsil etti; Alimerdan Topçubaşı, Garabey Garabeyov ve Ahmet Ağaoğlu ile katıldığı görüşmelerde Ermeni terörünün sona ermesini kararlılıkla talep etti.¹⁰ Aynı şekilde Rus-Ermeni zulmünü önlemek adına 1906 yılında A. Ağaoğlu'nun önderliğinde kurulan ve üst düzey Çarlık yetkililerine yönelik kompolarıyla gündeme gelen gizli Difâi fırkasının¹¹ üyeleri arasında yer aldı.¹² Bunların yanı sıra Gence'de kurulan ve sosyo-kültürel yaşamın gelişmesinde önemli etkileri olan Hayriyye, Maarif ve Drama dernekleri¹³ gibi kuruluşların faaliyetlerini yakından takip etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

A. Ziyadhan, 1907 yılında Avrupa'nın çeşitli ülkelerini dolaştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tanınmış siyasî figürlerinden Naki Şeyhzamanlı'nın ifadelerine göre 1910'da Gence belediye başkanı seçildi;¹⁴ 1917 Ekim Devri-

⁷ Örnek için bkz. Adil Han Ziyadhanov, “Gence'den”, *İrşad* 119 (1906), 3; Adil Han, “Gafgaz Heberleri: Gence'den”, *İrşad* 96 (1906), 3; “Mektubat”, *İrşad* 213 (1906), 4; “Hususi Muhabirlerimizden”, *İrşad* 291 (1906), 3.

⁸ Nesib Bey Yusufbeyli'nin *İrşad* gazetesindeki yazısından dolayı A. Ziyadhan'ı eleştirdiği makalesi için bkz. N. Y., “Genceli Adil Bey Cenablarına Cevap”, *Tercüman* 2 (1907), 3.

⁹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975), 122.

¹⁰ Mehmed Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, trc. Ali Ekber Aliyev, Azat Ağayev, (Bakü: Kafkas Yayınevi, 2007), 132, 144, 147.

¹¹ Difâi fırkasının oluşumu ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Nağı Keykurin, *Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın Hatireleri ve İstiglalîyyet Fedaileri*, ed. Mahmud Helilov, (Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2007), 13 vd.; Eldar Azizov, *Difai: XX Esrin Evvellerinde Ermeni-Azerbaycanlı Münağişesinin İlk Tarihi Şertleri ve Sebepleri*, (Bakü, 2009).

¹² *Azerbaycan Halq Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, 2:471.

¹³ Keykurin, *Nağı Bey Şeyhzamanlı'nın Hatireleri ve İstiglalîyyet Fedaileri*, 13 vd.

¹⁴ Keykurin, “Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Münasebetiyle”, 17.

mi'nden sonra kurulan Gence Müslüman Millî Komitesi ve Azerbaycan Millî Şurası'nın çalışmalarını yakından takip etti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 30 Ekim 1918'de resmen dışişleri bakan yardımcılığına atandı; dışişleri bakanı Alimerdan Topçubaşı o dönemde İstanbul'da olduğu için bir süreliğine fiilen bakanlık görevini yürüttü. Nitekim 10 Kasım 1918'de ABD Başkanı W. Wilson'a gönderilen ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için "ezilen halkların hamisi" olarak kendisinden yardım talep edilen telgrafta A. Ziyadhan'ın da imzası vardır.¹⁵ Aynı şekilde Kasım 1918 ve Ocak 1919'da Bakü'yü ziyaret eden İngiliz ordu komutanı General W. M. Thompson ile G. Milne'yi hükümet adına karşılayan heyette yer aldı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda nutuklarda bulundu.¹⁶

Bu yıllarda Ermenistan hükümetine yönelik resmî notalarla anılan A. Ziyadhan, hariciyedeki görevinin yanı sıra entelektüel faaliyetlerini de sürdürdü. Dönemin tarihini, edebiyatını ve siyasî durumunu anlattığı *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat* adlı eseri 1919 yılında Bakü'de yayımlandı.¹⁷ Kafkasya'daki Rus ve Ermeni zulmü hakkında son derece önemli bilgiler içeren bu kitabın, yazarın bizzat hazırladığı *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan* adlı Fransızca tercümesi, bir propaganda aracı olarak dağıtılması için Paris Barış Konferansı'ndaki Azerbaycan delegasyonuna gönderildi.¹⁸

¹⁵ Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat*, (Bakü: Hükümet Matbaası, 1919), 67-69; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, (New York: Philosophical Library, 1951), 163; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*, (Bakü: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996), 52.

¹⁶ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebî ve Siyasî Malumat*, s.72–77; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 165; Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, haz. Yavuz Akpınar v.dgr., (İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Merkezi, 1990), 55; Feteli Han Hoyski: *Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)*, ed. A. Paşayev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998), 122.

¹⁷ Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi, Edebî ve Siyasî Malûmat*, (Bakü: Hükümet Matbaası, 1919). Asif Rüstemli tarafından Azerbaycan Kiril harfleri transliterasyonu yapılan [Azerbaycan içinde, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 51-104] bu eseri Seccad Hüseyini Farsçaya çevirmiştir. Bkz. Adil Han Ziyadhan, *Cumhuri-yi Azerbaycan*, trc. Seccad Hüseyini, (Tebriiz: Ahter, 1389 hş).

¹⁸ Adil Khan Ziatkhan, *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan*, (Bacou, 1919). Kitap hakkında ilave bilgi için bkz. *A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*, (California: Stanford University Press, 1926), 80; G. Jäschke, "Die Republik Aserbeidschan. Geschichtskalender", *Die Welt des Islams* 23-1/2 (1941), 56; Rudolf Loewenthal, *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia (a bibliography)*, ('S-Gravenhage: Mouton, 1957), 72, 82.

A. Ziyadhan, muhtemelen Kaçar hanedanı ile akrabalık ilişkileri dikkate alınan ADC Bakanlar Kurulu'nun 16 Temmuz 1919 tarihli kararıyla Azerbaycan'ın İran'daki diplomatik temsilcisi olarak atandı.¹⁹ Kararın hükûmet tarafından onaylanması 4 Ekim'e kadar uzasa da²⁰ ağustos ayında Avrupa gezisine çıkan son Kaçar hükümdarı Ahmed Şah'a Azerbaycan hükûmeti adına Batum'a kadar refakat etti. Bu dönemde özellikle İran İçişleri Bakanı Fîrûz Mirza Nüsratüdevle ile kurduğu olumlu diyalog, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine ivme kazandırdı. Neticede Kasım ayının sonlarında İran devleti, İngilizlerin de isteği üzerine Seyyid Ziyâeddin Tabatabâî başkanlığında Transkafkasya'ya diplomatik bir heyet gönderdi.²¹ A. Ziyadhan'ın eşlik ettiği bu heyetin katılımıyla, aralık ayında Bakü'de düzenlenen konferansta Azerbaycan'ın bağımsızlığını hukuken tanıyan İran devleti ile bir dizi siyasî ve ekonomik anlaşma imzalandı.²²

Anlaşmaların imzalanmasının ardından Ocak 1920'de A. Ziyadhan İran'a gitti ve Azerbaycan'ın Tahran'daki büyükelçiliği resmen faaliyete geçti. Bir yandan İran'daki Azerbaycan Türklerinin durumunu, diğer yandan ise Ermenistan'ın saldırgan eylemlerini yakından takip eden ve bu konuda düzenli olarak Azerbaycan hükûmetine bilgi gönderen A. Ziyadhan, kısa süre zarfında Tahran büyükelçiliğini tam olarak faaliyete geçirmeyi başardı. Buna rağmen iç karışıklıkların da etki ettiği nedenlerden dolayı Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi sonucunda 22 Haziran 1921'de diplomatik yetkileri tamamen iptal edildi.²³ Siyasî geçmişi nedeniyle kendisi Azerbaycan'a dönemediği gibi, eşi ve kızları adına Tahran'daki SSCB büyükelçiliğine yapılan başvuru da olumlu sonuçlanmadı; SSCB vatandaşlık yasasına göre vatandaşlık haklarını kaybettikleri ve kendilerine vatandaşlık verilmesinin imkânsız olduğu belirtildi.²⁴

¹⁹ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 229.

²⁰ Nesibzade, *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*, 138.

²¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920*, trc. Nuray Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988), 208. İlave bilgi için bkz: Muhammed Rza Tebrizî Şirâzî, *Zindegâni-yi Siyasi-yi İctimâi-yi Seyyid Ziyâeddin Tebatabâî*, (Tahran: Müesses-e Mütâlaat-i Tarih-i Muasır-i İran, 1379), 35–64.

²² Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Az. Musavat Halk Fırkası Tarihi*, (Ankara, 1938), 177–179; Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, (New York: Columbia University Press, 1995), 82; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*, 229.

²³ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 15.

²⁴ Musa Kasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920–1945)*, trc. Ekber N. Necef, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006).

A. Ziyadhan, İran'da kaldığı süre boyunca ilk olarak Tahran belediyesinde çalıştı (1923-1928). 1927 yılında Hüseyinkulu Ağa Hoyski'nin daveti üzerine Irak ve Suriye'deki kutsal yerleri ziyaret ederek ikinci kez İstanbul'a gitti. Kızı Mahruhu Hüseyinkulu Ağa Hoyski'nin oğlu İskender ile evlendirdikten sonra tekrar İran'a döndü. Bir süre Tahran'da Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın tarım dairesinde (1928-1929) ve Tebriz'de Azerbaycan Demiryolları ve Denizcilik Dairesi'nde (1929-1930) çalıştı. 3 Ağustos 1930'da son görevinden ayrılarak Tahran'a geldi ve Tayerân-i Kalem (Kalemin Uçuşu) adlı eserini yazmaya başladı.²⁵ Kerec'deki Ziraat Okulu öğrencileri için yazılan tarımla ilgili bir bölüm ve kısa otobiyografiden oluşan bu eser, yazarın bildiğimiz tek Farsça eseridir.²⁶

SSCB'nin İran'da nüfuz kazanmasından sonra büyük olasılıkla siyasî geçmişi ve özellikle Türkçülük yaklaşımı nedeniyle A. Ziyadhan 1933 yılında²⁷ Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış ve 1929'da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına alınan²⁸ kızı Mahruh'a yakın olabilmek için ölümüne kadar (14 Aralık 1957)²⁹ İstanbul'da ikamet etmiştir. Bu dönemde yaklaşık 12 yıl İstanbul Üniversitesi'nde öğretmenlik yapan eski diplomat, başta Mehmet Emin Re-

²⁵ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 15-17, 25-26.

²⁶ Adil Han Ziyadhan, *Tayerân-i Kalem*, (Tahran: Meclis, 1310 hş.). Ekrem Bağirov tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilen ["Gelemin Uçuşu", *Azerbaycan içinde*, ed. Vasif Guliyev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 13-47] bu eser, 2002 yılında Farsça olarak yeniden neşredilmiştir. Bkz. Adil Han Ziyadhan, *Tayerân-i Kalem: Resalei ez Nohostin Nümâyende-yi Cumhuri-yi Azerbaycan-i Gafgaz der Iran*, (Tahran: Vezaret-i Umûr-i Harice, 1381 hş.).

²⁷ A. Ziyadhan hakkında yapılan araştırmalarda onun İstanbul'a 1934 yılında muhaceret ettiği belirtile de biz burada N. Şeyhzamanlı'nın verdiği tarihi esas aldık. Bkz. Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 4-35-4.

²⁹ Bazı çalışmalarda A. Ziyadhan'ın 1954 yılında öldüğü belirtilmekle birlikte bu tarih 1957 olmalıdır. Bkz. Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17. Bu derginin aynı sayısında (s. 18) "Yazı Heyeti" imzalı taziye notunda "Adil Han'a Cenabı Haktan rahmetler diler, yaşlı ailesine ve bütün yurttaşlarına başsağlığı temenni ederiz." deniyor.

sulzade³⁰ ve Naki Şeyhzamanlı olmak üzere³¹ Türkiye'deki Azerbaycanlı göçmenlerle yakın ilişkilerini sürdürmüş ancak bilinmeyen nedenlerden dolayı sosyal ve siyasî faaliyetlerden tamamen uzak durmuştur. Nitekim Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler için yazdığı herhangi bir yazıya henüz rastlanmamıştır. N. Şeyhzamanlı'nın kendisine atfederek 1943 yılında yazıldığını söylediği Cevad Han adlı Türkçe eserinin³² akıbeti de ne yazık ki meçhuldür. Söz konusu dönemde A. Ziyadhan'ın adının anıldığı tek siyasî olay, Azerbaycan Milli Komitesi'nin 1943 yılında Berlin'de düzenlenen ilk kongresinde, M. E. Resulzade, H. Hasmehmedov, M. Vekilov, M. Mehdizade, Ş. Rüstembeyov ve A. Emircanov ile birlikte şeref üyesi olarak seçilmesidir.³³

Otobiyografik Gezi Notları: Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim

Hayatı, eserleri, siyasî ve entelektüel şahsiyeti kısaca anlatılan A. Ziyadhan'ın Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim adlı eseri ahlında ne anlama geliyor veya gelmelidir? A. Ziyadhan ve çağdaşlarının Azerbaycan'ın siyasî ve sosyal düşünce tarihindeki yerinin tespitine ve onların fikirlerinden yola çıkarak günümüzdeki entelektüel atmosferin tahliline yönelik bu sorunun bir makale çerçevesinde cevaplandırılmayacağı açıktır.³⁴ Dolayısıyla burada Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim adlı eserdeki bazı önemli hususlara değinmekle ve yazarın şehirler üzerinden örneklendirdiği farklı yaşam ve düşünce biçimlerini kodlamakla yetineceğiz.

³⁰ A. Ziyadhan'ın 28 Kasım 1949'da M. E. Resulzâde'ye yazdığı teşekkür mektubu aralarındaki samimi iletişimin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Mektupta şu ifadeler yer alıyor: "Muhterem ve değerli vatandaşım Bay Mehmet Emin! Gönderdiğiniz "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" nüshasını aldım, nezaketinizden dolayı teşekkür ederim. Sizin gibi kıymetli vatandaşlarla iftihar etmek, ömrümde daima benim için bir haz kaynağı teşkil etmektedir. Allah'tan Size yürekte saadetli uzun ömürler dilerim. Derin ve samimi saygılarımla Adil Ziyathan." A. Ziyadhan'ın İstanbul'da yaşadığını ve üniversitede ders verdiğini de tescillenen bu değerli materyali paylaşma nezaketinde bulunduğu için Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a teşekkür ederim.

³¹ N. Şeyhzamanlı'nın ifadelerine binaen (Hayatının son anına kadar her görüşmemizde, Azerbaycan istiklalini düşündüğünü söyler ve: "Ne yapalım, biz göremeyecek olsak bile, Azerbaycan gençliği o mutlu günü bir gün muhakkak ki görecekler!" diye tekrar ederdi.) A. Ziyadhan ile düzenli olarak buluştuklarını varsaymak mümkündür. Bkz. Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

³² Keykurun, "Adil Han Ziyathan'ın Vefatı Vesilesiyle", 17.

³³ Kasımlı, Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945), 661-662.

³⁴ Meselenin liberal millî düşüncenin oluşumu yönüyle ele alındığı bir çalışmamız için bkz. Elmin Aliyev, "Azerbaycan'da Liberal Millî Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları", Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, ed. Lütfi Sunar, (Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2023), s. 219-259

A. Ziyadhan'ın Avrupa ülkelerine dair izlenimlerini sade bir üslupla kaleme aldığı Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim, bildiğimiz ilk eseridir. Kendisinin de belirttiği gibi 24 Haziran 1907'de Gence'den yola çıktığı Avrupa gezisi sırasında müellif önce trenle Batum'a, oradan da Fransa bayrağını taşıyan bir gemiyle Trabzon üzerinden İstanbul'a gider. 2-19 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'da bazı ilim ve sanat erbabı ile bir araya gelir, sosyo-politik ve kültürel konularda fikir alışverişinde bulunur. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Bulgaristan ve Sırbistan'dan geçip Budapeşte, Viyana, Münih, Cenevre, Paris, Londra, Oostende, Brüksel ve Berlin gibi Doğu ve Batı Avrupa şehirlerini dolaşır. Aleksandrova sınırından Çarlık Rusya'sına "ait" topraklara girerek yolculuğunu tamamlar ve Gence'ye döndükten sonra kişisel notlarını kitap halinde yayınlar. İlk baskısı 1908 yılında, müellifine ait olduğunu düşündüğümüz küçük düzeltmelerin yapıldığı ikinci baskısı ise 1909 yılında yayınlanan ve tüm geliri Gence'deki "mekteb-i rûhânînin yetim ve fakir çocuklarına" harcanan kitabın neşri dönemin aydınları tarafından takdirle karşılanır.³⁵

Medeniyet Hasbîhali: Şehirler ve Hayatlar

Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim, her şeyden önce XX. yüzyılın başında yaşamış liberal yönelimli Azerbaycan aydınlarının Avrupa'ya bakışının somut bir ifadesidir. Eserde Avrupa devletlerinin/halklarının temel özellikleri tek tek analize tabi tutulmaktadır. Buna göre Londra/İngiltere, diğer tüm halkların çıkarları hiçe sayılmak suretiyle inşa edilen "ideal" muhafazakâr milliyetçiliği, parlamenter hükümet sistemini ve Batı düşüncesine hakim olan pragmatist siyaseti sembolize etmektedir.³⁶ Berlin ve Münih (Almanya) düzenin, eğitim ve aydınlanmanın, çalışkanlık ve temizliğin simgesidir.³⁷ Paris/Fransa, modern dünyanın temel özelliklerinden biri olan ve bazen olumsuz sonuçlar da doğuran dinamizmin, devrimci ruhun sembolüdür.³⁸

Genel olarak A. Ziyadhan'ın tasvir ettiği Avrupa, bir yandan modern çağdaki ilerlemenin ve medeniyetin bayraktarıdır, diğer yandan ise mürüvvet gibi bazı

³⁵ Bkz. Adil Han Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, Gence: Ahmed Hacı Hasan-zâde Matbaası, 1909. Kitabın yayınlanmasının dönemin Azerbaycan basınındaki olumlu yansımalarına örnek için bkz. "Tenkid", *İrşad* 93 (1908), 4.

³⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 51-54.

³⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 58-60.

³⁸ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27-40.

insanî değerlerin ikinci plana itildiği³⁹ ve her şeyin “para tuzağına” dönüştüğü bir yerdir. Müellife göre Avrupa'ya kıyasla Asya, derisi buruşuk bir file benzetilmektedir; bu filin sadece gözleri parlıyor ki bu da Japonya'dır.⁴⁰ Fakat bu tarz farklılıklara dikkat çekmesine rağmen onun, seyahatnâmedeki görüşlerini iki farklı medeniyetin çatışması veya Doğu-Batı karşıtlığı üzerine kurguladığı söylenemez. İlerleyen sayfalarda da değineceğimiz gibi yazar, kültürün Avrupa'ya özgü olmadığını öne sürmüş ve aslında Avrupa medeniyetinden değil, mevcut dönemde Avrupa'da tezahür eden evrensel bir medeniyetten bahsetmiştir. Nitekim seyahatnâmede yirmi yerde kullandığı “medeniyet” ve “terakki” kelimelerini doğrudukları sonuçları açısından tamamen olumlu anlamda kullanmış ve medeniyetin sadece Batı halklarına ait olmadığını en büyük kanıtı olarak Budapeşte'yi (Macaristan) örnek göstermiştir.⁴¹ Yine ona göre iki dünya arasında köprü görevi gören İstanbul, “bazı eksikliklerle birlikte” Avrupa'daki medeniyeti en üst düzeyde özümsemiş bir Türk/Müslüman şehridir ve çevresindeki adalar bu medeniyetin en fazla yansıdığı yerlerdir.⁴²

A. Ziyadhan'ın kanaatine göre gazetecilik, bayındırlık ve çevre temizliği, müze ve tiyatrolar, hatta mezarlıklar bile iki dinamik unsur olarak birbirine paralel hareket eden medeniyet ve terakkinin Avrupa'daki tezahürünün örnek teşkil etmektedir. Ona göre terakkinin asıl dayanağı mektepler, önündeki temel engeller ise baskı ve despotizmdir. Diğer bir ifadeyle hürriyet/özgürlük ve vazife kavramları seyahatnâmede merkezî bir yer tutmakta, milletin/vatanın mutluluğunun bunlara bağlı olduğu öne sürülmektedir. Bu iki kavram -yazarın, siyasî konulara girmek istemediğini defaatle dile getirmesine rağmen- seyahatnâmenin esasen bir siyaset ve ahlâk eseri olduğunu göstermektedir. Yazara göre terakki ve medeniyetin ilk şartı, özgür bir ortamda, daha doğrusu hukukun ve adaletin tesis edildiği bir toplumda yetişen insanın bireysel gelişimidir ve toplumun ilerlemesi öncelikle buna bağlıdır.

Bireysel gelişimin ve gelişmiş bir medenî toplumun teşekkülü için A. Ziyad-

³⁹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁴⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 45; Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 24.

⁴¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19-21. Yazar Azerbaycan adlı eserinde Avrupalılar tarafından Asyalılara atfedilen cehalet yaftasını geçersiz kıldıkları için övdüğü Japonların Türk kökenli olduklarını öne sürmektedir. Bkz. Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 24.

⁴² Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 6-18.

han'ın her üç eserinde de vurguladığı sorunlardan ilki eğitim meselesi, özellikle de kadınlara yönelik eğitimin gerekliliğidir. Azerbaycan adlı eserinde İslâm ülkelerinde kadınların “hukûk-i beşeriye”den mahrum edildiklerini açıkça belirten müellif, bir taraftan kadın-erkek eşitliğini savunmakta, diğer taraftan ise eşitlik kavramına farklı yaklaşarak Avrupa tarzı “kadın özgürlüğü” fikrini tam olarak desteklemediği izlenimi uyandırmaktadır.⁴³ Bu açıdan bakıldığında Osmanlı şairesi Nigar Hanım,⁴⁴ seyahatnâmede çizilen Avrupa kültürüne sahip entelektüel Müslüman kadın imajının vücut bulmuş halidir. Öyleki yazar, İstanbul'da tanıştığı ilim ve sanat erbabından sadece Nigar Hanım'ın adını anar. Onun fikirlerinden ve sosyal ilişkilerinden o kadar etkilenir ki, kendisine ithafen kaleme alıp Genceli Mehmedzâde/Muhammedzâde⁴⁵ adlı Azerbaycanlı bir öğrenciye tercüme ettirdiği Rusça manzumeyi çeviriyle birlikte seyahatnâmesinde bastırır.⁴⁶ Daha da ilginç, A. Ziyadhan'ın kadının özgürlüğüyle ilgili fikirlerinin teorik düzlemde kalmaması, aile hayatına da sirayet etmiş olmasıdır. Mesela eşi Reyhane Hanım'ın; N. Yusufbeyli'nin, A. Refibeyli'nin ve Transkafkasya'nın müstakbel şeyhülislamı Ahund Pişnamazzâde'nin eşleriyle birlikte Gence'deki Müslüman kadınların eğitimi için

⁴³ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 29-30; Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 12.

⁴⁴ Nigar Hanım'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Nazan Bekiroğlu, “Nigar Hanım”, *DİA*, 33 (2007), 83-85.

⁴⁵ Kanaatimize göre, A. Ziyadhan'ın bahsettiği bu kişi, Abdullah Sur ve Abdullah Tevfik imzalarıyla tanınan Abdullah Ağa Muhammed oğlu Muhammedzâde'dir. 1877 yılında Gence'de doğan A. Sur, 1896 yılında Gence'de açılan Mekteb-i Hayriyye'de önce öğrenci, ardından ise öğretmen oldu. 1900 yılında bu okulun millî niteliğini kaybedip Rus-Müslüman okulu haline gelmesinden sonra Tiflis'e giderek “Şark-ı Rus” gazetesinde “muharrir” ve “musahhîh” olarak çalıştı. Daha sonra İstanbul Dârülfünunu'nda (Üniversitesi'nde) dil, edebiyat ve tarih okudu (1906-1909) ve Gence'ye dönerek Medrese-yi Rûhâniye'de ders verdi. Döneminin önemli isimleriyle yakın ilişkiler kuran ve daha çok edebî tenkit konulu gazete yazılarıyla tanınan A. Sur'un A. Ziyadhan'la görüşme nedeni bilinmiyor. Ancak İsmail Bey Gaspralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesinde “Kafkasyalı Talebelerden Mehmedzâde” imzasıyla yayınlanan teşekkür mektubundaki ifadelerle bakılırsa, A. Sur'un hemşerilerinin maddi yardımı ile öğrenim gördüğü ve A. Ziyadhan'ın da maddi ve manevi destek için kendisiyle görüştüğü ihtimal dahilindedir. Hüseyin Cavid'in *İkbal* gazetesinde yayınlanan makalesinde de belirttiği üzere A. Sur, öğrenimi sırasında zor günler geçirmiş ve genç yaşta ölümüne neden olan bir hastalığa yakalanmıştır. İlav bilgi için bkz. Hüseyin Cavid, “Mirza Abdullah Muhammedzade”, *İkbal* 61, 62, 63 (1912); “İdareye Mektuplar”, *Tercüman* 39 (1907); “Abdulla Sur”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, 1 (1976), 15-16; Mehdi Genceli, *Hür Fikirli Türk Abdullah Sur: Hayatı-Çalışmaları-Görüşleri-Hakkında Yazılanlar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021).

⁴⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 13.

bir dernek kurma girişimi (1908),⁴⁷ A. Ziyadhan'ın kendi eşini de belirli ölçüde kültürel faaliyetlere dahil ettiğini göstermektedir. Reyhane Hanım'ın ister bahsi geçen derneğin kurucuları arasında yer alması, isterse de dedesi Abbaskulu Ağa Bakühanlı'nın⁴⁸ eserlerini toplayarak yayınlamak istemesi⁴⁹ bu eğilimin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Yine annesi Âzer Hümâyûn Hanım hakkındaki ifadeleri, A. Ziyadhan'ın Müslüman bir kadının sahip olduğu dini inancından kaynaklanan pak ve kusursuz ahlâkın eğitim ve terbiye nuruyla aydınlatılmasının önemini savunduğunun delilidir.⁵⁰ Kadın özgürlüğünün, Avrupa'daki gibi iffetin ortadan kaldırılmasından⁵¹ ya da Paris modasını ve fotoğrafı dergileri takip edebilmekten ibaret olmadığını vurgulayan⁵² yazara göre kadınların eğitimi, her şeyden önce onların yetiştireceği bireylerin, dolayısıyla da toplumun gelişimi için gereklidir. Çünkü çocukların eğitimi genellikle annelerin kontrolünde bulunur. Çocukluk döneminde alınan eğitim ise kişinin yaşamı boyunca etkisini korur. Kısacası kadının toplumdaki öncelikli görevi toplum için ahlâklı bireyler yetiştirmektir.⁵³

Seyahatnâmedeki bir diğer ilginç nüans A. Ziyadhan'ın dinin insan hayatındaki rolüne dair görüşleri ve millet-ümme kavramına yüklediği anlamla ilgilidir. Eserlerindeki bazı ifadelerden hareketle onun ibadetleri yerine getirdiği iddia edilebilir. Mesela İstanbul gezisinde ilk önce camileri ziyaret edip Ayaşofya Camii'nde namaz kılması, annesi Âzer Hümâyûn Hanım'ın ve dindarlığından iftiharla bahsetmesi ve Hz. Ali'nin mezarı başında söylediği sözler, A. Ziyadhan'ın muhafazakar bir dindar olmasa da belirli ölçüde dinî hassasiyete sahip olduğunun kanıtlarından sadece bir kısmıdır.⁵⁴ Yazara göre insan ruhu farklı kısımlardan oluşur ve bunlardan kutsal kısmın ilk ve genel kaynağı dindir.⁵⁵ Onun, Avrupa yolculuğunda gördüğü ilim ve sanat pınarlarından keyif

⁴⁷ "Gencede Müslimeler Cemiyeti", *Tercüman* 11 (1908), 2.

⁴⁸ Bakühanlı'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Elmin Aliyev, "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürü Abbaskulu Bakühanlı ve "Nasâyeh" İsimli Eseri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 79-114.

⁴⁹ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 13/12.

⁵⁰ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 24.

⁵¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 12.

⁵² Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 30.

⁵³ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25.

⁵⁴ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25-26; *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 8-9; Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 26-27.

⁵⁵ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 25-27.

aldığını, ruhunun Batı ülkelerinde beslenemeyen kısmının susuzluğunu ise ancak Müslümanların kutsal mekanlarının ziyaret etmekle giderebildiğini vurgulaması da bu düşüncenin farklı bir ifadesidir.⁵⁶ Bütün bunlara rağmen A. Ziyadhan'ın din merkezli bir siyaset veya ahlâk anlayışı geliştirdiğini iddia etmek zordur. Onun düşüncesinde din, sosyo-politik hayata doğrudan yön veren bir dizi kurumsal kanun (şeriat) olmaktan çok, bir yandan bireyin manevi zenginliğini sağlayarak toplumdaki ilişkilere etki eden aktif bir unsurdur (tarikât), diğer taraftan da aynı dine mensup farklı halkların ortak menfaatler etrafında birleşmelerini kolaylaştıran sosyal bir faktör veya politik bir güçtür. (i) Bu kanaatin ilk kısmı yazarın, değişen siyasi eğilimlerin paralelinde kurumsal dinin bireysel ve toplumsal hayatta bir takım olumsuz sonuçlara yol açtığı yönündeki düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Hatta Katolik-Protestan çatışmasının en bariz tezahürlerinden biri olan Bartholomeos Gecesi'ni uzunca anlatması,⁵⁷ Osmanlı topraklarında halka uygulanan baskının bir gerekçesini din adamları ile devlet arasındaki işbirliğine dayandırması,⁵⁸ İslâm ülkelerinin mevcut üzücü durumunun mezhepçilik ve hizipçilikten kaynaklandığını vurgulaması⁵⁹ bu bağlamda oldukça manidardır. (ii) İkinci kısmına gelince bu, Osmanlı Devleti'nin iç politikasına müdahale etmek amacıyla dini siyasi bir araç olarak kullanan Avrupalıların eleştiren A. Ziyadhan'ın,⁶⁰ İslâm âleminin siyasi-ekonomik gücü ve sosyal ilerlemesi için önerdiği bir çözüm yolundan ibarettir. Bu kanaatini diğer çalışmalarında daha açık ifade eden yazar, Avrupa ve Amerika devletlerinin kendi çıkarları uğruna ırk, din ve coğrafi farklılıklara rağmen öteki devletlerle ittifak kurmaya çalıştıklarını kaydetmekte ve örnek olarak Anglo-Saksonlar ile Japonlar arasındaki ittifaka dikkat çekmektedir. Buna binaen İslâm ülkelerinin de kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumak ve başka ittifakları önlemek için birbirlerinden faydalanmaları gerektiğini ve ancak bu koşullar altında ilim ve sanat yıldızının Doğu ufuklarında yeniden yükselebileceğini savunmaktadır.⁶¹

Şunu da ifade edelim ki Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim'de altmıştan fazla

⁵⁶ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 26.

⁵⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 29.

⁵⁸ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19.

⁵⁹ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 23; Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27.

⁶⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 55.

⁶¹ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27.

yerde kullanılan “millet/milliyet/millet/vatanseverlik” kavramları yazarın, din merkezli bir toplumun ifadesi olan klasik anlamda “millet” (ümme) fikrini savunmadığını gösterir. Eserde millet ile İslâm arasındaki farka dair görüş belirtmesi,⁶² Alman, Fransız, İngiliz halklarının yanı sıra Türk ve Fars halklarını da farklı milletler olarak anması⁶³ buna işaret etmektedir. Öte yandan Türklük fikrine vurgu yapması ve kimi zaman Türklük ile Müslümanlığı özdeşleştirdiğini de görmek mümkündür. Gayrimüslim bir devletin tebaası olan Çarlık Türkleri ile Kaçar ve Osmanlı Türkleri arasındaki fikrî ve siyasî birlik yaratılmasının gerekliliğinin dile getirildiği bir dönemde A. Ziyadhan'ın savunduğu bu düşünce, Türklük ve Müslümanlık birliğinin gerilik ve cehalet doğurduğuna dair Avrupa merkezli (oryantalist) görüşlere karşı bir savunma reaksiyonu olabilir. Onun, “birinci defa cihanın medeniyet hazinesine medenilik bahşeden İslâm âlemi olmuştur” şeklindeki açıklamaları ve Avrupa medeniyetinin Türk/İslâm medeniyetinin devamı olarak takdim etmesi,⁶⁴ Budapeşte'yi bir Türk şehri olarak tanıtmaları ve Türk olmalarına rağmen Batı medeniyetini edinen Macarlar hakkında olumlu mülâhazalarda bulunması⁶⁵ bu bakış açısıyla okunmalıdır. Müellif, Türklüğün medeniyet/medenilik için asla engel teşkil etmediğini ve Türk milletinin -en azından potansiyel olarak- Avrupalılardan daha üstün bir ahlâka sahip olduğunu belirtir.⁶⁶ Türklerin günümüzde Avrupa'nın elinde bulunan medeniyeti benimseme gücüne sahip olduğunu, fakat bunun için zulüm perdesinin ortadan kaldırılması gerektiğinin altını çizer. ⁶⁷Fakat seyahatnâmedeki Türk-Müslüman birliği vurgusunda Türklük asıl, Müslümanlık ise zorunlu ama yardımcı bir unsurdur. Hatta ilerleyen yıllarda yaşanan siyasî kutuplaşmaların yol açtığı zihniyet değişikliği⁶⁸ sonucu “Türklük” ve “millet” kavramlarının “Müslümanlık” ve “ümme” kavramlarını iyice gölgelediğini iddia etmek dahi mümkündür. Tabi ki XX. yüzyılın başında

⁶² Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁶³ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27, 57.

⁶⁴ Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*, 25; Ziyadhanov, “Gelemin Uçuşu”, 27; *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19.

⁶⁵ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 19-21.

⁶⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22.

⁶⁷ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 18.

⁶⁸ İttihad Partisi'nin teşekkül tarihini analiz eden A. Göyüşov'a göre bu temel dönüş Müsavat Partisi'nin ideolojisine de yansımış, 1915'ten itibaren “ümme” kavramının yerini “millet”, “İslâmcılık” kavramının yerini ise “Türkçülük” almaya başlamıştır. Bkz. Altay Göyüşov, *Azerbaycanda İttihadçılık*, (Bakü: İrşad, 1997), 35.

yaşayan pekçok Azerbaycan aydınında olduğu gibi A. Ziyadhan'ın toplumsal görüşlerindeki bu ayrımın ince bir çizgiden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Daha açık ifade etmek gerekirse, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'daki entelektüel kesimler, bir yandan Türkçülük ve İslâmcılık, diğer yandan ise liberalizm ve sosyalizm fikirlerinden etkilenmiş ve paradoksal olmakla birlikte zaman zaman bu fikirleri aynı anda savunmuşlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi A. Ziyadhan eserlerinde belli ölçüde dinî inançlardan beslenen ancak tamamen dinî bir mahiyet arzetmeyen ahlâk anlayışını savunmaktadır. Aslında ona göre Doğu halklarının, özellikle de İslâm dünyasının içinde bulunduğu kötü durumun temel nedeni, ahlâk anlayışındaki bozulmalardır. Doğu halkları, Batılıları kıskanmak yerine iş ve eylemleri bağlamında ahlâk anlayışlarını sorgulamalıdır. Doğu'nun yaşadığı utancın temel nedeni, gelişmeye layık olmamalarından değil, millî ahlâklarına siyate etmiş cehalet ve tembelliktir. Bunun en açık örneği de kısa sürede Batı medeniyetinin gelişim düzeyine yükselmiş Japonya'dır.⁶⁹ Bu bakış açısıyla, bireysel ahlâktan bahsederken dinî inançları sıklıkla referans gösteren yazarın, toplumsal ahlâktan bahsederken daha ziyade ahlâkın pratik yönünü öne çıkardığını söyleyebiliriz. Seyahatnâmede ele aldığı terbiye, marifet ve edep kelimelerini ilim, hüner, nizâm ve kâide kelimeleri ile birlikte ve tamamen pratik bir anlam yükleyerek kullanması bu bağlamda şaşırtıcı değildir. Örneğin, Avrupa'daki köpeklerin "terbiye" edilmesini ayrıntılandıran yazar, "Deyesen Avrupa'nın itleri de etraflarının terbiyesinden mütesir olup öz zâtî hasiyetlerinden el çekipler..." cümlesinden⁷⁰ de anlaşılacağı üzere, aslında eğitim öğretim sayesinde alışkanlıkların değiştirilebileceğini ve toplum için faydalı bir ahlâk anlayışının yerleşik hale getirilebileceğini göstermeye çalışır. Buradan hareketle, toplumsal ahlâk normlarını "vazife" kavramı üzerine inşa eden A. Ziyadhan'ın, bu normları kaynakları açısından değil, toplumdaki tezahürleri itibarıyla değerlendirdiği ve "umûmî vatan menfaati"⁷¹ ilkesini öncelikli kriter olarak benimsediği ifade edilebilir. Çünkü ona göre insan ruhunun kutsal kısmının ikinci ve daha özel kaynağı, her milleti dünyanın bir bölgesine bağlayan çekim kuvveti yani vatan sevgisidir.⁷²

⁶⁹ Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 45.

⁷⁰ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 22-23.

⁷¹ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27.

⁷² Ziyadhanov, "Gelemin Uçuşu", 27-28.

Liberalizmin, daha doğrusu faydacı/pragmatist ahlâk düşüncesinin belirli düzeyde etkilerini taşıyan ve bazen yazarın kendisi tarafından dahi eleştirilen bu yaklaşım, A. Ziyadhan 'ın devlet anlayışına da sirayet etmiştir. Seyahatnâmesinde Osmanlı, İran ve Rusya'daki "istidbat" rejimini sert bir şekilde eleştiren⁷³ yazara göre devlet, her şeyden önce toplumsal özgürlük ve adaleti sağlamakla veya zülmü bertaraf etmekle mükelleftir. Bu bağlamda A. Ziyadhan 'ın seyahatnâmesinde "meşrutiyet", Azerbaycan adlı eserinde ise "cumhuriyet" yönetim sistemini desteklemesi arasında esaslı bir fark yoktur. Ona göre devlet yönetim mekanizmasının kendi misyonunun yerine getirmesi, iki temel şartın sağlanması anlamına gelir. Bunlardan ilki, devlet içerisinde çok-kutuplu oylamaya dayalı bir yönetim sisteminin -ki buna dar anlamıyla demokrasi de denilebilir- ve parlamentonun mevcut olmasıdır. İkinci şart ise bu sistemin doğurduğu çeşitli siyasî görüş ve kutupların dış müdahalelere karşı birleşip sadece anavatanın çıkarlarına hizmet etmesidir. Londra/İngiltere ve Cenevre/İsviçre, bu konuda seyahatnâmede verilen iki önemli örnektir. Yazarın vardığı sonuca göre İngilizler, bir yandan parlamentoya sahip olmaları, diğer yandan ise İngiltere'nin hangi koşulda olursa olsun sadece onların çıkarlarını gözetmesi bakımından mutludurlar.⁷⁴ Fransız, İtalyan ve Alman kökenli insanların bir arada yaşadığı İsviçre ise ortak ulusal çıkar ve vatandaşlık anlayışı açısından Kafkas halklarına örnek olmalıdır.⁷⁵

Son olarak A. Ziyadhan 'ın eserlerindeki bazı paradoksların, özellikle de siyasî konulardaki karmaşık veya çelişkili düşüncelerin varlığını kaydetmek gerekir. Kendisinin de belirttiği gibi siyaset dünyasında olaylar sürekli değişiyor. Bu açıdan bakıldığında gerek Çarlık Rusyası, gerek AHC dönemi, gerekse de daha sonraki yıllara ait siyasî ve toplumsal görüşlerindeki bazı çelişkileri yazarın entelektüel ve siyasî hayatındaki değişimlerle açıklamak mümkündür. Fakat aşağıda değineceğimiz türden bazı çelişkilere makul bir cevap bulmak kanımızca pek kolay değildir. A. Ziyadhan hemen hemen tüm eserlerinde dil meselesine, daha doğrusu ana dili olarak nitelendirdiği "Azerbaycan Türkçesi"⁷⁶ meselesine dair bazı görüşler serdetmektedir. Bazen fazlasıyla Arap, Fars ve

⁷³ Yazarın Rus istidbatına yönelik eleştirileri doğal olarak Azerbaycan eserinde daha geniş bir kapsam kazanmıştır.

⁷⁴ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 51-52.

⁷⁵ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 27; "Gelemin Uçuşu", 24.

⁷⁶ Ziyadhanov, *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 4, 11.

Fransız kelimeleri kullanmak suretiyle öz Türkçeyi bozdukları⁷⁷ için Osmanlı Türklerini eleştirmekte, bazen de “Amma bu dünyada öyle millet de vardır ki onun içinde bazı atalar var ki öz evlatları öz ana dilinde danışanda hacâlet çekerler ve evlatları ana dilini unutup haricî diller ile danışanda özleri için fahr bilirler.”⁷⁸ benzeri açıklamalarıyla -Azerbaycan’da izleri günümüze kadar uzanan- ana diline karşı ilgisizliği tenkit etmektedir. XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da büyük tartışmalara yol açan “ana dili” meselesini bu sayfalara taşımak ve A. Ziyadhan’ın bu konudaki sözlerinin haklılık payını tartışmak bu yazının sınırları haricindedir. Dolayısıyla, üniversite eğitimi almış bir hukukçu, siyasetçi, diplomat ve toplum önderinin yazılarında ana dili konusunda son derece hassas bir davranış sergilemesi ile temsil ettiği milletin parlamentosunda Türkçe iyi konuşmadığı için özür dilediğini⁷⁹ belirtmesi arasındaki çelişkiye dikkat çekmekle yetiniyoruz.⁸⁰

Sonuç

A. Ziyadhan’ın Avrupa medeniyetinin olumlu ve olumsuz yönleri; İslâm âleminin içinde bulunduğu zor durum; din, millet ve medeniyet mefkuresi arasındaki ilişki; bilim, eğitim ve dil meselesi; özgürlük, eşitlik ve adalet kavramı; kanun, hukuk ve devletin toplumdaki işlevi ve insan hakları konusundaki düşüncelerini sade bir dille aktardığı Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim, XX. yüzyılın başında Azerbaycan’da egemen olan siyasal ve toplumsal düşünceyi yansıtan önemli eserlerden biridir. Kafkasya’da yaşayan Müslüman/Türk aydınlarının “Batı medeniyeti”ne bakışını birçok yönden yansıtan eserde, askerî ve teknik başarıları açısından övülen Avrupa, başta bazı ahlâkî eksiklikler olmak üzere faydacı/pragmatik zihniyet, sömürge politikası, çifte standartlı din ve özgürlük/özgürlük anlayışı gibi çeşitli konularda eleştirilmekte, bütün bunlar da şehirler ve ülkeler üzerinden örneklendirilmektedir. Farklı millî ve dinî özelliklere, gelenek ve göreneklere sahip milletlerin bir arada yaşaması için “vatan” mefhumunu en önemli ilke olarak belirlenmesinin önemini vur-

⁷⁷ Ziyadhanov, *Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 11.

⁷⁸ Ziyadhanov, *Avrupa’da Üç Aylık Bir Seyahatim*, 50.

⁷⁹ A. Ziyadhan’ın parlamentodaki konuşması için bkz. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*, ed. A. E. Paşayev, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998), I:155–156.

⁸⁰ Pan-Türkist görüşleriyle tanınan ve yazılarında daima İstanbul Türkçesini öne çıkaran Ali Bey Hüseyinzâde’nin ömrünün sonuna kadar Azerbaycan ağzıyla konuşması bu karşıtlığın farklı bir örneğidir.

ğulayan yazar, “millî menfaat” tan daha geniş bir anlam yüklediği “umûmî vatan menfaati” nin millet sevgisi için temel bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Genellikle liberal karakterli aydın imajı çizen A. Ziyadhan 'ın eleştirmekle birlikte belirli ölçüde etkisinde kaldığı faydacılık/pragmatizm düşüncesi, yine terakkinin zorunlu unsuru olarak gördüğü ilim/eğitim sorununun paralelinde ortaya koyduğu “vazife ahlâkı” fikri seyahatnâmede belki de en fazla vurgulanan hususlardır.

Kaynakça

- A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*. California: Stanford University Press, 1926.
- "Abdulla Sur". *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*. 1 (1976), 15-16.
- Adil Han. "Gafgaz Heberleri: Gence'den". *İrşad* 96 (1906), 3.
- Aliyev, Elmin. "Adil Han Ziyadhan". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44 (2013), 487-489.
- Aliyev, Elmin. "Azerbaycan'da Liberal Millî Düşüncenin Oluşumu ve Günümüzdeki Yansımaları". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*. ed. Lütfi Sunar. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2023. 219-259
- Aliyev, Elmin. "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürü Abbaskulu Bakühanlı ve "Nasâyh" İsimli Eseri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 20 (2008), 79-114.
- Azerbaycan Halg Cümhuriyeti Ensiklopediyası*. ed. Yağub Mahmudov. Bakü: Lider Neşriyyatı, 2005.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920): Parlament (Stenografik Hesabatlar)*. ed. A. E. Paşayev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- Azerbaycan Tarihi: 1900–1920-ci iller*. ed. Mahmud İsmaylov. Bakü: Elm, 2008.
- Azizov, Eldar. *Difai: XX Esrin Evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı Münağışesinin İlk Tarihi Şertleri ve Sebepleri*. Bakü, 2009.
- Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975.
- Bayramov, Hanlar. "Son Söz Evezi". *Azerbaycan*, ed. Vasif Guliyev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993), 148-149.
- Bekiroğlu, Nazan. "Nigar Hanım", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33 (2007), 83-85.
- Cavid, Hüseyin. "Mirza Abdullah Muhammedzade". *İkbal* 61, 62, 63 (1912).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 4-35-4.
- Ehmedova, Firdovsiye. "Ziyadhanov Gardaşları". *Azerbaycan Tarixi Muzeyi-80*. Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2001, 206-221.
- Feteli Han Hoyski: Heyat ve Fealiyyeti (Sened ve Materiallar)*. ed. A. Paşayev. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- "Gencede Müslimeler Cemiyeti". *Tercüman* 11 (1908), 2.
- Genceli, Mehdi. *Hür Fikirli Türk Abdullah Sur: Hayatı - Çalışmaları - Görüşleri - Hakkında Yazılanlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021.
- Göyüşov, Altay. *Azerbaycanda İttihadçılıg*. Bakü: İrşad, 1997.
- Guliyev, Vilayet. *Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler*. Bakü: Ozan, 2000.
- "Hususi Muhbirlerimizden". *İrşad* 291 (1906), 3.
- "İdareye Mektuplar". *Tercüman* 39 (1907).
- Jäschke, G. "Die Republik Aserbeidschan. Geschichtskalender". *Die Welt des Islams* 23-1/2 (1941), 55-69.
- Kasımlı, Musa. *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945)*. trc. Ekber N. Necef. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia: 1917–1921*. New York: Philosophical Library, 1951.

- Keykurin, Nağı. Nağı Bey Şeyhzamanlının Hatireleri ve İstiglalıyyet Fedaileri. ed. Mahmud Helilov. Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2007.
- Keykurun, Naki. "Adil Han Ziyathan 'ın Vefatı Münasebetiyle". Azerbaycan: Aylık Kültür Dergisi 7/10 (1958), 17.
- Loewenthal, Rudolf. *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia (A Bibliography)*. 'S-Gravenhage: Mouton, 1957.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Az. Musavat Halk Fırkası Tarihi*. Ankara, 1938.
- "Mektubat". *İrşad* 213 (1906), 4.
- Nesibzade, Nesib. *Azerbaycan Harici Siyaseti (1918–1920)*. Bakü: Ay-Ulduz Neşriyyatı, 1996.
- Ordubadi, Mehmed Said. *Kanlı Seneler*. trc. Ali Ekber Aliyev, Azat Ağayev. Bakü: Kafkas Yayınevi, 2007.
- Resultzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti*. haz. Yavuz Akpınar v.dgr.. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Merkezi, 1990.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920*. trc. Nurray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Swietochowski, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press, 1995.
- Şîrâzî, Muhammed Rza Tebrizî. *Zindegâni-yi Siyasi-yi İctimâi-yi Seyyid Ziyâeddin Tebatabâi*. Tahran: Müsese-i Mütâlaat-i Tarih-i Muasır-i İran, 1379.
- "Tenkid". *İrşad* 93 (1908), 4.
- Y. N., "Genceli Adil Bey Cenablarına Cevap". *Tercüman* 2 (1907), 3.
- Ziatkhan, Adil Khan. *Aperçu Sur l'histoire, la Littérature et la Politique de l'Azerbeïdjan*. Bacou, 1919.
- Ziyadhan, Adil Han. *Cumhûri-yi Azerbaycan*. trc. Seccad Hüseyini. Tebriz: Ahter, 1389 hş.
- Ziyadhan, Adil Han. *Azerbaycan Hakkında Tarihi Edebi ve Siyasi Malumat*. Bakü: Hükümet Matbaası, 1919.
- Ziyadhan, Adil Han. *Tayerân-i Kalem*. Tahran: Meclis, 1310 hş.
- Ziyadhan, Adil Han. *Tayerân-i Kalem: Resalei ez Nohostin Nümâyende-yi Cumhuri-yi Azerbaycan-i Gafgaz der Iran*. Tahran: Vezaret-i Umûr-i Harice, 1381 hş.
- Ziyadhanov Adil Han. "Gelemin Uçuşu". Azerbaycan. trc. Ekrem Bağirov, ed. Vasif Guliyev, Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993, 13-47
- Ziyadhanov, Adil Han. "Gence'den". *İrşad* 119 (1906), 3.
- Ziyadhanov, Adil Han. *Avrupa'da Üç Aylık Bir Seyahatim*. Gence: Ahmed Hacı Hasanzâde Matbaası, 1909.

Yerel Yönetimler ve Kent Estetiği İlişkisinin İncelenmesi: İstanbul İlçe Belediyeleri

Relationship Between Local Governments and Urban Aesthetics: İstanbul District Municipalities

Aydın Akpınar*

Aynur Atmaca Can**

*Sorumlu Yazar. Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yerel Yönetimler Bölümü
aydin.akpinar@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7392-6205

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yerel Yönetimler Bölümü
aynur.can@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6822-5722

Akpınar, Aydın; Can, Aynur Atmaca. "Yerel Yönetimler ve Kent Estetiği İlişkisinin İncelenmesi: İstanbul İlçe Belediyeleri". *İnşaa 2* (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 114–139

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118454>

Yerel Yönetimler ve Kent Estetiği İlişkisinin İncelenmesi: İstanbul İlçe Belediyeleri

Öz: Bu makalenin amacı, kent estetiğinin hayata geçirilmesi konusunda yetkili birimlerden biri olan yerel yönetimlerin, İstanbul ilçe belediyeleri üzerinden estetik hassasiyetini değerlendirmektir. Çalışma kapsamında otuz dokuz ilçe belediyesinin kent estetiğine yönelik projeleri, organizasyonel yapıları, stratejik hedef ve amaçları ve kent estetik kurulları incelenmiştir. Makalede ulusal ve yerel üst politika belgelerinde kent estetiğine yönelik düzenlemelerin yanı sıra yerel yönetimlerin uygulamaları, örgütlenmeleri ve planları ayrıntılı bir şekilde incelenerek kent mekânının estetik hassasiyetine yönelik nesnel bir değerlendirme yapılması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın iki önemli özgül yanı bulunmaktadır. Birincisi daha çok mimarî ve kent ve bölge planlama alanında çalışılan kentin estetik boyutunu yönetsel açıdan ele almak, ikincisi ise yerel yönetimlerin estetik yönetim anlayışını/hassasiyetini değerlendiren nicel bir yöntem geliştirmesini mümkün kılmaktır. Bu yönüyle çalışma daha geniş kapsamda uygulanabilir ve geliştirilebilir bir indeks yaratılmasına zemin oluşturabilir. Çalışma ile aynı zamanda yerel yönetimler özelinde tespitler, çıkarımlar ve önerilerde bulunulmaktadır. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, İstanbul'daki yerel yönetimlerin %7,7'sinin **yüksek** derece, %66,6'sının **orta** derece ve %25,7'sinin **düşük** derece kent estetik hassasiyetine sahip yerel yönetim birimi olduğunu ortaya koymaktadır. Kent estetiğinin temin edilmesi müdürlük görevlerinde ve stratejik planlarda tatmin edici ölçüde yer verilse de yerel yönetimlerin kent estetiğine dair inisiyatif alarak proje geliştirme, estetik kurulu oluşturma ve denetleyici bir mekanizma oluşturma konusunda yetersiz kaldıkları gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kent estetiği, kent estetiği kurulları, yerel yönetimler.

Relationship Between Local Governments and Urban Aesthetics: İstanbul District Municipalities

Abstract: The aim of this article is to evaluate the aesthetic sensitivity of local governments, one of the most competent units in ensuring urban aesthetics, through the district municipalities of İstanbul. Within the scope of the study, the projects, organizational structures, strategic goals and objectives and city aesthetic boards of thirty-nine district municipalities were examined. In the article, it is aimed to make an objective assessment of the aesthetic sensitivity of the urban space by examining in detail the practices, organizations and plans of local governments, as well as the regulations for urban aesthetics in national and local top policy documents. This study has two important peculiarities. The first is the management of the aesthetic dimension of the city, which is mostly studied in the field of architecture and urban and regional planning, the second is the development of a quantitative method that evaluates the aesthetic management understanding / sensitivity of local governments. In this respect, the study can provide a basis for creating an index that can be applied and developed in a wider scope. At the same time, the study makes determinations, inferences and suggestions specific to local governments. The findings obtained within the scope of the study reveal that 7.7%

of local governments are **high-level**, 66.6% are **moderate-level** and 25.7% are **low-level** urban aesthetic sensitivity in Istanbul. Although the provision of urban aesthetics is given a satisfactory place in managerial duties and strategic plans, it is observed that local governments are inadequate in developing projects, establishing an aesthetic committee and establishing a supervisory mechanism by taking the initiative on urban aesthetics.

Keywords: Urban aesthetics, urban aesthetics boards, local government.

Giriş

Zıtlıklardan beslenen ve çelişkiler üreten dünyamızda bilimsel olarak doğruyu, ahlâkî olarak iyiyi ve estetik olarak güzeli bulmak ve hayata geçirmek insanlığın ideal gayelerinden biridir. Doğru, iyi ve güzelin özdeşliğinin kurulumunun gerçekleştirilmesinin murat edildiği mekânlardan biri de kentlerdir. İnsanın adeta bir sanat eseri olan kentlerin vücuda getirilmesi sürecinde bilimsel, ahlâkî ve estetik değerlerden beslenir. Bu üç değerden biri olan bilim, kentlerin herhangi bir yerleşim alanından farklı olarak değerlendirilmesinde ayrı bir öneme sahiptir. Kentler, doğaya ve toprağa dayalı bir üretim alanından ziyade bilgiye ve bilimsel birikime dayalı bir üretim mekâm niteliğindedir. Kente dair ahlâkî yaklaşımlar ise özellikle 20. yüzyılın başından itibaren incelenmiş, sosyolojik açıdan birçok disiplinin ve teorinin gelişmesine neden olmuştur. Yeni gelişen bir disiplin olarak kent estetiği; biçimsel ve görsel değerlere indirgenen yalnızca göze hitap eden bir güzellikle tanımlanamayıp aynı zamanda yerin ruhunun olduğu kadar sosyal dokunun çeşitliliğinin ve sürdürülebilirliğinin korunmasını içeren derin değerleri içine alarak anlam ve yorum kazanmaktadır.

Sanayileşme, kentlerin hızlı bir şekilde büyümesinde çarpan etkisi yaratırken, kent mekânının yaşanabilirlik ölçütlerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu olumsuz etki kente dair birçok kaygının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kaygılardan biri de estetik kaygısıdır. Kentlerin doğuşu ve gelişmesinde organik bir biçimde izlenen estetik oluşun sanayileşme ile birlikte kaybolan ve estetik kaygı olarak altı çizilen bu hassasiyetin 19. yüzyılın sonunda Batı dünyasında meydana gelen değişmeler ile günümüzde tekrar gündeme taşınmasına vesile olmuştur. Bu hassasiyet ülkemizde -özellikle İstanbul'da- her ne kadar arzu edilen seviyede olmasa da 2000'li yıllarda bazı gelişmelere tanık olunmuştur.

Kent estetiği ve yerel yönetimler ilişkisini inceleyen çalışmalar literatürde sınırlı bir yer tutmaktadır. Bu incelemeyi somut veriler, uygulamalar ve politikalar üzerinden ele alan çalışmalar ise oldukça kısıtlıdır. Kent estetik kurulları üzerine kaleme alınan çalışmalardan biri Mehmet Çubuk'un "Kent Estetiğinin Kentsel Tasarım Yaklaşımında Anlam Sorunu ve Estetik Kurulları Üzerine" adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Çubuk, kentsel boyutta sanat, tasarım ve estetik üzerine kavramsal bir değerlendirme ve açıklama sunduktan sonra estetik kurulları ve deneyimlerini Türkiye özelinde kronolojik bir şekilde sunmaktadır. Ardından estetik kurulları için bir model ve yeni bir isim önerisinde bulunmaktadır. Çubuk, bu çalışması ile kent estetik kurulu yerine kentsel tasarım komisyonunu önerir. Öneride bulunduğu isim üzerinden de kente yönetişimci, bilimsel ve bütünsel bir şekilde yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir.¹

Kent estetik kurulları üzerine yapılan bir başka çalışma kurulların işlevselliğine yönelik karşılaştırmalı bir araştırma ve model önerisini içermektedir.² Kent estetik kurullarının geçmişi ve uygulamalarının performanslarını incelemeyi hedefleyen bu çalışmada çeşitli iller incelenmiş ve Karaman için bir model önerisi sunulmuştur. Çalışmada 2014 yılından günümüze kurulun kent estetik kurullarının kuruluş tarihi, yapısı, üye durumu ve yönetmeliği sistematik bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular özetle şu şekildedir:

- i) Kent estetik kurulları, paydaşların varlığına ve görüşlerine göre değil bürokratik yapı altında şekillendiği,
- ii) estetik kurullarının görev alanlarının planlama süreçlerinin dışında olması,
- iii) kurulların, yapıların sadece görünüm boyutu ile yetkilendirilmesi,
- iv) iki kademeli yerel yönetimlerde özellikle ilçe belediyelerinde estetik kurullarının bulunmaması ve
- v) kentsel dönüşüm alanında estetik kaygıların yeterince hakim olamamasıdır.³

¹ Mehmet Çubuk, "Kent Estetiğinin, Kentsel tasarım Yaklaşımında Anlam Sorunu ve Estetik Kurulları Üzerine...", *Tasarım Kuram* 3 (2003), 13-14.

² Hakan Candan vd., "Kent Estetik Kurullarının İşlevselliğine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma ve Karaman İçin Bir Model Önerisi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 20/35 (2018).

³ Candan, "Kent Estetik Kurullarının İşlevselliğine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma", 45.

Kent Estetiğini Koruma Amaçlı İdari Kolluk Faaliyeti başlıklı yüksek lisans tezinde estetik kurullarını üç boyutta incelemektedir.⁴ Birinci olarak estetik kavramı ve hukukî bakımdan anlamı, işlevi ve sonuçları ele alınmış, kent estetiğinin hukukla ilişkisi ve kanunlardaki yeri ortaya konulmuştur. Ardından estetik temelli idarî faaliyetlerin temel hak ve özgürlüklerle ilişkisi tartışılmıştır. Estetik ile mülkiyet hakkı, ifade özgürlüğü, din ve inanç özgürlüğü ilişkisi bu boyutta ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise idarenin kent estetiği üzerindeki faaliyetleri kamu düzeni bağlamında tartışılmıştır. Çalışmanın tespitlerinden biri hukuk alanında estetik düzenlemelerinin belirli bir standartta düzenlenmemiş olmasıdır. Faaliyet alanlarının da net çizilmediği estetik kurullarının Avrupa ülkelerine nazaran yeni olduğu, daha iyi bir işlev kazanması için kentel tasarım rehberlerinin hazırlanması veya kurullara danışmanlık yapabilecek komisyonların oluşturulması gerekliliği vurgulanmıştır.⁵

Bu makale çalışmasının amacı ise son yıllarda ivme kazanan kent estetiğinin somut etkilerini İstanbul özelinde yönetsel bağlamda incelemektir. Literatürdeki kent estetik kurulları üzerine yapılan çalışmaların ifade ettiği eksikliğin altını çizerek, güncel durum ve işlevsellik üzerine bir değerlendirme yaparken ilçelere de odaklanarak ilgi alanında özgün bir araştırma ortaya koymaktır.

Bu bağlamda çalışmadan öncelikle estetik ve kent estetiğine dair kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilmektedir. Ardından kent estetiğine yönelik literatürde çalışmalar ortaya konulmakta bu çalışmaların eksik bıraktığı noktalar vurgulanmaktadır. Çalışmanın devam eden kısmında Türkiye’de kent estetiğine dair düzenlemelerin yasal ve yönetsel belgeler üzerinden incelenmesi önerilmektedir. Kent estetiğine yönelik önemli ve geniş yetkilere sahip ve çalışmanın kapsamını oluşturan İstanbul ilçe yerel yönetimlerinin düzenlemeleri ve uygulamaları ise daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Bu bağlamda İstanbul ilçe yerel yönetim birimlerinin estetik hassasiyetini ölçen beş soru sorulmaktadır:

- i) Estetik kaygısı yerel yönetim birimince gündem olmuş mu?
- ii) Estetik kaygısı yerel yönetim biriminin herhangi bir organizasyonuna yansımış mı?
- iii) Yerel yönetimde estetik kurulu vb. bir yapılanma bulunuyor mu?

⁴ Fethiye Nur Akkaya, *Kent Estetiğini Koruma Amaçlı İdari Kolluk Yetkisi*, (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2015).

⁵ Akkaya, *Kent Estetiğini Koruma*.

- iv) Estetik kaygısı yerel yönetimin stratejik plan ve faaliyet raporlarında yer almış mı?
- v) Estetik kurulu var ise bir bu kurul üzerinden estetik kaygısına dair bir de-
netim yetkisi tahsis edilmiş mi?

Bu beş soru ile ilçe belediyelerinin kent estetiği konusunda geçmiş (proje, çalıştay gibi özel girişimleri), mevcut (örgütsel yapılanmaları) ve gelecek (stratejik planları) durumlarına ilişkin bir analiz yapabilmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca bu kriterler puanlanarak ilçe yerel yönetimleri arasında estetik hassasiyeti yönetsel boyutta derecelendirilmiştir.

Bu çalışmada literatürdeki kent estetik kurulları üzerine yapılan araştırmalardan farklı olarak, ilçelere odaklanarak estetiğine dair mikro ve makro düzeyden ziyade mezo bir bakış açısını ile katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Kent, Mekân, Estetik

Estetik ve yönetimin ilk kesiştiği nokta her ikisinin de kavramsal tartışmalarında duyulara hitap eden boyutudur. Estetik, yalnızca sanatla sınırlandırılmamakla birlikte sanat felsefesinin bir ürünüdür. Yönetim ise tamamen bilim, yetenek veya tecrübeye dayandırılmaz. İyi bir yönetim veya yönetici sanatsal özellikleri ile ön plana çıkabilmelidir. Bu zeminde estetiğin yönetsel boyutu anlatılmaya ve anlaşılmaya çalışılırken kavramsal ve kuramsal çerçevenin sunulması kolaylık sağlayacaktır.

Estetik, güzelin kozasından doğan duyulara hitap eden bir felsefe ve bilim alanıdır. Bilim dünyasına 1735 yılında Baumgarten tarafından kazandırılan ve bilimsel olarak temellendirilen bu kavrama yönelik serüven Antik Yunan medeniyetine kadar dayandırılabilir. “Güzel nedir?” sorusu üzerine yapılan zihin egzersizi, duyum ve duyulur algı anlamına gelen ve estetik kelimesinin kökeni oluşturan *aisthesis*'e de yansımaktadır. Türk Dil Kurumu ise estetiği tanımlarında güzel(lik) duygusu ile temellendirerek sunmaktadır.

Estetik kavramı yalın halinde kullanıldığında oldukça soyut bir anlam ifade ederken önüne aldığı kelimelerle somut bir nitelik kazanabilir. Bunlardan birisi de kentsel estetikdir. Kentsel estetik, özellikle insan ve mekân boyutuna taşındığında farklı formlarda ve silüetlerde karşımıza çıkabilir.⁶ Kentlerde gü-

⁶ Aynur Atmaca Can, “İnsan Mekân Etkileşimi ve Kent Estetiğine Giriş”, *Türkiye’de Yerel Yönetimler*, ed. Recep Bozlağan vd. (İstanbul: Nobel Kitapevi, 2008), 349.

zeli bulma çabası mekâna bir ruh katarken, yine aynı çaba sonucu üretilen yapılar özgünlük de katabilir. Bu özgünlük, insanın duyularına ve algısına hitap ederek haz veya hüznün duymasına sebep olabilir. Bu nedenle kentler estetik boyutu ile incelemeye değer mekânlardır.

Kentler, insan-mekân ilişkisinin en yoğun yaşandığı ve karmaşık ilişkilerin biçimlendirdiği bir çevredir.⁷ Kent estetiği, ortak bir kültürü, mekânı ve zamanı yansıtan toplumun tercihlerinin ve beğeni yargısının yansımaları olarak görülebilir. Bu yönüyle kent estetiği belirli bir zaman içerisinde kültürü ve mekânı oluşturan toplumsal değerler sisteminin bir göstergesi olarak ele alınabilmektedir.⁸

Voordt ve Wegen mimari kaliteyi dört başlık altında inceler ve bunlardan biri estetik kalitedir.⁹ Estetik kalite, bir yapının veya mekânın ne ölçüde güzel ve özgün olarak algılandığına bağlıdır. Yapının dönemin kültürünü ve hikâyesini yansıtmaları estetik değeri ile ilgilidir. Kentsel kalite kavramı da yapıların kümülatif yansımaları olarak görülebilir. Bir bütünlüğün ifadesi olarak kentlerin kalitesi ise canlılık, duyu, uygun olma, erişim, kontrol, doğal ortam, açık alan, düzen ve sosyal ortam gibi kriterlerle değerlendirilmektedir. Bu kriterler artırılabilir veya sınırlandırılabilir. Ancak bu kriterlerin özünde göze ve duyuya hitap etme durumu vardır. Kent, oluşturulan mekân ile insanın hayatını kolaylaştıran fiziki şartlar yaratıp kentliye insanlığını hatırlattığı, geçici olmayan bir mutluluğa ulaştırdığı ve estetik bir haz duymasını gerçekleştirdiği ölçüde estetiğe açılabilir.¹⁰

Her kentlinin estetik kaygılarla oluşturulan, şekillendirilen ve yönetilen bir kentte yaşaması arzu edilen bir durumdur. Bu arzunun doğumu bir hak mıdır yoksa özgürlük kavramı içinde mi yer almalıdır? Burada sorulacak soruyu belirlemek yapılan tartışmayı daha kolay bir hale getirecektir. Sorulardan biri kente estetik değerlerin hâkim olmasının kentli hakkı veya kent hakkı olup olmadığıdır. Diğeri ise kentteki estetik değerlerin kentlilerin mekândaki öz-

⁷ Yusuf Özkarakoç, *İnsan-Çevre Etkileşim Sistemi Bakış Açısından Uyumlu Mimari Çevrenin Estetik Öge ve İlkeleri*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981), 53.

⁸ Cliff Moughtin, *Urban Design: Ornament and Decoration*, (Oxford: Butterworth-Heinemann, 1995), 14.

⁹ DJM van der Voordt – HBR van Wegen, *Architecture in Use: An Introduction to the Programming, Design and Evaluation of Buildings*, (Amsterdam: Architectural Press, 2005).

¹⁰ Can, "İnsan Mekân Etkileşimi ve Kent Estetiğine Giriş", 354.

gürlüğüne mi bağlı olduğudur. Bu bağlamda birbiri ile oldukça girift bir yapıya sahip iki kavramı ele almakta fayda vardır.

Hak, iradeye sınırları ölçüsünde müdahale edememe durumu iken özgürlük herhangi bir koşula bağlı olmama ve serbest olma durumudur. Bireyin çeşitli hakları mevcuttur ve bu hakların çoğuna anne karnına düşer düşmez sahip olur. Bir hak sahibi olmak başkalarına sorumluluk yükleyebilir ama özgürlük için bu durum geçerli değildir. Özgürlükte irade devreye girer ve birey bir tercih serbestiyeti ile donatılır.

Bu noktada kişi veya kurum, sahip veya yetkili olduğu durumda birtakım özgürlüklere sahiptir. Bu yetki o kişiyi veya kurumu mülk sahipliği ve temsilciliği gibi durumlarla tanımlanmıştır. Peki bu sahiplik ve yetkinin özgürlüğü hangi noktaya kadar geçerlidir? Canlıların birlikte yaşam mekânı olan kentte özgür iradesini kullanacak olan yetkili, özgür iradeye sahip olmayan ancak mekânı paylaşan canlıların hakkını ne ölçüde gözetebilecektir?

Yerel veya ulusal fark etmeksizin demokratik yönetimlerde temsilcilerini belirleyenlerin yönetime katılma ve denetleme en doğal haklarıdır. Estetik kaygılarda bu hakkın nasıl korunacağı ise önemli bir soru işaretidir. Kenti şekillendirenlerin özgürlüğü, kentlilerin ve ziyaretçilerin estetik bir mekânda yaşama hakkını ne ölçüde dengeleyebilecektir? Bu sadece kentli “halk”ın hakkı için değil tarihin ve gelecek neslin hakkı için de geçerlidir. Tüm bu tartışmalara ve soru işaretlerine ışık tutacak olan ancak ülkemizde yeterli seviyede gündem olamayan kent estetik kurullarının işlevi önemli bir yere haizdir. Bu kurulların işlevselliği, canlı ve mekân bağlamında kent estetiği konusunda hak ve özgürlüklerin nasıl dengelendiği ile şiddetli bir şekilde doğru orantıya sahiptir.

Hardin, “Ortak Malların Trajedisi” adlı makalesinde dünyada herkesin erişimine ve tüketimine fırsat bulabileceği ortak malların (hava, su, toprak vb.) kullanımına eleştirel bir şekilde yaklaşır. Teknolojik imkanların ve değişim hızının, bu eleştirel yaklaşımın kaleme alındığı yıllarda günümüzde olduğu ölçüde etkili olmadığını kabul edebiliriz. Bu kabul bizi, kentsel ölçekte, estetik kaygıların günümüzde daha önem kazanması gerektiği sonucuna götürebilir.¹¹

Makalede insanlığın, kullanma konusundaki bilinçsizliği ve bu bağlı olarak içerisine girilen tüketim yarışının ortak malları tükettiğine değinir. Bunu da

¹¹ Garrett Hardin, “The Tragedy of the Commons”, *Science* 162/3859 (1968), 1243-1248.

klasik koyun otlatma örneği üzerinden anlatır. Özetle, eğer her çoban gelecekteki ve diğer koyunların hakkını gözetmeksizin faydasını maksimize etmek için kendi koyunlarını gereğinden fazla otlatırsa ortak bir mal olan otlığın trajedisi yani otlığın sonu olur. Hardin'in tezi ve örnekleri doğaya ait bir kaynağın tüketimi üzerindedir. Ancak biz bu eleştirel yaklaşımı insanın oluşturduğu doğal çevre üzerinden de değerlendirebiliriz. Şöyle ki, her iktidar, yetki veya mülkiyet sahibi kendi faydasını maksimize etmek adına yapılaşmaya veya sahip olduğu yapıyı şekillendirmeye başlarsa estetiğin en önemli şartlarından biri olan bütünlük bozulur bu da duyulara hitap eden estetik hazzın trajedisini yani sonunu getirir.

Böylece sözü edilen kavramsal ve kuramsal bağlam içerisinde kent estetiğinin hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir. Kent estetiğinin uygulanması sürecinde ise kent estetik kurulları önemli ve etkin kurumsal yapılar olarak görülmektedir. Bu çalışmada yerel yönetimler ve kent estetiği ilişkisinin estetik kurulları bağlamında incelenerek literatüre katkı yapılması hedeflenmektedir.

Türkiye'de Yasal-Yönetmelik Çerçevesinde Kent Estetiği

Kent estetiği ve yönetim ilişkisi bütüncül bir şekilde göle atılan bir taşın yarattığı etki analojisi üzerinden açıklanabilir. Göle atılan bir taşın su ile temas ettiği nokta en küçük çağa sahip olurken derinliği en yüksek çemberdir. Bu çemberler dışarı doğru gittikçe çapı artar ve derinliği azalır. Kent estetiğinin yönetsel boyutu incelendiğinde ise görev ve sorumlulukları itibarıyla en derin etkiye ilçe yerel yönetimleri sahiptir. Ardından -varsa- büyükşehir belediyesi, merkezi ve yerel yönetimleri düzenleyen kanunlar, yönetmelikler ve organizasyonel yapılar gelir. Ancak bu yapıların ki kent ölçeğinden ulusal ölçeğe gittikçe etkisi azalmaktadır, bir çerçeve oluşturması yönüyle de incelemeye değerdir. Çalışmanın bu kısımda kent estetiğine dair yasal-yönetmelik çerçevesinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yürütme organı olan Cumhurbaşkanlığı, 2017 yılında edindiği yeni hükümet sistemi ile yerel yönetimler alanında birtakım hedefler belirlemiştir. Bu sorumluluk Yerel Yönetimler Politika Kurulu ile sonuç hale gelmiştir. Kurulun görev ve yetkileri şu şekildedir (m.31):

- a) Kentleşme ve yerel yönetim alanında politika ve strateji önerileri geliştirmek,
- b) Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal gerçekliklerine uygun olarak yerel yönetim politikalarına ilişkin strateji önerileri sunmak,

- c) Göç ve iskân konularında politika önerileri geliştirmek,
- d) Çevre, orman, su ve benzeri alanlarda koruyucu ve geliştirici politika önerileri geliştirmek,
- e) Türkiye'nin kültürel mirasından beslenerek kentleşme politika önerileri geliştirmek,
- f) Akıllı şehircilikle ilgili araştırmalar yaparak strateji önerilerinde bulunmak,
- g) Boğaziçi imar uygulama programları gereği kamu yatırımlarının planlanmasına ilişkin çalışmalar yapmak,
- h) Etkin bir çevre yönetiminin sağlanması için politika ve strateji önerileri geliştirmek.

Yukarıdaki sekiz görev ve yetki, merkezi yönetim kent estetiği üzerine denetleyici ya da düzenleyici bir sorumluluk edinmese de bir vizyon ortaya koyduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi ile birlikte T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanan kalkınma planları ulusal ölçekteki en üst düzeydeki politika belgesi olarak değerlendirilebilir. 2014–2018 tarihleri arasında geçerli olan, 10. Kalkınma Planı'nın Belediye hizmet ve standartlarıyla ve stratejik planımızla ilişkili maddeleri, 10. Kalkınma Planı'nın 303. maddesi:

“Şehir mimarisinin ve peyzajın insan üzerindeki etkisi göz önünde bulundurularak, yapılacak kentsel tasarımların, imar planlarının, toplu konutlar ve kamu binalarının peyzaja, şehrin dokusuna, estetiğine ve kimliğine katkı sağlamasına özen gösterilecek ve kentsel dönüşüm uygulamalarının kültürel kimliğe ve yapıya uygunluğu gözetilecektir. Yurtiçi ve yurtdışındaki kültür mirasımız, toplumun kültür, tarih ve estetik bilincini geliştirecek, kültür turizmine katkı sağlayacak ve afet riskini dikkate alacak şekilde korunacaktır. Kullanıcı odaklı, güvenli, çevreyle barışık, enerji verimli ve mimarî estetiğe sahip yapıların üretimi için tasarım ve yapım standartları geliştirilecektir.”¹²

2019-2023 yıllarını kapsayan 11. Kalkınma Planı'nda “estetik” ibaresine rastlanmamaktadır. Ancak “Şehirleşme” başlığı altındaki;

“Şehirlerin özgün kimliğini geliştirmek üzere; doğal, tarihi ve kültürel değerlerin korunması ve yeniden canlandırılması için İller Bankası A.Ş. Genel

¹² T.C. Kalkınma Bakanlığı, 10. Kalkınma Planı 2014-2018, (Ankara: 2013).

Müdürlüğü (İLBANK) tarafından yerel yönetimlere yönelik destek programı geliştirilecektir.”

“Mekânsal planlama sistemi, merkezi kuruluşlarla iş birliği içerisinde belirlenen ilke ve kurallar çerçevesinde, mahalle düzeyinde etkili katılım mekanizmalarını, izleme ve denetleme süreçlerini içerecek şekilde geliştirilecek; planlama ve uygulamanın mahalli idareler tarafından yapılması esas olacaktır”

gibi politika ve tedbirler kentsel tasarımında yerel yönetimlerin ve yerele özgü değerlerin ön plana çıktığını göstermektedir.¹³ 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ile birlikte gelen idari özerklik bu planda mali destek de bulmaktadır.¹⁴

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'ne geçişle birlikte Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı'nı düzenleyen bir kararname yayınlanmıştır. Bu kararnamenin Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'nü düzenleyen 103. maddenin (o) bendi şu şekildedir:

“Yerleşik alanlarda bina ve sair yapılarda görüntü kirliliğine yol açan uygulamaları önleyici tedbirler almak.”

Özellikle Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'ne geçişle birlikte kent ile ilgili pek çok görev ve sorumluluk İçişleri Bakanlığı'ndan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu görev ve sorumluluklar organizasyonel olarak Bakanlığa yansımıştır. Örneğin, Bakanlığın Mekânsal Planlama Genel Müdürlüğü bünyesindeki Kentsel Tasarım Dair Başkanlığı, Estetik Kurulu Sekreteriyasını yürütmekle görevlendirilmiştir.

3194 sayılı İmar Kanunu, kent estetiği ile ilgili düzenlemeleri içeren önemli bir kanundur. Ancak Akkaya kent estetiği bağlamındaki hükümlerinin “sınırlı ve dağınık bir görünüm arz ettiğini” belirtir.¹⁵ Kanunun 8., 10., 21., 27., 39., 40. ve 41. maddeleri kent estetiği bağlamında önemlidir (bk. 2016, s. 28-36). Çalışma kapsamında kanuna 2013 yılında getirilen bir ek madde önemlidir. Bu madde şu şekildedir:

“İlgili idareler, Bakanlıkça belirlenen esaslara göre mimarî estetik komisyonu

¹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 11. Kalkınma Planı 2019-2023, (Ankara: 2019).

¹⁴ Büyükşehir Belediyesi Kanunu (İBB), Resmî Gazete 25531 (10 Temmuz 2004), Kanun No. 5216.

¹⁵ Akkaya, Kent Estetiğini Koruma, 28.

kurar. Komisyon, yapıların ve onaylı mimarî projelerinin özgün fikir ifade edip etmediğine karar vermeye yetkilidir. Özgün fikir ifade etmeyenlerde yapılacak değişikliklerde ilk müellifin görüşü aranmaz. Özgün fikir ifade eden mimarlık eser ve projelerinde; eserin bütünlüğünü bozmadığına, estetik görünümünü değiştirmedeğine, teknik, yönetsel amaçlar ve kullanım amacı nedeniyle zorunlu olduğuna karar verilen değişiklikler müellifinin izni alınmaksızın yapılabilir.”¹⁶

Maddede görüldüğü üzere mimarî estetik komisyonlarının kurulması zorunlu hale gelmiştir.

5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun Belediyenin Yetkileri ve İmtiyazları başlıklı 15. maddesinin (n), (o) ve (r) bendinde yer alan görev yetki ve sorumluluklar kent estetiği ile ilgilidir. Bentlerin ilgili kısımları şu şekildedir:

“(n) Reklam panoları ve tanıtıcı tabelalar konusunda standartlar getirmek.”

“(o) ... bu alan ve yerler ile taşımalarda çevre kirliliği oluşmaması için gereken tedbirleri almak.

“(r) ... elektronik haberleşme istasyonlarına kent ve yapı estetiği ile elektronik haberleşme hizmetinin gerekleri dikkate alınarak ücret karşılığında yer seçim belgesi vermek”

5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73. maddesine 16/5/2012 tarihli ve 6306 sayılı kanunla ek fıkralar eklenmiştir. Kent estetiği içerisinde değerlendirilebilecek fıkra şu şekildedir:

“Büyükşehirlerde büyükşehir belediye meclisinin, il ve ilçelerde belediye meclislerinin salt çoğunluk ile alacağı karar ile masrafların tamamı veya bir kısmı belediye bütçesinden karşılanmak kaydıyla kentin uygun görülen alanlarında bina cephelerinde değişiklik ve yenileme ile özel aydınlatma ve çevre tanzimi çalışmaları yapılabilir. ... Büyükşehir belediye meclisince uygun görülmesi halinde, büyükşehir belediyesi içindeki ilçe belediyeleri kendi sınırları içinde bu fıkrada belirtilen iş ve işlemleri yapabilir.”

5216 sayılı Belediye Kanunu kent estetiğine ilişkin bir diğer önemli yasal düzenlemedir.¹⁷ Kanunun selefî olan ve 1984 yılında kabul edilen 3030 sayılı Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararna-

¹⁶ İmar Kanunu, Resmî Gazete 18749 (9 Mayıs 1985), Kanun No. 3194.

¹⁷ “Belediye Kanunu”, Resmî Gazete 25874 (13 Temmuz 2005), Kanun No. 5393.

menin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'un kent estetik kurulu oluşturulmasına fırsat veren düzenlemesi bu yasaı daha da önemli kılmaktadır. Teşkilat başlığı altındaki 17. maddenin ikinci fıkrası şu şekildedir:

“Birimler, hizmet gereklerine göre, büyük şehir belediye meclisinin kararı ve İçişleri Bakanlığının onayı ile kurulur.”

Bu madde ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) bir danışma kurulu oluşturmuş ve kent estetiğini ilgilendiren konuları bu kurul içerisinde tartışmıştır. Ankara'da benzer bir girişim yaşanmış ancak olumlu sonuçlanmasa da devam eden dönemlerde kimi büyükşehir belediyeleri ve İstanbul'un bazı ilçe belediyelerinde olumlu sonuçlar alınmıştır.¹⁸

5216 sayılı kanunda bu gelişmelere fırsat veren madde 21. maddenin ikinci fıkrasında yeniden düzenlenmiştir ve şu şekildedir:

“Birimlerin kurulması, kaldırılması veya birleştirilmesi büyükşehir belediyesi meclisinin kararı ile olur.”¹⁹

Maddenin yeniden düzenlenmiş halinde İçişleri Bakanlığı'nın onayının artık mevcut olmadığı görülmektedir. Bu durum genel anlamda yerel yönetimlerin idari özerkliğinin artması şeklinde çalışma özelinde ise kent estetiği konusunda yerel yönetimler daha fazla yetkili hale gelmesi şeklinde yorumlanabilir.

Kanunun diğer maddelerine baktığımızda 7. maddenin (o) bendi aşağıdaki gibidir:

“Kültür ve tabiat varlıkları ile tarihi dokunun ve kent tarihi bakımından önem taşıyan mekânların ve işlevlerinin korunmasını sağlamak, bu amaçla bakım ve onarımını yapmak, korunması mümkün olmayanları aslına uygun olarak yeniden inşa etmek.”

12/11/2012 tarihli ve 6360 sayılı kanunla yeniden düzenlenen ilçe belediyelerinin görev ve yetkileri arasında sayılan “...mabetler ile sağlık, eğitim, kültür tesis ve binalarının yapım, bakım ve onarımı ile kültür ve tabiat varlıkları ve tarihi dokuyu korumak...” ibaresi kent estetiğine ilişkin düzenlemeler olarak kabul edilebilir.

Tüm bu yasal düzenlemeler ve üst politika belgelerinin yanı sıra İstanbul

¹⁸ Çubuk, “Kent Estetiğinin, Kentsel tasarım Yaklaşımında Anlam Sorunu”, 1-15.

¹⁹ İBB, 5216.

Büyükşehir Belediyesi'nin (İBB) kent estetiğine ilişkin yapılanması ve düzenlemelerine de değinmek gerekir. İBB, aşağıdaki ifadelerde de belirtildiği gibi kent estetiği ile ilgili görev ve sorumlulukları Zabıta Müdürlüğü koordinasyonluğunda Kentsel Tasarım Müdürlüğü'ne yüklemiştir:

“Kent bütününde yapılar ile ilgili cephe silueti ve kent estetiğini gözeten kararlar üretmek.”

“Kent Estetiğini bozan, görüntü kirliliğine neden olan tüm olumsuzlukların önüne geçilmesi amacı ile Zabıta Müdürlüğü ile koordinasyon sağlamak.”

İBB, hem 2015-2019 hem de 2020-2024 stratejik planlarında kent estetiğine ilişkin hedefler belirlemiştir. Bu hedefler 2015-2019 döneminde “Kent estetiğini destekleyen uygulamaları yaygınlaştırmak” iken 2020-2024 döneminde “İstanbul'un kültür ve tarihini yansıtan, sürdürülebilir kent estetiğini sağlamak” şeklindedir. Ayrıca pek çok büyükşehir belediyesinde kent estetik kurulu bulunurken İBB bünyesinde böyle bir oluşumun bulunmadığını belirtmek gerekir.²⁰

Bu bölümün başında belirtilen kent estetiğine dair ilk gelişmeler devam eden kısımda kent estetiğinin düzenlenmesine fırsat veren yasal ve yapısal düzenlemelerle desteklenmiştir. Tüm bu yasal ve yapısal gelişmelerin yanı sıra birçok yönetmeliğin de var olduğunu belirtmek gerekir.²¹ Çalışmanın kapsamı gereği bu belgelere değinilmeyecek ve yerel yönetimler özelindeki kurumsal gelişmelere yer verilecektir.

Yöntem, Kısıtlar ve Bulgular

Literatürde ve çalışma kapsamında yapılan incelemelerde 2000'li yıllarla birlikte kent estetik kurullarının ve buna benzer yapıların varlığında artış olduğu gözlemlenmektedir.²² Eyuboğlu Erşen, 2014 yılı itibariyle ülke genelinde on iki kent estetik kurulunun varlığından söz etmektedir.²³ Çalışmanın kaleme alındığı 2020 yılında bu rakam ilçe düzeyinde kurulan kent estetik kurulları

²⁰ Candan, “Kent Estetik Kurullarının İşlevselliğine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, 36-48.

²¹ Mekânsal Planlar, Yapım Yönetmeliği ve Görüntü Kirliliği Kontrol Yönetmeliği vb.

²² Candan, “Kent Estetik Kurullarının İşlevselliğine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, 36-48.

²³ Aysun Eyuboğlu Erşen, “Kent Estetik Kurulları Kavramı ve Kırklareli'nin Kentsel Kalitesinin Arttırılmasına Olası Etkileri” Erişim 20 Mayıs 2019.

ve kentsel tasarım birimleri ile ciddi bir artış göstermiştir. Bu çalışma ile İstanbul özelinde güncel veriler sunulacaktır.

Bu makalede, kent estetiğinin hukukî, yönetsel ve organizasyonel boyutları ulusal ve yerel ölçekte tüm boyutları ile incelenmeye çalışılmıştır. Yukarıda yasama ve yürütme erkinin kent estetiğine yönelik uygulamaları ve düzenlemelerine değinilmiştir. Çalışmanın devam eden kısmında yerel yönetimlerin uygulamaları ve düzenlemelerine değinilecektir.

Makale kapsamında, Cumhurbaşkanlığı ve ilgili bakanlıklardaki düzenlemeler, ulusal ölçekteki kanun ve yönetmelikler, ulusal ve yerel ölçekteki planlamalar ve ilgili paydaşların uygulamaların yanı sıra İstanbul'un otuz dokuz ilçe belediyesi incelenmiştir. Çalışmanın yöntemi ise bir konuyu nitel ve nicel boyutları ile değerlendirmeye imkân veren ve nicel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizidir. Bu kapsamda İstanbul'daki otuz dokuz ilçe belediyesi için Google web tarayıcısı üzerinden "... Belediyesi" ve "estetik" araması sonuçları, belediyelerin resmî web sayfaları, belediyelerin ilgili meclis kararları, yönetmelikleri ve belediyelerin 2015-2019 ve 2020-2024 stratejik planları üzerinden yapılan taramalara dair veriler sayısallaştırılarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında otuz dokuz yerel yönetim birimine beş soru sorulmuştur ve aşağıdaki gibi puanlandırılmıştır:

S₁ SORU₁ (1 puan) Estetik kaygısı yerel yönetim birimince gündem olmuş mu?

Bu soru ile ölçülmesi hedeflenen şey, ilgili yerel yönetim birimi için yasal düzenlemeler dışında kent estetiği konusu yerel yönetim birimince bir gündem olmuş ve bu gündemin proje, toplantı ve çalıştay gibi somut bir çıktısının olup olmadığını tespit etmektir. Bu veri soruya verilen cevabın *evet* olması durumunda '1', *hayır* olması durumunda '0' olarak puanlanmıştır.

S₂ SORU₂ (1 puan) Estetik kaygısı yerel yönetim biriminin herhangi bir organizasyonuna yansımış mı?

Bu soru ile ölçülmesi hedeflenen şey, ilgili yerel yönetim biriminin kent estetiğini temin etme görevini belediyenin organizasyonel yapısı içerisinde herhangi bir müdürlük, şeflik vb. birime verilip verilmediğini tespit etmektir. Bu veri soruya verilen cevabın *evet* olması durumunda '1', *hayır* olması durumunda '0' olarak puanlanmıştır.

S₃ SORU₃ (2 puan) Yerel yönetimde estetik kurulu vb. bir yapılanma bulunuyor mu?

Bu soru ile ölçülmesi hedeflenen şey, ilgili yerel yönetim biriminin Kent Estetiği Kurulu/Komisyonu gibi ilçedeki kent estetiği ile ilgili faaliyetleri denetleyen ve onaylayan bir oluşumun olup olmadığını tespit etmektir. Bu veri, soruya verilen cevabın *kurulun 31 Mart 2019 tarihinden sonra oluşturulması* durumunda '2', *kurulun 31 Mart 2019 tarihinden önce oluşturulması*, *kurul ile ilgili bilgiye ikincil kaynaklardan ulaşılması ve kent estetik kuruluna alternatif bir yapılanması mevcut olması* durumunda '1' ve *belediye içerisinde böyle bir oluşum olmaması veya ulaşılamaması* durumunda '0' olarak puanlanmıştır.

S₄ SORU₄ (4 puan) Estetik kaygısı yerel yönetimin stratejik plan ve faaliyet raporlarında yer almış mı?

Bu soru ile ölçülmesi hedeflenen şey, ilgili yerel yönetim biriminin stratejik planlarında kent estetiği ile ilgili strateji, hedef, amaç, faaliyet vb. bir veri olup olmadığını tespit etmektir. Bu veri, soruya verilen cevabın *2020-2024 dönemi stratejik planında bulunması* durumunda '4', *2015-2019 dönemi stratejik planında bulunması* durumunda '2' olarak puanlanmıştır. Estetik konusu bir tespit, öneri vb. şekilde planlarda yer almış ise ilgili dönemin puanına göre '1' puan eksik puanlanmıştır. Örneğin, "... Belediyesi'nin" 2020-2024 dönemi stratejik planında iç paydaş analizi olarak kent estetiği konusuna yer verilmiş ise '3' olarak puanlanmıştır.

S₅ SORU₅ (2 puan) Estetik kurulu var ise bu bir kurul üzerinden estetik kaygıya dair belediyeyi veya hedefleri bağlayıcı bir yetkiye tahsis edilmiş mi?"

Bu soru ile ölçülmesi hedeflenen şey, ilgili yerel yönetim biriminin oluşturmuş olduğu kent estetik kurulu kararlarına bağlayıcı bir nitelik kazandırılıp kazandırılmadığını tespit etmektir. Bu veri, soruya verilen cevabın *evet olması* durumda '2', *hayır olması* durumunda '0' olarak puanlanmıştır. Elde edilen sonuçlarda:

6-10 puan arası *Yüksek Derecede Estetik Hassasiyetine Sahip Yerel Yönetim*;

4-7 puan arası *Orta Derecede Estetik Hassasiyetine Sahip Yerel Yönetim*;

1-3 puan arası *Düşük Derecede Estetik Hassasiyetine Sahip Yerel Yönetim* olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında böyle bir yöntemin tercih edilmesi beraberinde birtakım soru işaretlerini ve kısıtları getirmektedir. Akıllara ilk gelecek soru "kent estetiğinin" nicel bir analize tâbi tutulup tutulamayacağı üzerine olması tahmin

edilmektedir. Estetik değerler kuşkusuz objektif bir değerlendirmeye tâbi tutulamaz ancak estetik değerlere karşı gösterilen hassasiyet bir kısım bilgi, belge ve uygulamaların incelenmesi ile değerlendirilebilir. Nitekim bu çalışma bu kabulde kurgulanmış ve gerçekleştirilmiştir.

Çalışma kurgusu bakımından bir diğer soru işareti de yerel yönetimlerin kent estetiğine katkı sunan ya da sunmayan faaliyetleri kent estetiği altında değerlendirmesi veya değerlendirmemesi konusu üzerinedir. Her iki ihtimal de mevcuttur. Mesela bir yerel yönetim biriminin, çevre düzenlemelerini kent estetiğine katkı sunan faaliyet olarak değerlendirirken bir başka yerel yönetim biriminin, kent estetiğine katkı sunan faaliyet olarak değerlendirmemesi gibi. Bu noktada önemli olan husus yerel yönetim biriminin ne derecede estetik kaygısının/hassasiyetinin olduğunu tespit edebilmektir. Bu kaygının/hassasiyetin kavram üzerinden değerlendirilmesi başlangıç için uygun görülmüş olup ilerleyen çalışmalarda bu husus daha ayrıntılı bir şekilde işlenebilir.

Çalışmanın en büyük kısıtlarından biri Türkiye'de pek çok alanda olduğu gibi veri ve belge temini üzerinedir. Her belediyenin stratejik planlarına ulaşabilmiştir. Ancak bazı yerel yönetim birimlerinin ilgili müdürlüklerinin yönetmeliklerine ve estetik kurulları ile ilgili meclis kararlarına ulaşamamaktadır. Bunun yanı sıra ulaşılan belgelerin içerik analizine imkân vermeyen formatta yayınlanması çalışma kapsamında ilgili analizleri yapmayı zorlaştıran başka bir husustur.

Verilerin Yorumlanması: Bulgular

Çalışmaya dair bulgular Tablo 1'de özet şekilde sunulmuş ve yerel yönetim birimleri sahip olduğu puana göre sıralanmıştır. Yapılan analizde kent estetiğine dair proje, çalıştay vb. etkinlikler yapan, bir veya birden fazla müdürlüğün görev tanımında kent estetiğine yer veren, kent estetik kurulu oluşturan, stratejik planlarında kent estetiğine yönelik hedef, amaç, faaliyet vb. belirleyen ve tüm bu faaliyetlerini kent estetik kurulu onayına tâbi kılan yerel yönetim birimleri yüksek derece estetik hassasiyetine sahip yerel yönetim birimi olarak değerlendirilmiştir. Yerel yönetimlerin puanları ve sıralamaları bu kriterlerin gerçekleştirilebilirliğine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Tablo 1. Kent estetiğine dair yerel yönetimlerin değerlendirilmesi

Yerel Yönetim Birimi	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	TOPLAM
Kadıköy Belediyesi	1	1	2	4	2	10
Eyüp Belediyesi	1	1	2	4	0	8
Fatih Belediyesi	0	1	1	4	2	8
Beyoğlu Belediyesi	1	1	1	4	0	7
Sancaktepe Belediyesi	0	1	2	4	0	7
Bağcılar Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Bakırköy Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Beşiktaş Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Beylikdüzü Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Büyükkçekmece Belediyesi	1	1	0	4	0	6
Çatalca Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Kağıthane Belediyesi	1	1	0	4	0	6
Kartal Belediyesi	1	1	1	3	0	6
Maltepe Belediyesi	1	1	0	4	0	6
Sultangazi Belediyesi	0	1	1	4	0	6
Ümraniye Belediyesi	0	1	2	3	0	6
Ataşehir Belediyesi	0	0	1	4	0	5
Sarıyer Belediyesi	0	1	0	4	0	5
Üsküdar Belediyesi	0	1	0	4	0	5
Avcılar Belediyesi	1	1	0	2	0	4
Başakşehir Belediyesi	0	0	0	0	4	4
Çekmeköy Belediyesi	1	1	0	2	0	4
Esenyurt Belediyesi	0	1	1	2	0	4
Güngören Belediyesi	0	0	0	4	0	4
Küçükçekmece Belediyesi	0	0	0	4	0	4
Pendik Belediyesi	0	1	0	3	0	4
Silivri Belediyesi	0	1	0	3	0	4
Sultanbeyli Belediyesi	0	0	0	4	0	4
Tuzla Belediyesi	0	1	1	2	0	4
Arnavutköy Belediyesi	0	1	0	0	2	3
Bahçelievler Belediyesi	0	1	2	0	0	3
Bayrampaşa Belediyesi	0	1	0	2	0	3
Beykoz Belediyesi	0	0	0	3	0	3
Şişli Belediyesi	0	0	1	2	0	3
Zeytinburnu Belediyesi	0	0	1	2	0	3
Esenler Belediyesi	1	0	0	1	0	2
Gaziosmanpaşa Belediyesi	0	1	1	0	0	2
Adalar Belediyesi	0	1	0	0	0	1
Şile Belediyesi	0	1	0	0	0	1

Yerel Yönetimlerin Kent Estetiği Gündemine İlişkin Değerlendirme

Estetik kaygısının yerel yönetim birimince gündem olup olmadığı değerlendirildiğinde on yerel yönetim biriminde on farklı faaliyet tespit edilmiştir (bk. Tablo 2). Bu faaliyetler; atölyeden çalıştaya, seferberlikten seminere pek çok formatta kendini göstermektedir. Bu faaliyetler, kent estetiği konusunun yerel yönetim birimince gündem olduğunu ve buna yönelik somut adım atıldığını göstermektedir.

Tablo 2. Yerel yönetimlerin kent estetiğine dair faaliyetleri

Yerel Yönetim Birimi	Proje, Çalıştay, Seferberlik vb. Faaliyetler	Puanı
Kadıköy Belediyesi	Kent Estetiği ve Planlaması Odak Grubu	10
Eyüp Belediyesi	Şehir, Kültür ve Estetik Seminerleri	8
Beyoğlu Belediyesi	Yaşayan Estetik Şehirler ve Güzel Beyoğlu Projesi	7
Büyüçekmece Belediyesi	Kentsel Estetik Seferberliği	6
Kağıthane Belediyesi	Kentsel Tasarım Ekibi	6
Kartal Belediyesi	Tasarım Araştırma Katılım	6
Maltepe Belediyesi	Yaratıcı ve Yenilikçi Maltepe Atölyesi	6
Çekmeköy Belediyesi	Kentsel Tasarım Projesi	4
Avcılar Belediyesi	Mimarî ve Kent Estetiği Çalıştayı	4
Esenler Belediyesi	Kentsel Estetik Açısından Mekân Atölyesi	2

Yerel Yönetimlerin Kent Estetiğinden Sorumlu Birimleri

İlgili yerel yönetimler incelendiğinde kent estetiğine uygun yapılanma ve buna yönelik denetimlerde bulunma yetkisi genellikle İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'ne tahsis edilmektedir. Çalışma kapsamında incelenen on beş yerel yönetim biriminin bu sorumluluğu İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'ne tahsis ettiği tespit edilmiştir. İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'nün yanı sıra Kentsel Tasarım Müdürlüğü (4), Park ve Bahçeler Müdürlüğü (4), Plan ve Proje Müdürlüğü (2), Kentsel Dönüşüm Müdürlüğü (2), Fen İşleri Müdürlüğü (2) ve Zabıta Müdürlüğü (1) de kent estetiği ile ilgili görev ve sorumlulukların tahsis edildiği birimleri olarak gözlemlenmektedir. Çalışma kapsamında dokuz yerel yönetim biriminin ilgili birimlerine kent estetiği ile ilgili görev ve sorumluluk tahsis etmediğine (veya tahsis ettiyse hangi birim olduğunun tespit edilemediği bilgisine) ulaşılmıştır.

Bazı yerel yönetim birimleri birden fazla müdürlüğe kent estetiği ile ilgili yet-

ki ve görev tanımlarken, bazıları ise ilgili müdürlük altından kent estetiğine ilişkin görevler yüklediği birimler oluşturmayı tercih etmiştir. Şehircilik ve Kentsel Tasarım Servisi, Kentsel Tasarım ve Şehir Estetiği Birimi ve Kentsel Tasarım Şefliği gibi birimler bu yapılanmalara örnek niteliğindedir.

Kent Estetik Kurulları

Türkiye’de kent estetiğine dair ilk kurumsal gelişmelere 1954 yılında rastlanmaktadır. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) tarafından İstanbul’da bir estetik kurul önerisi ve talimatname teklifi kent estetiğinin sağlanmasına yönelik ilk girişim olarak kabul edilmektedir. İstanbul Belediyesi’nden ve TMMOB’den seçilen üyelerle oluşturulan kurulun yetkisi konusundaki tartışmalar ve estetik kavramına ilişkin objektif bir kriter belirlenmemesi bu girişimin başarısız olarak sonuçlanmasına neden olmuştur.²⁴

Kent estetik kurulları, komisyon veya komite olarak adlandırılabilmektedir.²⁵ Uluslararası ölçekte ise kentsel sanat kurulu, kentsel tasarım komisyonu veya kentsel planlama komisyonu olarak da nitelendirilebilmektedir. Hangi isimle adlandırılırsa adlandırılınsın bu kurullar, “yaşam standartlarını yükseltmek adına, çevreyi estetik hale getirme” amacıyla oluşturulmuştur. Çalışmanın bulguları kısmında gözlemleneceği üzere kent estetik kurullarının tanımı ve işlevi kent yöneticilerinin ve kurul üyelerinin estetik algısına göre değişiklik göstermektedir.²⁶ Lobo, estetik kurulların iki önemli rolü olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi olası kötü ve sağlıksız bir durumun doğmasını engellemek amacıyla izlemek/gözlemek, ikincisi ise mevcut somut örneklerden beslenerek hazırlanan bir rapor ve yerel estetiğe yönelik bir *doktrin/öğreti yaratmaktır*. Lobo’nun tanımından yola çıkarak kent estetik kurullarının tanımı “yerele ve yerin ruhuna özgün niteliği korunurken, kentin bu özgün yönüne zarar verecek faaliyetlere karşı önlem almak veya müdahale etmek” şeklinde yapılabilir.²⁷

Kent estetik kurullarına 19. yüzyılın son on yıllarında rastlanabilir. Örneğin 1890 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Boston eyaletinde belediyeye

²⁴ Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), *Mimarlar Odası Birinci Çevre İdare Heyeti Raporu*, (İstanbul: Kutumanis Yayınevi, 1954). O. İkinci, *Mimari ve Kentsel Çerçevde Kalite Arayışları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (İstanbul: İTÜ, 1995).

²⁵ Çalışma kapsamında “kent estetik kurulu” olarak ele alınacaktır.

²⁶ Çubuk, “Kent Estetiğinin, Kentsel tasarım Yaklaşımında Anlam Sorunu”, 7-8.

²⁷ M. D. Lobo, *Commission Esthetique Special Report* (2000).

bağlı sanat komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon, kentte yer alacak sanat eserlerinin nerede konumlandırılacağı konusunda yasal olarak yetkilendirilmişti.²⁸ İngiltere’de ise 1900’lerin ilk on yıllarından itibaren barınma ve planlama ile ilgili yasal gelişmeler, yerel otoritelere kent estetiği konusunda yetki vermektedir.²⁹ Ancak yerel otoritelerin bu yetkisinin yalnızca takdire dayalı ve binaların dış görünüşüyle ilgili olduğu belirtilmektedir.³⁰ 20. yüzyılda Batı dünyasında estetik kaygılarla kent planlaması ilişkin çok sayıda ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Günümüzde ise yerel otoritelere bağlı planlama komisyonları olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹

Kent estetik kurullarının varlığı, ilçe kapsamında kent estetiğini ilgilendiren -başta denetim olmak üzere- her konuda önemli bir yere sahiptir. Tablo 3’te görüldüğü üzere kent estetik kurulları farklı isimler altında tezâhür edebilmektedir. Yirmi kurulun varlığının yanı sıra on dokuz ilçede böyle bir kurulun var olmayışı önemli bir husustur. Yerel yönetimlerin hassasiyet derecelerine puanları göz önüne alındığında kurulun varlığının önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Kurulun mevcut belediye yönetiminde kurulması ve kararlarının bağlayıcı olması önemlidir. İstanbul ilçelerindeki estetik kurullarının ağırlıkla 2015 yılı ve sonrasında kurulmuş olmaları da diğer dikkat çekici bir husustur.

Yapılan içerik taramaların kent estetik kurullarının oluşturulmuş olmasının, etkin bir şekilde faaliyet gösterdikleri anlamına gelmediğini göstermektedir. Hatta bazı stratejik planlarda “kent estetik kurulunun aktifleştirilmesi” şeklinde hedef ve göstergeler bulunmaktadır. İstanbul ilçeleri özelinde kent estetik kurulları incelendiğinde bir başka tespit, kurulların oluşturulmasında belediye başkanının veya ilgili müdürlüğün yetkilendirilmesi üzerinedir. Kurulun dışarıdan ve uzman üyeleri olmadığı sürece arzu edilen etkinliğe erişmesi oldukça zor görülmektedir.

²⁸ Kübra Şen, *Kamusal Alanlarda Kentsel Estetik Bağlamında Karar Vericiler-Estetik Kurullar* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

²⁹ Akkaya, *Kent Estetiğini Koruma*, 22-24.

³⁰ John Punter, “A History of Aesthetic Control: Part 2, 1953-1985: The Control of the External Appearance of Development in England and Wales”, *The Town Planning Review* 58/1 (1987), 29-62.

³¹ Örnek için bk. Michigan Municipal League, “Planning Commissioners Handbook” (Erişim 30 Aralık 2019).

Tablo 3. Yerel Yönetimler, Kent Estetik Kurulları ve Kuruluş Tarihleri

Yerel Yönetim Birimi	Kurul	Kuruluş Yılı	Puanı
Kadıköy Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2019	10
Eyüp Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2020	8
Fatih Belediyesi	Kent Estetiği Komisyonu	2017	8
Beyoğlu Belediyesi	Estetik Kurulu*	-	7
Sancaktepe Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2020	7
Bağcılar Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2016	6
Bakırköy Belediyesi	Kent Mimarî Estetik Komisyonu*	2007	6
Beşiktaş Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2018	6
Beylikdüzü Belediyesi	Mimarî ve Estetik Komisyonu	2016	6
Çatalca Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2018	6
Kartal Belediyesi	Estetik Kurulu	2015	6
Sultangazi Belediyesi	İlçe Mimarî Estetik Komisyonu	2017	6
Ümraniye Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2019	6
Ataşehir Belediyesi	İlçe Tasarım Birimi	2010	5
Esenyurt Belediyesi	Şehir ve Estetik Komisyonu*	-	4
Tuzla Belediyesi	Kentsel Estetik Komisyonu	2013	4
Bahçelievler Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2020	3
Şişli Belediyesi	Estetik Kurulu*	1999	3
Zeytinburnu Belediyesi	Mimarî Estetik Komisyonu	2017	3
Gaziosmanpaşa Belediyesi	Kent Estetiği Kurulu	2016	2

*Kurula ikincil kaynaklardan erişilmiş veya kuruluş tarihine erişilememiştir.

Stratejik Planlarda Kent Estetiğinin Yeri

İstanbul ilçelerinin 2015-2019 ve 2020-2024 dönemlerine ait stratejik planları incelendiğinde neredeyse bütün planlarda kent estetiğine değinilmektedir. Bazı yerel yönetimler, kent estetiğini bir stratejik amaç/hedef olarak belirleyip ilgili birimini tanımlayıp ve bütçesini tahsis ederken bazı yerel yönetimler ise kent estetiğine yönelik yalnızca tespit ve önerilerde bulunmaktadır. Kent estetiği ve stratejik plan ilişkisi iki noktada önemlidir. Bunlardan birincisi kent estetiğinin, planları hazırlayanların ilgili uzmanlıklarına ve yerel yönetim birimi ile ilişkisine bağlı olarak farklı düzeylerde ele alınmasıdır. Bazı yerel yönetimlerin planları geçmiş dönemle karşılıklı incelendiğinde bu fark daha net hissedilmektedir. İkincisi ise önceki bölümlerde değinildiği gibi kent

estetikçi ile ilgili görev ve sorumluluklar ağırlıkla İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'ne tanımlanırken stratejik planlarda kent estetiğine ilişkin düzenlemeler, ağırlıklı Park ve Bahçeler Müdürlüğü sorumluluğuna bırakılmaktadır.

Kent Estetik Kurullarının Bağlayıcılığı

Tablo 1'de görüldüğü üzere yalnızca iki yerel yönetim birimi kent estetik kuruluna bağlayıcı bir yetki tanımlanmıştır. Bunlardan biri Kadıköy Belediyesi diğeri ise Fatih Belediyesi'dir. Kadıköy Belediyesi, 2020-2024 stratejik planın performans göstergesi olarak "Mimarî estetik komisyon kararlarına uyum oranı" ve faaliyet olarak "Mimarî Estetik Komisyonu kurularak yapı ruhsatı öncesi mimarî projelerin Komisyon'a sunulması" ibarelerine yer vermektedir. Fatih Belediyesi ise faaliyet olarak "Kent Estetik Komisyonu tarafından ilçe genelinde ruhsat ve tadilat projelerinin cephe tipolojilerinin ... belirlenmesi ve onay işlemlerinin gerçekleştirilmesi" ibaresine yer vermektedir.

Kent estetik kurullarının kurulması ve aktifleştirilmesinin yanında stratejik planlarda yer bulması, kent estetiği konusunun gelecekte de yerel yönetim biriminin gündeminde olacağını göstermesi itibarıyla önemlidir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kentler, medeniyetin doğuşunu temsil eden mekânlar olması sebebiyle estetik boyutu toplumun ve kentin medenileşme düzeyine bağlı olarak gelişmiştir. Sanayi devrimi ile birlikte demografik ve yapısal bir şekilde kentleşmenin artması beraberinde estetik kaygısının doğmasına da neden olmuştur ve bu kaygı çok geçmeden düşünsel alanda yer bulmaya başlamıştır. Günümüzde ise bu kaygının günden güne arttığını belirtebiliriz. Ancak bu kaygı mimarî alanda bulunduğu karşılığı mevcut literatür incelendiğinde yönetim disiplini alanında bulamadığı gözlemlenmektedir.

Merkezi yönetim ve yerel yönetim teşkilat yapısını düzenleyen kanunlarda, yönetmeliklerde ve üst politika belgelerinde yer bulan kent estetiğinin bir nevi damıtılmış hali bir yerel yönetim birimlerinin yönetmelikleri, uygulamaları ve yapılanmalarında görülebilir. Çünkü yerel yönetimler, kent estetiğinin sağlanmasında yerele en yakın yönetim birimi olması sebebiyle bu konudaki yetkili merciler olarak görülebilir. Kent estetiği konusunda yerel yönetimleri incelemek oldukça önemlidir. Çünkü bina ve yapıların sunduğu mikro, silüet gibi metropol ölçeğinin sunduğu makro bir inceleme alanından ziyade kentsel siyaseti ve dinamikleri daha iyi anlamlandırmayı sağlayan mezo bir bakış açısı ve inceleme alanı belirlenmiş olur.

İlçe yerel yönetim birimlerinin kent estetiğine dair sorumluluklarının idarî, siyasî, ekonomik, kültürel, tarihi ve topografik olmak üzere çok boyutu bulunmaktadır. Ayrıca estetik değerleri objektif kriterlere bağlı olarak değerlendirmek de mümkün değildir. Ancak kent estetiği bilinci ve hassasiyeti nispeten ölçülebilir ve değerlendirilebilir niteliktedir. Bu da gerçekleştirilen faaliyetler, birim içi örgütlenmeler, mevcut yapılanmalar, plan ve programlar ve tüm bunlar arasındaki ilişkiye ilişkin incelemeler sonucu okunabilir ve yorumlanabilir. Bu makale ile İstanbul ilçe yerel yönetim birimleri üzerinden yerel yönetim birimlerinin kent estetiğine yönelik bilinci ve hassasiyeti idari yapıları ve belgeleri üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan analizler sonucu %7,7 gibi oranda çok az sayıda yerel yönetim biriminin kent estetiği konusunda yüksek hassasiyete sahip olduğu gözlemlenmiştir. Yerel yönetim birimlerinin %66,6'sının orta derece ve %25,7'sinin düşük derece kent estetik hassasiyetine sahip olduğu tespit edilirken kent estetiğinin hayata geçirilmesi konusunda bir veya birden fazla birime yetki verme hususunda genel durumun iyi olduğu gözlemlenmiştir. Bu birim(ler) -ağırlıklı- İmar ve Şehircilik Müdürlüğü olurken Park ve Bahçeler, Kentsel Tasarım, Kentsel Dönüşüm vd. birimler de kent estetiği konusunda sorumluluk alabilmektedir. İstanbul'daki ilçe yerel yönetim birimlerinin kent estetiğine dair geçmiş ve planlanan faaliyetleri incelendiğinde bu genel durum aynı derecede olumlu değildir. Yerel yönetim birimlerinin yalnızca %25'inin kent estetiğine yönelik bir proje, çalıştay vb. etkinlik gerçekleştirdiği bilgisine erişilmiştir. Yalnızca %50'sinin de kent estetik kurulu/komisyonu oluşturduğu bilgisi elde edilmiştir ve oluşumların çoğunluğu aktif faaliyet göstermemektedir. Yirmi estetik kurulu/komisyonun yalnızca beş tanesi 2019 yılı ve sonrasında kurulmuştur ve yalnızca iki tanesine stratejik planlarda yer verilmiştir.

Kent estetik kurullarının kent estetiğinin hayata katılması için varlığı ve işlevi önem taşımaktadır. Ancak ilçe yerel yönetim birimlerindeki bu oluşumlar incelendiğinde yerel yönetimlerin yasama veya yürütme birimlerinden veya birimlerine verilen yetki sonucu oluşturulduğu görülmektedir. Kurulların, alanında uzman ve yerel yönetim dışından da katılımın olduğu bir ekipten oluşması ve aldığı kararların bağlayıcı niteliğinin bulunması kent estetiğinin yönetsel anlamda temin edilmesine önemli bir husustur.

Çalışma kapsamındaki ilçe yerel yönetim birimlerinin stratejik planları puanlama sisteminde görüldüğü gibi kent estetiğine ilişkin önemli belgeler olarak değerlendirilmiştir. Bu belgeler, kent estetiğine ilişkin planladığı faaliyetleri,

tanımladığı sorumlu birimi, belirlediği performans göstergesi ve ayırdığı bütçesi itibariyle stratejik ve önemli niteliktedir. Tablo 1’de gözlemlendiği üzere çalışma kapsamındaki yerel yönetimlerin yaklaşık %50’sinin kent estetiğine ilişkin faaliyetler planladığı, sorumlu birim/birimler belirlediği, performans göstergesi/göstergeleri oluşturduğu ve bütçe ayırdığı gözlemlenmektedir. Altı yerel yönetim biriminin ise son iki dönemdeki stratejik planların kent estetiğine ilişkin hiçbir ibare kullanmaması dikkat çekici bir sonuçtur. Her ne kadar puanlama sistemini etkilemeyip kent estetiği ile ilgili çoğu yerel yönetim birimi kent estetiği ile ilgili görev ve sorumlulukları İmar ve Şehircilik Müdürlüğü’ne tanımlasa da stratejik planlarda kent estetiğine ilişkin faaliyetlerin genellikle Park ve Bahçeler Müdürlüğü, Fen İşleri Müdürlüğü ve Plan ve Proje Müdürlüğü birimlerinin sorumluluğuna verildiği gözlemlenmiştir. Bu veri yerel yönetim birimlerince kent estetiğinin, park-bahçe yapımı, ağaçlandırma ve sokak lambası gibi çevre düzenlemeleri işlevleri olarak algılandığını göstermektedir.

Son olarak çalışma kapsamında elde edilen bulgular ve yapılan analizler sonucu yerel yönetimler tarafından kent estetiğine yönelik çalıştaylar, toplantılar, projeler düzenlemek hem yönetim hem de kent sakinleri nezdinde estetik bilinci ve hassasiyetinin oluşmasına katkı sunabilir. Bu tür faaliyetler aynı zamanda kent sakinlerinin kentlerine daha fazla ilgi göstermesine vesile olabilir. Kent estetik kurulları, estetik değerlerin kentte yer bulması için önemli oluşumlardır. Estetik kurullarının oluşumu kentin tarihini ve kültürünü bilen ilgili alana hâkim bir ekip ile sağlanmalıdır. Bu bağlamda üniversitelerin ilgili bölüm öğretim üyeleri ve araştırma merkezleri ve katılımın en önemli mekanizmalarından biri olan kent konseyleri ile ortak çalışmalar yürütülebilir. Stratejik planlar kentlerin geleceğinin tayin edilmesinde önemli belgelerdir. Bu belgeler hazırlanırken kent estetiğinin temin edilmesine yönelik planlar ayrıntılandırılmalı, kent estetik kurulları ile ilişkilendirilmesi ve park-bahçe düzenlemesi anlayışının ötesinde bir yaklaşım ile kenti ve yerel yönetim birimini tanıyan bir ekiple oluşturulmalıdır. İlçede kent estetiğine yönelik faaliyetler ve projeler üst politika belgeleri ve yerel yönetim birimi içinde koordineli ve uyumlu bir şekilde planlanabilir.

Kaynakça

Çalışma kapsamında İstanbul Büyükşehir Belediyesi dahil olmak üzere İstanbul'un tüm ilçe belediyelerinin 2015-2019 ve 2020-2024 Stratejik Planları ve meclis kararları incelenmiştir.

Akkaya, Fethiye Nur. *Kent Estetiğini Koruma Amaçlı İdari Kolluk Yetkisi*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2015.

Belediye Kanunu (Kanun No. 5393). *Resmî Gazete* 25874 (13 Temmuz 2005).

Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun (Kanun No. 3030). *Resmî Gazete* 18453 (9 Temmuz 1984).

Can, Aynur Atmaca. "İnsan Mekân Etkileşimi ve Kent Estetiğine Giriş". *Türkiye'de Yerel Yönetimler*. ed. Recep Bozlağan vd. 331-362. İstanbul: Nobel Kitapevi, 2008.

Candan, Hakan vd. "Kent Estetik Kurullarının İşlevselliğine Yönelik Karşılaştırmalı Bir Araştırma ve Karaman İçin Bir Model Önerisi". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 20/35 (2018), 36-48.

Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Resmî Gazete* 30474. (10 Temmuz 2018).

Çubuk, Mehmet. "Kent Estetiğinin, Kentsel tasarım Yaklaşımında Anlam Sorunu ve Estetik Kurulları Üzerine...". *Tasarım Kuram* 3 (2003), 1-15.

Ekinci, O. *Mimari ve Kentsel Çerçeve Kalite Arayışları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. İstanbul: İTÜ, 1995.

Eyuboğlu Erşen, Aysun. "Kent Estetik Kurulları Kavramı ve Kırklareli'nin Kentsel Kalitesinin Arttırılmasına Olası Etkileri". Erişim 20 Mayıs 2019. <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/367/UPAD-2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Hardin, Garrett. "The Tragedy of the Commons". *Science* 162/3859 (1968), 1243-1248. <https://science.sciencemag.org/content/162/3859/1243>

İBB, Büyükşehir Belediyesi Kanunu (Kanun No. 5216). *Resmî Gazete* 25531 (10 Temmuz 2004).

İmar Kanunu (Kanun No. 3194). *Resmî Gazete* 18749 (9 Mayıs 1985).

Lobo, M. D. *Commission Esthetique Special Report* (2000).

Moughtin, Cliff *Urban Design: Ornament and Decoration*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1995.

Özkarakoç, Yusuf. *İnsan-Çevre Etkileşim Sistemi Bakış Açısından Uyumlu Mimari Çevrenin Estetik Öge ve İlkeleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981.

Punter, John. "A History of Aesthetic Control: Part 2, 1953-1985: The Control of the External Appearance of Development in England and Wales". *The Town Planning Review* 58/1 (1987), 29-62.

Şen, Kübra. *Kamusal Alanlarda Kentsel Estetik Bağlamında Karar Vericiler-Estetik Kurullar*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

T.C. Kalkınma Bakanlığı. *10. Kalkınma Planı 2014-2018*. Ankara: 2013.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. *11. Kalkınma Planı 2019-2023*. Ankara: 2019.

TMMOB, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. *Mimarlar Odası Birinci Çevre İdare Heyeti Raporu*. İstanbul: Kutumanis Yayınevi, 1954.

Voordt, DJM van der. -Wegen, HBR van. *Architecture in Use: An Introduction to the Programming, Design and Evaluation of Buildings*. Amsterdam: Architectural Press, 2005.

Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) Projesi

History and Historiography in Civilisation Basins (MHTT) Project

Abdulkadir Macit

*Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5446-1924

Macit, Abdulkadir. "Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT) Projesi". *İnşa 2* (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 140–164

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118506>

Giriş

İnsanlığın tarihsel birikiminin kaynağını teşkil eden maddi ve manevî unsurlar dünya ve medeniyetler tarihi yazımı bakımından ilmi bir yetkinlikle ele alınmalıdır. Bu bakımdan çağdaş dönemde ana medeniyet havzalarında tarih ilmindeki gelişmeleri, derinleşmeleri, dönüşümleri, genişlemeleri veya farklılaşmaları idrak etmek, tarihin metafizik anlamını merkeze alarak modern değişme ve gelişmeler ışığında postmodern tarih yazımını ve tarihin geleceğini derinlikli bir şekilde tetkik etmek gerekir. Zira çağdaş dönem, geçmişin birikiminden bağımsız anlaşılabilir ve şayet geleceğe yönelik yeni bir inşa süreci işletilmek isteniyorsa geçmişin birikimi ortaya serilmeden bu gerçekleştirilemez. Diğer bir ifadeyle kadim medeniyet havzalarındaki milletlerin şimdiki durumlarının anlaşılması için yakın geçmişlerinin yanı sıra tarihsel köklerine de yönelmek gerekmektedir. Bunun Batı merkezli tarih teorilerinin bakış açısıyla açıklanamayacağı izahından varestedir. İşte İlmî Etüdler Derneği (İLEM) Tarih Çalışmaları Merkezi bünyesinde yürütülen “Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT)”¹ projesinin başlatılma sebeplerinden birisi budur.

Bu sebebe dayalı olarak ilk olarak yoklanması gereken unsurlar tabiatıyla İslâm tarihyazıcılığının Daralma, Dönüşüm ve Çeşitlenme (Modern) Dönemi’nde (19-20. asırlar) karşı karşıya kaldığı durumdur. Şöyle ki, modern düşüncenin ana akım tarih yaklaşımı hümanist, rasyonalist, sekülerist ve ilerlemeci düşünce zemininde bütünü buharlaştırıcı, parçaları büyütücü, Avrupa kıtasını merkezileştirici ve Avrupa toplumlarını seçkinleştirici ve üstün olma duygusu yükleyici hususiyetleri ile tebarüz etmiştir. Bu hususiyetler gereğince tarihyazımı yeni-insan merkezli, Avrupamerkezci, yaratıcının ve nübüvvetin fonksiyonunun olmadığı, sadece dünya merkezli, seçilenlerin tarihi olarak yazılmıştır. Bu yazımın doğal sonucu olarak Avrupa dışındaki toplumlar tarihin dışına itilmiş ve tarihyazımında etkisiz bir unsur haline getirilmiştir. Bu toplumların yazısız kaynakları tarih için veri kabul edilmediği gibi yazılı kaynakları da tarihyazımında görmezden gelinerek onlara kurgulanmış yeni tarihyazımında istenildiği oranda rol verilmiştir. Hiç şüphe yoktur ki İslâm tarihyazıcılığı da bu kurgunun muhataplarından birisi olmuştur. Batılı yeni tarihyazımında İslâm tarihyazıcılığının yeri olmadığı gibi etkisinden de bahsetmek muhal bir hal almıştır. Özellikle son iki yüzyılda siyasî, iktisadî ve

¹ İlmî Etüdler Derneği (İLEM), “Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik Projesi (MHTT)” (Erişim 25 Şubat 2024).

ilmî bağımsızlık kaybı yaşayan ve tarihsel süreçte aktör olma vasfını sürdüremeyen Müslüman toplumlar için Batılı kurgunun etkisi düşünüldüğünden daha fazla olmuştur. Bu etki Müslüman toplumları sadece son iki asırda değil sanki tüm tarihleri boyunca bağımsız olmadıkları ve insanlık tarihyazımına etkilerinin olmadığı şeklinde daha ileri bir noktaya taşımıştır. Bu durum Müslüman toplumlarda yenilmişlik psikolojisini ve insanlık tarihyazımına ne içinde buldukları döneme ne de gelecek asırlara katkı sunabilecekleri gibi bir bakış açısını da beraberinde getirmiştir. Bu problemin aşılması hem diğer toplumlarda hem de Müslümanlarda tarihyazım süreçlerinin yakın tarihlerinden değil de uzak tarihlerinden itibaren bütünlüklü değerlendirildiğinde aşılabilir. Bu yüzden İslâm tarihyazıcılığının Teşekkül (Erken) Dönemi (7-10. asırlar) olarak nitelendirdiğimiz ilk üç asırlık döneme dikkatlerimizi çevirdiğimizde Müslümanlar tarihyazımına; eksen ve aktörlerin netleştirilmesi, isnad sistemi ile bilginin muhafazasının gerçekleştirilmesi, takvimin yeniden düzenlenmesi, evrensellik ve devamlılık ilkesi ile hareket edilmesi ve özellikle genel, hususi ve şehir&bölge tarihleri olarak üç ana kategori etrafında tarih yazım türlerinin genişletilmesi gibi çok önemli katkılar sunmuşlar ve dünya tarihinde tarihyazımına çağ atlatmışlardır. Sonraki yedi asırlık Gelişim (Orta Zamanlar) Dönemi'nde (10-18. asırlar) de muhtelif havzalar ve hânedanlar üzerinden bu katkı derinleştirilerek ve çeşitlendirilerek sürdürülmüştür.

İnsanlık bu havzalar arasında yer alan Hicaz'dan Bilâd-ı Şam'a, Irâk-ı Acem'den Horasan'a, Mağrib'den Endülüs'e, Sind'den Hind'e, Mâverâünnehir'den Türkistan'a, Anadolu'dan Rumeli'ye tarih içerisinde muhtelif medeniyetler kurmuştur. Bu havzalar üzerinde hüküm süren pek çok hânedanlık gerek kendisinin gerek havzanın gerekse de insanlık tarihinin yazımına farklı yönlerden önemli katkılar sunmuştur. Bu çabalar çerçevesinde ortaya çıkan kaynaklar dönem üzerine çalışan araştırmacılar tarafından bilinmekle birlikte bu havzalara dair çalışma yapmak isteyen ilim insanları tarafından, özellikle alana yeni giren genç tarihçiler ve araştırmacılar için bütünlüklü ve etraflı bir şekilde bilinmemektedir. Bu endişeleri dikkate alan MHTT Projesi'nin odağında tarihçiler ve tarih kaynakları bulunmaktadır. Zira kaynak konusu tarih disiplininin asli unsurlarından birisidir. Dolayısıyla bu projenin temel hedefini üç husus oluşturmaktadır.

İlk olarak ana medeniyet havzalarında kaleme alınan tarih kaynaklarının kendi dönemi ve sonrası için nasıl bir konum teşkil ettiğinin tartışılmasının yanı sıra metodolojik hususiyetleri ile tanıtılması ve geçmişinden günümüze

havzada biriken tarih kaynaklarının ve onları oluşturan tarihçilerin bütünlüklü bir şekilde değerlendirilmesi hedeflenmektedir. İkinci olarak ele alınan havzalarda tarih yazıcılığının ne tür süreçlerden geçerek şekillendiğini ortaya çıkarma gayesi bulunmaktadır. Mezkûr hedefler doğrultusunda İran, Mısır, Balkan, Hint Alt Kitası, Mâverâünnehir, Türkistan, Harizm, Mağrib, Endülüs, Sind ve Anadolu havzalarına proje kapsamında yer verilmektedir. Bu sayede özellikle İslâm medeniyet havzalarının tarih hafızasının gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır. Üçüncü olarak çağdaş dönem, geçmişin birikiminden bağımsız anlaşılabilir ve şayet geleceğe yönelik yeni bir inşa süreci işletilmek isteniyorsa geçmişin birikimi ortaya serilmeden bu gerçekleştirilemez. Bu saiktan yola çıkarak çağdaş dönemde ana medeniyet havzalarında tarih ilmindeki gelişmeleri, derinleşmeleri, dönüşümleri, genişlemeleri veya farklılaşmaları idrak etmek, tarihin anlamını merkeze alarak modern değişme ve gelişmeler ışığında tarih yazımını ve tarihin geleceğini derinlikli bir şekilde tetkik etmek hedeflenmektedir.

Fark edileceği üzere bu proje ile temelde İslâm medeniyet havzalarında kaleme alınan tarih kaynaklarının teknik hususiyetleri ile tanıtılması, geçmişinden günümüze bu havzada biriken tarih kaynaklarının bütünlüklü bir şekilde gösterilmesi ve ele alınan havzada şekillenen tarihyazıcılığının serencamının ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu doğrultuda Abdulkadir Macit, Halil İbrahim Erol ve Selahattin Polatoğlu yürütücülüğünde 2020 yılında Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik I: İran, Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik II: Mısır, 2021'de Memlûk Entelektüel Tarihi çalışmaları gerçekleştirilmiş, 2022 yılında Uluslararası Balkan Sempozyumu: Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik III ve 2023'te Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik IV: Hint Alt Kıtası çalışmayı düzenlenmiştir. Bu projenin ilk kitapları *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, *Balkanlarda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, *Hint Alt Kitası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, *Memlûk Entelektüel Tarihinin Giriş I: Literatür Değerlendirmesi ve Mısır'da Tarihyazımı*: Fransız İşgalinden Mehmed Ali Paşa Dönemine adıyla yayımlanmıştır.

Proje kapsamında ortaya çıkan eserlerin iki odağı olduğunu ifade edebiliriz. Birincisi tarihçiler ve tarih kaynaklarıdır. Zira kaynak konusu tarih disiplininin asli unsurlarından birisidir. Tarihçiler erişebildikleri kaynaklar nispetince geçmişe dayalı bilgiyi ele almış, bu sayede hem meslektaşlarının hem de diğer insanların yani kamuoyunun hizmetine sunmuşlardır. Bu kitaplar, ülkemizde

İslâm medeniyet havzalarının muhtelif dönemleri ve hânedanlıkları üzerinde çalışmalar yapan tarihçilerin, hangi kaynakları kullandıklarını ve bu kaynakları kullanarak havzaya ve geçirdiği döneme dair ne gibi bilgilere ulaştıklarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu sayede İslâm medeniyet havzalarına dair en önemli konulardan birisi olan kaynak konusu detaylı bir şekilde tartışma zemini bulmuştur. Kitapların diğer odağı ise İslâm medeniyet havzalarındaki tarihyazımıdır. Bu bağlamda bu kitaplarda İslâm tarihyazıcılığının doğuşu ve gelişimi, havzalarda özellikle 20. yüzyıl itibarıyla ulus devletinin ve milliyetçiliğin inşasında tarihin kullanımı, tarihe yaklaşımlar, güncel tarih yazım yaklaşımları ve tartışmaları gibi konular bütünlüklü bir şekilde ele alınmaktadır.

Bahusus proje kapsamında ortaya çıkan eserlerin bazı istatistikî bilgilerini paylaşmakta fayda vardır. Bu serinin ilk kitabı olan İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Serhan Afacan, Şefaatin Deniz ve Abdulkadir Macit editörlüğünde yayınlanmıştır. İran havzasına dair kitapta bazı tekrarlarla birlikte 18 konu başlığında yaklaşık 449 kadar eserin ve müellifin tanıtımı bulunmaktadır. Projenin ikinci kitabı Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı ise Halil İbrahim Erol, Büşra Sıdika Kaya ve Abdulkadir Macit editörlüğünde 2021 yılı içerisinde yayımlanmıştır. Mısır havzasına dair kitapta bazı tekrarlarla birlikte 13 konu başlığı altında yaklaşık 397 eserin ve müellifin tanıtımı bulunmaktadır. Projenin Mısır havzası kapsamında Halil İbrahim Erol'un doktora tezinin gözden geçirilmiş hali Mısır'da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine (2021) başlığıyla yayınlanmıştır. Yine Büşra Sıdika Kaya tarafından yürütülen atölye çalışmasının bir ürünü olan Memlûk Entelektüel Tarihine Giriş I: Literatür Değerlendirmesi (2023) kitabında da 12 başlık altında Memlûk dönemi alimlerine değinilmekte, Memlûk tarihçileri ile ilgili literatür değerlendirilmektedir. Projenin üçüncü kitabı Balkanlarda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Mehmet Hacısalihoğlu, Levent Kayapınar, Abdulkadir Macit ve Mustafa Hamdi Sayar editörlüğünde 2024 yılında yayımlanmıştır. Balkanlar'da 17 konu başlığında yaklaşık 600 eserin ve müellifin tanıtımı bulunmaktadır. Projenin dördüncü kitabı Hint Alt Kıtasında Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Abdulkadir Macit, Şefaatin Deniz ve Hasan Asadi editörlüğünde 2024 yılında yayımlanmıştır. Hint Alt Kıtasında 19 konu başlığında yaklaşık 600 eserin ve müellifin tanıtımı bulunmaktadır.

Proje kapsamında halihazırda Mâverâünnehir, Endülüs-Mağrib, Bilâd-ı Şam, Fırat-Dicle, Arabistan ve Anadolu (Diyâr-ı Rûm) havzaları devam etmektedir. Bu havzalardan Mâverâünnehir'de yaklaşık 20 konu başlığında yine yaklaşık 500; Mağrib'de yaklaşık 10 ve Endülüs'te 9 konu olacak şekilde toplamda 19

başlık altında yaklaşık 400; Arabistan'da yaklaşık 24 konu başlığında yaklaşık 400; Bilâd-ı Şam'da yaklaşık 26 konu başlığında yaklaşık 500; Fırat-Dicle yaklaşık 14 konu başlığında yaklaşık 500 eserin ve müellifin tanıtımı yapılması planlanmaktadır. Netice itibariyle İslâm dünyasının Hint Alt Kıtası'ndan Balkanlara, Mâverâünnehir'den Mağrib ve Endülüs'e, Bilâd-ı Şam'dan Irak ve İran'a, Arabistan'dan Anadolu'ya tüm havzalarındaki tarihçilik ve tarihyazımı birikimi diğer bir ifadeyle Müslümanlarda tarihyazıcılığının tarihi bütünlüklü bir şekilde gün yüzüne çıkarılmış olacaktır.

İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Kitabı

Bu kitabın temel amacı fethinden günümüze kadar hânedanları takip ederek "İran havzası"na yönelik öne çıkan tarihi kaynakları ve tarihçileri irdeleyerek "tarihi kaynaklar" açısından İran havzasının bütünlüklü bir resmini ortaya çıkarmaktır. Bu kitap bölgeye yönelik araştırma yapacak araştırmacılara "tarihi kaynaklar" a kolayca ulaşmayı sağlayarak; dönemler arasında tarihi kaynakların, dinamiklerin, perspektiflerin, izleklerin, tarihçilerin ortaklaşan ve farklılaşan temel yapılarının daha kolay açıklanması, irtibatlandırılması, neden-sonuç ilişkisinin kurulması fırsatını sunacaktır. Kitap; Tavâifu'l-Mülûk, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, İlhanlılar, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler, Afşarlar, Zendler, Kaçarlar ve Pehlevîler, ulus devlet süreci, 20. ve 21. yüzyıl dönemlerini içerecektir. Çalışmada "İran havzası" kavramının modern döneme ait olması metodolojik sorunlarla karşı karşıya kalınmasını ortaya çıkarsa da "İran havzası"nın sınırlarının dönemler boyunca değişiklik arz edeceği dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Ayrıca "İran havzası"na yönelik kaynakların iç ve dış kaynaklar (Osmanlı, Özbekler ve Babürlüler gibi) olarak ikiye ayrılması mümkündür. Burada yoğunluklu olarak mevcut dönemin iç kaynakları merkeze alınmıştır.

Bu kitap, İran'da İslâm fetihlerinden Pehlevî Dönemi'ne kadar olan süreçte tarihyazımı ve kaynaklarını inceleyen ve büyük oranda Türkiye'den ve İran'dan tarihçilerin kaleme aldığı çalışmalardan oluşuyor. Bu durum, eldeki eseri bibliyografik bir çalışma hâline getiriyor. Ancak çalışmada konunun ele alınan bir boyutu daha var. Metinlerin önemli bir bölümü, incelenen döneme ilişkin mevcut tarih kaynaklarını analiz ediyor olsa da kitapta konuya tarihyazımı açısından yaklaşan birçok metin bulunduğu gibi bazı metinler hem kaynaklara hem de metodolojik değerlendirmelere yer veriyor. Asırlar boyunca İran'ın tümünde yahut belirli bölgelerinde hâkim olan çeşitli devletleri ve hânedanları kapsayan bu çalışmanın özellikle İran tarihiyle meşgul uzmanlar

ve lisansüstü talebeleri için yararlı olacağını umuyoruz. Ele alınan kaynaklardan çalışmalarında istifade etmiş isimlerin bu kaynaklara dair kaleme aldığı değerlendirmeler, İran tarihini bu bağlamda bütün olarak görmek yahut alana giriş yapmak isteyenler için yol gösterici olacaktır. Ancak böylesi uzun bir dönemi ve bu kadar çok kaynağı incelemenin belirli zorluklarının olduğu da aşikâr. Bu zorluklar arasında coğrafi sınırlandırma ve kaynak sayısının çokluğunun üzerinde özellikle durmak gerekir.

Coğrafi sınırlandırma meselesi esasında İran'dan ne anlamak gerektiğiyle irtibatlı bir konu. *The Cambridge History of Iran* serisinin birinci cildine editörlük yapan *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*² adlı eserin sahibi W. B. Fisher, İran'ı bu kadar uzun bir tarihsel süreç bağlamında çerçevelenmenin zorluklarını çok öz bir şekilde şöyle özetler: "Eksik şekilde İran olarak bilinen böylesi büyük ve izole bir coğrafyayı ele alırken lokasyonu ya da nüfus dağılımını belirlemek için elde bir atlas ya da atlas indeksi bulundurmanın son derece büyük bir rahatlık sağlayacağını ummak son derece normal bir beklentidir."³ Günümüzde, 1.531.595 km² yüz ölçümüne ve güncel verilere göre 82 milyon civarında bir nüfusa sahip olan ve güneydoğudan başlayarak Pakistan, Afganistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye ve Irak ile toplam 5,894 km'lik bir kara sınırı paylaşan İran, Batı Asya'nın önemli devletlerinden biridir. Kuzeyde Hazar Denizi güneyde ise Basra Körfezi'ne sınırı olan ve güneybatısında Zagros Dağları kuzeyinde ise Elburz Dağları bulunan İran Platosu oldukça dağlık ve sınırları içinde Deşt-i Kevir ve Detş-i Lut Çöllerinin de bulunduğu çetin coğrafyaya sahip bir ülkedir. Bu coğrafyanın klasik ve modern dönemlerde İran tarihine etkileri büyük olmuştur. Bu tarihin de coğrafyamıza ve dünyaya derin etkileri olmuştur. Tarih boyunca sınırları hemen yer yerde değişimler gösteren İran, mevcut sınırlarına büyük oranda 19. yüzyılda Ruslarla yapılan savaşlar özellikle de 1828 Türkmençayı Antlaşması sonucunda ulaştı. 20. yüzyılda Türkiye sınırında ve Basra Körfezi'nde meydana gelen sınır değişiklikleri, Ruslara kaybedilen geniş Kafkasya topraklarına nispetle bu açıdan önemsizdir. Uzun tarihi boyunca İran Platosu'nda hüküm süren bazı devletler dönem dönem doğuda Mâverâünnehir'den kuzeyde Hazar Denizi'ne ve batıda Anadolu içlerinden güneyde Kızıl Deniz'e kadar uzanan alanda hüküm

² William Bayne Fisher, *The Middle East: A Physical, Social, and Regional Geography* (Londra: Methuen, 1956).

³ W. B. Fisher, "Volume Editor's Preface", *The Cambridge History of Iran, Vol. 1: The Land of Iran*, ed. W. B. Fisher (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 15.

sürmüştür. İran'da hükümler olan devletlerin bugünün ulusal sınırlarının çok ötesine geçen toprak hâkimiyetleri kadar Farsçanın bu hâkimiyetin sınırlarını da aşan etkisi de hatırlanmalıdır. İran Platosu'ndan Hindistan'a oradan Orta Asya'ya ve Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada, Farsça asırlar boyunca önemli bir kültür hatta yer yer idare dili olmuştur.

Bu çalışmada "İran" bugünkü ulus devleti ve onun sınırlarını değil geniş ve çok kültürlü bir medeniyet havzasını ifade etmek üzere kullanılıyor. Bu da faraza Türklerin günümüz Türkiye'sinin de içinde bulunduğu geniş bir coğrafyada asırlarca geriye giden hâkimiyet bölgesini "Türkiye" olarak adlandırmış olsak karışıklığa benzer bir müphemlik ortaya çıkarabilir. Her ne kadar özellikle Anadolu coğrafyası için Türkiye tanımlamasının kullanımı yeni bir şey olmasa da Türk tarihi Selçuklular ve Osmanlılar gibi hâkim hânedan isimleri üzerinden ifade edildiği için bu müphemlik ortadan kalkıyor. Ele alınan asırlar boyunca İran'ın siyasî sınırları neredeyse sürekli değişmiştir. Tarih boyunca İran adı, *Persia* *Diyar-ı Acem* ve bunların farklı dillerdeki türevlerinin yanı sıra kullanılmışsa da 1935 yılında Rızâ Şah Pehlevî'nin talimatıyla ülkenin adı İran olarak sabitlendi. Zaten özellikle Kaçarlar'dan itibaren *Devlet-i Aliyye-i İran* şeklinde yaygın olarak İran ismi kullanılırdı. Pehlevîler Dönemi'nde özellikle de Muhammed Rızâ Şah Dönemi'nde *Kişver-i Şahinşahi-yi İran* kullanımı tercih edilirken 1979 İran İslâm Devrimi'nin ardından ülkenin adı İran İslâm Cumhuriyeti olmuştur. Esasında 1935'teki düzenleme bilhassa Batılı ülkeleri muhatap almış ve daha çok *Persia* adının kullanılmaması için yapılmıştı. Nitekim bu düzenlemeden sonra resmî yazışmalarda artık *Persia* kullanılmadığı gibi 1909 yılında İran petrolünü çıkarmak için İran-İngiliz ortaklığıyla kurulan *Anglo-Persian Oil Company* şirketinin adı da *Anglo-Iranian Oil Company* şeklinde değiştirilmişti.

Daha sonraki yıllarda ise bazı İran mütehassısları, Farsçanın etkisini de dikate alarak *Persia* adının da kullanılmasının İran'ın farklı coğrafyalardaki kültürel etkisini daha iyi ifade edeceği görüşlerini ortaya attılar. Aynı amaç için İran-zemin (İran Toprağı) kavramını öne çıkaranlar olduğu gibi daha yakın zamanlarda *Persianate* kavramını önererek Farsçanın etkili olduğu bölgeler için *Persianate World* tanımlamasını kullananlar da oldu. Nitekim 1953 yılında *Ferheng-i İran-Zemin* adında bir dergi çıkarılarak bu geniş coğrafi alanın tarihine ve kültürüne dair çalışmalar yayımlandı.⁴ 2008 yılında yurt dışında

⁴ Encyclopedia Iranica, "Farhang-e Īrān-Zamīn" (Erişim 20 Şubat 2024).

ilmî çalışmalar yürüten İranlı ve yabancı akademisyenler *Journal of Persianate Studies* adıyla bir dergi de kurdular ve amaçlarını şöyle ortaya koydular: “*Journal of Persianate Studies*, İran, Afganistan ve Tacikistan’dan Kafkaslar’a, Orta Asya’ya, Hint Altkıtası’na ve eski Osmanlı İmparatorluğu’nun belirli bölgelerine kadar Farsçanın baskın dil yahut başat kültürel güç olduğu coğrafi bölgenin kültür ve medeniyetine dair makaleler yayımlar.”⁵ Uzun bir maziye sahip olan ve İran’da Cevad Tabatabai’nin başını çektiği bazı entelektüellerin İran’ın kültürel geçmişini ifade etmek için öne çıkardıkları İranşehri kavramı ise konuya daha farklı ve ideolojik yönü belirgin bir boyut katıyor. “İran olgusu”nun girift bir konu olduğunu savunan Tabatabai, birçok çalışmasıyla tafsil ettiği bu kavramı, İran’ın kültürel devamlılığını ve farklılığını ifade etmek için kullanır.⁶ Özetle, örneğin Tevâif-i Mülûk, Selçuklular, Safevîler yahut Pehlevî dönemlerinde İran’ın farklı sınırlara sahip olduğu ve hatta İslâm ülkelerinin ve dünyanın kalanında etki derecesinin ve şeklinin de farklı olduğu hatırd tutulmalıdır.

Karşılaşılan ikinci zorluk ele alınan uzun dönemde İran tarihine ilişkin çok sayıda kaynak bulunmasıdır. Bölümlerde her dönem için var olan kaynaklar yahut arşivler, olabildiğince kapsayıcı olacak şekilde tetkik edilmişse de bu eserde İslâm dönemi İran tarihinin bütün dönemlerinin kaynaklarının eksiksiz bir bibliyografyasının sunulduğunu söylemek fazla iddialı olur. Yine de çalışmalarda bu gayeye mümkün olduğu ölçüde yaklaşılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz belirli dönemlere dair kaynak sayısı başka dönemlerdekinden çok daha fazla ya da az olabilmektedir. Dil olarak ise kaynaklar genelde önem sırasına göre Farsça, Arapça ve Türkçe telif edilmişse de Batılı olanların da içinde bulunduğu farklı dillerde de çok sayıda kaynak bulunabilir. Bu eser, daha önce İran’da, ülkemizde ve dünyanın farklı yerlerinde İran tarihine dair üretilmiş çok değerli ve çeşitli çalışmalara dayanarak ve ilmî müktesebatımıza katkı sağlamak için derlendi. Şayet Çince, Rusça ve Batı dillerinde İran tarihinin çeşitli dönemlerine ilişkin üretilmiş birincil kaynak niteliğindeki eserleri ele alan bir başka çalışmaya vesile olursa bu eserin katkısı da artmış olacaktır.

⁵ The Association for the Study of Persianate Societies, “Journal of Persianate Studies” (Erişim 20 Şubat 2024).

⁶ Mehrzad Boroujerdi – Alireza Shomali, “The Unfolding of Unreason: Javad Tabatabai’s Idea of Political Decline in Iran”, *Iranian Studies* 48/6 (2014), 949-965 ve Ata Muhamad Tabriz, “İranşehri: Amil-i Beka ya İstibdad? Derengi der Ârâ-yı Seyyid Cevad Tabatabai ve Muhammed Ali Katuziyan”, *Fasname-i Encümen-i İrani Mutalaat-ı Ferhengi ve İrtibatat* 3/47 (1396), 105-123.

Geçmişe dair bildiklerimiz sürekli artıyor. Yeni yazma eserlerin bulunması, elde bulunanların tahsis ve tahkiki yapılarak erişilebilir hâle getirilmesiyle ve artan teknolojik imkânlarla tarihçilerin birbirlerinin çalışmalarından çok daha hızlı ve etkin şekilde haberdar olabilmesi, bilginin hacmini ve devridaimini müspet yönde doğrudan etkiliyor. Bunun etkilerini İran tarihine yönelik çalışmalarda görmek mümkündür. Belirli sebeplerle Avrupa'da İraniyat çalışmaları, tıpkı Türkiyat ve Arabiyat çalışmaları gibi bir süredir eski parlak dönemlerinin çok uzağında bulunuyor. ABD'de bu alanda daha büyük bir canlılık söz konusu olsa da içinde bulunduğumuz asırda görülen "güvenlikleştirme" eğilimi ve büyük uluslararası hadiselerin meydana gelmesi, güncel çalışmaları öne çıkarıyor. İran tarih çalışmalarına her zaman önemli katkılar sağlamış olan Türkiye'de ise artan sayıda lisansüstü talebesi, İran tarihiyle alakadar oluyor. Kuşkusuz bunda İran tarihinin birçok yönüyle Türk tarihinin parçası olması da etkili. Belki de eldeki çalışmayı gözden geçirenlerin ilk kani olacakları noktalardan biri de bu olacaktır. Genel anlamda tarihi, ulus devlet bakış açısıyla ele almanın birçok kör nokta bıraktığı aşikâr olduğu gibi özellikle Türk tarihinin İran tarihi anlaşılmadan kavranamayacağı müsellemlerdir. Belki de eleştiriye açık birçok boyutuna rağmen asırlarca Şarkiyat çalışmalarına önemli katkılar yapan Avrupa'nın, İran tarihine bakış açısından gözlemlenen bazı sorunlar, İran'la iç içe geçmiş olan coğrafyamızda üretilen bakış açısıyla tadil edilebilir. Bunu yapmak ise çok emek gerektiren bir iştir. Bu uğurda başarılı olmak için pek çok koşul var ise de bir zamanlar kültür dünyamızdaki asli konumundan ötürü yabancı dil olarak dahi görülmeyen Farsçanın ilmî muhitlerimizde ve tarih eğitimimizde hak ettiği yeri geri alması olmazsa olmaz bir gerekliliktir. Benzer bir durum İranlı tarihçilerin Türkçeyle olan münasebetleri için de geçerli. Hatta istisnalar dışında İranlı tarihçilerin Türkiye'de İran tarihine dair var olan eserlerden ve kaynaklardan bihaber olmaları ve hatta pek çoğunun iki ülke arasında vize uygulaması olmamasına rağmen ülkemizde araştırma yapmamış olması şaşılacak ve üzülecek bir şeydir. İranlı meslektaşlarımızın da katılımıyla vücuda gelen bu eserin bir diğer katkısının da bu etkileşimi hızlandırmak olmasını umuyoruz.

Kaynaklar tarihçiliğin ham maddeleri mahiyetindedir ve "kem âlât ile kemâlât olmaz". Sahih kaynaklara dayanmayan bir tarih yazımı, spekülasyondan ibaret kalır. Kaynakların kendi içindeki önem derecesini tespit etmek ise oldukça zordur. Bu nedenle de o kaynaklarla uzun yıllar meşgul olmuş, ehemmi mühimden ayırt edecek birikimi haiz bulunan tarihçilerin kaynaklara ilişkin değerlendirmeleri son derece önemlidir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu eseri

vücuda getiren temel gaye de budur. Ancak kaynakların nasıl kullanıldığı da ayrıca önemlidir. İran tarihçiliği yeni paradigmalara ihtiyaç duyuyor. Bu, bu alanda çalışan herkesin gözlemleyebileceği bir şey olduğu gibi bizzat ömrünü İran tarihine vermiş birçok saygıdeğer tarihçinin de işaret ettiği bir husus. Ülkemizde yürütülen İran tarihi çalışmaları ortaya bir paradigma çıkarabilir. Bunun için çok sayıda çalışmaya ve eldeki eserin ilk safhasını teşkil eden türden ilmî toplantılara ihtiyaç var. Bu çalışma, böylesi bir paradigmanın gelişimine bir şekilde katkıda bulunursa, katkı verenleri fazlasıyla memnun edecektir. Son olarak çalışmanın, doldurduğu boşluklar ve cevap verdiği sorular kadar henüz doldurulmayı bekleyen alanlara ve cevap bekleyen sorulara da dikkat çekmesi umulmaktadır. Şayet bu gerçekleşirse eldeki eser amacına ulaşmış olacaktır.

Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazını Kitabı

Bu kitabın temel amacı fethinden günümüze kadar hânedan ya da devletleri takip ederek “Mısır havzası”na yönelik öne çıkan tarihî kaynakları ve tarihçileri irdeleyerek “tarihî kaynaklar” açısından Mısır havzasının bütünlüklü bir resmini ortaya çıkarmaktır. Bu kitap bölgeye yönelik çalışma yapacak araştırmacılara tarihî kaynaklara kolayca ulaşmayı sağlayarak; dönemler arasında tarihî kaynakların, dinamiklerin, perspektiflerin, izleklerin, tarihçilerin ortaklaşan ve farklılaşan temel yapılarının daha kolay açıklanması, irtibatlandırılması, neden-sonuç ilişkisinin kurulması fırsatını sunacaktır. Kitap; Hulefâ-yi Râşidîn (640-661), Emevîler (661-750), Abbâsîler (750-868), Tolunoğulları (868-905), Abbâsîler (905-935), İhşîdîler (935-969), Fâtımîler (969-1171), Eyyübîler (1171-1250), Memlûkler (1250-1517), Osmanlılar (1517-1914), Fransız işgali (1798-1801), İngiliz işgali (1882-1952) ve ulus devlet dönemini içermektedir. Bu uzun süreç ele alınırken “Mısır havzası”na yönelik kaynakların iç ve dış kaynaklar olarak ikiye ayrılması mümkündür. Burada yoğunluklu olarak mevcut dönemin iç kaynakları merkeze alınmıştır.

Malum olduğu üzere Mısır, 648'den itibaren farklı hânedanlıklar ve onların kurduğu devletlerin çatısı altında taşradan merkeze yükselen veya merkezden taşra konuma düşen muhtelif dönemlere tanıklık etmiştir. Bu duruma paralel şekilde, hudutlarının da değişmesiyle farklı zamanlarda hinterlandı daralmış ya da genişlemiştir. Tarihsel sürece kronolojik açıdan bakıldığında Mısır, Hulefa-yi Râşidîn (640-661), Emevîler (661-750), Abbâsîler (750-868), Tolunoğulları (868-905), Abbâsîler (905-935), İhşîdîler (935-969), Fâtımîler (969-1171), Eyyübîler (1171-1250), Memlûkler (1250-1517) ve Osmanlılar

rın (1517-1914) yönetimi altında kalmıştır. 1798-1801 yıllarındaki Fransız işgali ile 1882-1952 arasındaki İngiliz işgali Mısır'ın İslâm tarihindeki kesinti dönemleri olarak görülebilir. 1867'den sonra hidivlik ile yönetilen, 1922'den itibaren ise yine Kavalalı hânedanı mensupları tarafından krallıkla yönetilmeye başlanan Mısır'daki fiili İngiliz işgali Süveyş Kanalı bölgesinde Hür Subaylar Hareketi tarafından gerçekleştirilen 1952'deki askeri darbe sonrasında da devam etmiştir. Ancak İngiliz işgali askeri açıdan tam manasıyla 1956'da son bulacaktır. Bununla birlikte sonuncusu 2013 Haziran ayında gerçekleşen darbeler ve askeri rejimin ülke yönetimi üzerindeki gölgesi Mısır siyasi geleneğinin mütemmim cüzü haline gelecektir.

1952 darbesi Mısır tarihi ve tarihyazını açısından hayati bir dönemeç olarak görülmüş ve gösterilmeye çaba sarf edilmiştir. Bu tarih, milliyetçi Mısır tarihyazımında Mısırlıların Firavunlar döneminden sonra, uzun bir aranın ardından yeniden kendilerini yönetmeye başladıkları dönem olarak vasfedilmektedir. Dolayısıyla başta Osmanlı dönemi olmak üzere Mısır'ın tarihsel geçmişini mezkûr milliyetçi bakış açısıyla ele alınarak gerek kurumsal/üniversite ("mektepli" tarihçiler) gerekse amatör çevreler ("alaylı" tarihçiler) tarafından tekrar tekrar bu zaviyeden yazılacaktır. Aslında bu süreç, imparatorluk sonrası dönemde kendi "muhayyel" hudutlarına çekilen ve buradan hareketle ulus inşa süreçlerine giren birçok devlet için geçerli bir durumdur. Mısır da kendi "muhayyel" âlemini kurmayı ve geçmişini sil baştan "ulusal format" ile kurgulamayı ihmal etmemiştir. Yaklaşık 1990'ların başına kadar bu minvalde "örgütlü" biçimde, yani gerek akademi gerekse akademi dışı mahfil ve ortamlarda bu söylem ve perspektif neredeyse tek sesli biçimde yankılanmayı sürdürmüştür. Batılı akademisyenlerin başını çektiği, geçmişte yine bizzat batının kendisi tarafından üretilen şarkiyatçı perspektifi yerinden eden çalışmaların ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla beraber daha "makul" ve "objektif" bakış açısının Mısırlı tarihçiler arasında da yer edinmesi mümkün hale gelmeye başlamıştır. Bu açıdan Osmanlı dönemi Mısır, özellikle de 19. yüzyıldaki gelişmeler yeniden ele alınarak tekrar değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu konuda, arşivlerin açılması (Türkiye-Mısır), yazma eserlerin gün yüzüne çıkarılarak çalışılmasının büyük etkisi vardır. Aslında yeni bir bakış açısı bunu mümkün kıldığı oranda tarihî kaynakların incelenmesi artmıştır. Diğer yandan tam ters yönde bir araştırma faaliyeti de eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. Yani, yeni kaynaklar gün yüzüne çıkarıldıkça mevcut milliyetçi ya da şarkiyatçı basmakalıp iddialar geçerliliğini kaybetmektedir.

İslâm döneminde Mısır için öne çıkan ve en uzun tarihsel süreçlere karşılık gelen iki dönem bulunmaktadır. Bunlar, Memlûk ve Osmanlı dönemleridir. Memlûkler dönemi Moğol istilaları sonrası İslâm dünyasının yeni bir dönüşümü gerçekleştirdiği bir sürece karşılık gelmektedir. Memlûk topraklarında siyasî elit tarafından kurulan ve himaye edilen yükseköğretim kurumlarında İslâmî ilimler tedrisatının öncesine kıyasla çok ileri bir seviyeye taşındığını söylemek mümkündür. Memlûkler döneminde Şam, Kahire, Kudüs, Halep ile Mekke ve Medine’de kurulan pek çok medrese ve dârülhadiste İslâmî ilimlerin yükseköğretimi bizzat siyasî elit tarafından desteklenerek varlığını sürdürmüştür. Memlûk eğitim kurumlarında dört Sünnî mezhebin aynı çatı altında eğitiminin resmî olarak sürdürülmesi bu topraklarda Sünnî İslâm topluluklarının tamamını himaye eden ve kendi alanında bilgi üretimine destek veren bir yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Moğol istilaları sonrası İslâm dünyasının yok olmanın eşiğine geldiği ve büyük bir bunalımdan geçtiği süreçte Memlûk siyasî elitinin ilmi faaliyetleri desteklemesi Memlûk şehirlerinin entelektüel cazibesini büyük ölçüde arttırmıştır. Sosyal yapının entelektüel faaliyetlerle desteklendiği ve kuvvetlendirildiği Memlûkler döneminde tarih yazıcılığı alanında da yeni bakış açıları ve yaklaşımların ortaya konulduğunu tespit etmek mümkündür. Moğol tecrübesinin ardından kendinden önceki birikimi yeni bir medeniyet idrakiyle değerlendiren Memlûk ulemâsı bu döneme kadar gelen tarih birikimini kendilerinden sonraki dönemlere aktarmayı, bizzat kendi müşâhedelerini eserlerine kaydetmeyi ve ulaşabildikleri resmî belgeleri kaleme aldıkları tarih eserleriyle aktarmayı vazife edinmişlerdir. Dönemin pek çok tarih ve tabakât eseri Memlûk ulemâsının tarih eserlerinde İslâm medeniyetine dair yeni bir yaklaşım ve dünya tasavvuru ortaya koymaya çalıştıklarını tespit edecektir. Dönemin daha ziyade “bürokrat” alimleri ve evlâdü’n-nâs sınıfına mensup ulemâsı, kaleme aldığı tarih eserlerinde Memlûk tarihini gün gün kaydetmiş, eserlerine kaydettikleri olaylar hakkında pek çok vesikayı ilave etmiş ve kimi zaman da olayların akışı hakkında eleştirilerini dile getirmiştir. Memlûk tarihyazımında karşımıza çıkan diğer bir husus ise İslâm tarih yazıcılığında tarih usulü ve metodolojisine dair ilk kez müstakil eserlerin kaleme alınmasıdır. Safedî ile Sübkî’nin eserlerine dercettiği bu bahisler İbn Haldûn, Kafiyeci, Sehâvî ve Süyûtî’de birer müstakil eser halini alacaktır. Buradan hareketle Memlûkler dönemi tarih yazıcılığı, kronikleri, dünya tarihleri, tabakât eserleri, ansiklopedi türü eserleri ve tarih usulüne dair eserleri göz önünde bulundurulmadan bir sonraki döneme geçmek Mısır tarihyazımının sürekliliği ve dönüşümünü görmemiz noktasında büyük bir nâkisa oluşturacaktır.

Moğol istilaları sonrası Memlûklerin yönettiği ve Kahire'nin merkez olduğu Mısır, 1517'den itibaren Osmanlı yönetimine geçerek taşra pozisyonuna geri dönmüştür. Bu tür siyâsî ve idârî değişimlerin jeopolitik etkileri tarihyazımı alanında kaçınılmaz şekilde kendini göstermektedir. Özellikle 19. yüzyıl Mısır tarihi açısından Fransız işgali, Kavalalı dönemi gibi birçok gelişmeye tanıklık etmiş oldukça uzun bir dönemdir. Kavalalı dönemi, modern okulların açıldığı, batıya öğrencilerin gönderildiği, matbaanın kurulduğu, çevirilerin yapıldığı bir sürece tanıklık etmiştir. Bu yüzyıl boyunca müşahede edilen gelişmelerin ve Batı ile yaşanan etkileşimlerin Mısır tarihyazım geleneği üzerinde birtakım etkiler bıraktığı müşahade edilmektedir. Nitekim mezkûr bağlamda Fransız ve İngiliz işgalleri altında kalan Mısır'da yaşanan tecrübelerin Mısırlı tarihçilere tesir ettiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışma yaklaşık 1400 senelik İslâmî dönemin kendine has özellikler taşıdığını ve bunun bütünlüklü/holistik bir tarihsel süreklilik içerisinde ele alınmasını önermektedir. Buradan yola çıkarak bu anlamlı bütünü genel çerçeve olarak kabul etmiştir. Bu bütünlüklü/holistik tarihsel sürecin bazı temel karakteristikleri bulunmaktadır. Bunların başında dil (Arapça) ve din (İslâm) gelmektedir. Arapça bölgenin İslâmlaşmasıyla eş zamanla olarak hâkim dil haline gelmiştir. Gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler diğer ilmi eserlerde olduğu gibi tarih eserlerini de Arapça kaleme almaya başlamışlardır. İslâm'la birlikte Arapça din ve dil açısından bir bütün olarak kendini var kılmıştır. Dinin gündelik yaşama ve yerel kültüre tesir etmesi her yönüyle yeni bir medeniyetin inşasını mümkün hale getirmiştir. Dolayısıyla kültürden sanata, felsefeden bilime, hukuktan eğitime bütün alanlarda yeni bir dünyanın teşekkülü din ve dilin (İslâm-Arapça) iç içe geçmişliğiyle her alanda tebarüz etmiştir. Din ve dilin formal bir tezâhür olarak yüzeyde kalmadığı, bilakis formatif ve normatif olarak derinlere nüfuz eden bir dönüşümü gerçekleştirdiği İslâm düşüncesi geleneğinde müessesedir. Bundan dolayı tarihyazımı ve tarih düşüncesi İslâm'la birlikte hem yeni bir metodoloji hem de yeni bir perspektif kazanmıştır. Mısır'daki tarihyazım geleneğinin de bunun önemli bir örneğini teşkil ettiği kolaylıkla söylenebilir. İslâm'la ortaya çıkan Peygamberler tarihi üzerinden "küresel" bir insanlık tarihinin yazımı Mısırlı tarihçilerce tatbik edilmeye devam etmiştir. Bununla birebir irtibatlı olarak hânedan ya da sülale değişikliklerine tâbi siyâsî erkin değişmesi neticesinde yeni kurulan devletler ve değişen sınırlar altında icra edilen tarihçiliğin bu konjonktürel bağlamları aşan bakış açısını ısrarla sürdürdüğü ve "İslâmî çatı"ya bağlı kalınarak tarihçiliğin gerçekleştirildiği görülmektedir. Tabii ki siyâsî-mezhebi birtakım

çatışma ve çekişmelerin yansımaları da tarihyazımında mevcut olagelmıştır. Ancak bunların genel çerçeveyi bozacak bir mahiyette olmadığı kolaylıkla söylenebilir. Son tahlilde İslâm medeniyet tarihi boyunca Mısır'da ortaya konan tarih eserlerinin gerek muhteva gerekse tarih yazım usulü yönleriyle, bazı istisnai durumların yanı sıra, İslâm tarihyazım geleneği bağlamında değerlendirilebileceği varsayılmaktadır. Bu çalışma Mısır'daki tarih kaynakları ve tarihçiliği İslâm fetihlerinden günümüze kadar gelen dönemi esas alarak incelemeyi hedeflemiştir. Dönemi tüm kaynakları ve yazarlarıyla birlikte ele almanın zorluğu sahanın çalışanları tarafından kolaylıkla anlaşılacaktır. Bu açıdan çalışmanın Türkçe literatüre katkısının öncü ve başlatıcı mahiyette olduğu söylenmelidir. Nitekim, bu çalışmada imkanların el verdiği ölçüde mezkûr dönemi bütünlüklü bir şekilde ele almak için çaba sarf edilmiştir.

Son yıllarda Türkiye üniversitelerinde İslâm coğrafyasının Orta Doğu ülkelere yönelik çalışma ve araştırmalar kayda değer bir artış göstermektedir. Bu hususta dil öğrenme imkanlarının oldukça kolaylaşmasının katkısı yadsınmaz. Bunun yanı sıra mezkûr coğrafyanın son dönemde yaşadığı karışıklıklar, iç savaşlar ve göçler bölgeye dönük güncel ilgi ve alakayı geçmişe kıyasla daha da arttırmıştır. Diğer yandan bu tür zorlukların bölge çalışmalarını kısmen de olsa sekteye uğrattığı söylenebilir. Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen kaynak eserlerin ve bunlar üzerine yapılan tahkikli neşirlerin özellikle de pandemi koşullarının tesirleriyle dijitalleştirilerek paylaşımına açılması araştırmacıların çalışma koşullarını hiç olmadığı kadar kolaylaştırmaktadır. Fakat ne yazık ki Mısır'ın, belki de 2013 askeri darbesinin daha da kötüleştirdiği iktisâdî ve siyâsî koşulların gölgesinde bu dijitalleştirme trendinin oldukça gerisinde kalmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hâlâ Mısır'la alakalı kaynak eserlerin dijital nüshalarına Mısır dışındaki kütüphanelerin sunduğu imkanlar dahilinde ulaşmak mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra Mısır tarih araştırmalarına yönelik özellikle İSAM ve IRCICA kütüphanelerinin Türkiye'deki araştırmacılara sunduğu fırsat ve kolaylıkları hatırlamakta fayda bulunmaktadır.

Nihai olarak, çalışmanın ana gayesi İslâm dönemi Mısır tarihyazım geleneğinin panoramasını çıkararak bibliyografik bir envanter oluşturmak ve aynı zamanda sahanın uzmanlarına ve genç araştırmacılara kılavuz bir kitap sunmaktır. Bu çalışmada ilgili dönemlerin ana kaynakları incelendiği kadar bu kaynaklar üzerine yapılmış güncel çalışmalara (tercüme, tahkik, araştırma) da yer verilmektedir. Dolayısıyla çift katmanlı bir katkı sunulmaktadır. Araş-

tırmacılar dönemin kaynaklarını tanımakla birlikte aynı zamanda güncel literatüre dair de fikir sahibi olacaklardır. Türkçe literatürde bu yönüyle derleyici ve toparlayıcı olan bu ilk bibliyografik eserin gelecekte yapılacak akademik çalışmalara öncülük etmesi en büyük beklentimizdir.

Balkanlar'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Kitabı

Bu kitabın temel amacı Eski Yunan ve Roma döneminden günümüze kadar hânedan ya da devletleri takip ederek Balkanlara yönelik öne çıkan tarihî kaynakları ve tarihçileri irdeleyerek “tarihî kaynaklar” açısından Balkanların bütünlüklü bir resmini ortaya çıkarmaktır. Bu kitap bölgeye yönelik çalışma yapacak araştırmacılara tarihî kaynaklara kolayca ulaşmayı sağlayarak; dönemler arasında tarihî kaynakların, dinamiklerin, perspektiflerin, izleklerin, tarihçilerin ortaklaşan ve farklılaşan temel yapılarının daha kolay açıklanması, irtibatlandırılması, neden-sonuç ilişkisinin kurulması fırsatını sunacaktır. Bu bağlamda kitap; Eski Yunan, Roma, Bizans, Selçuklular, Osmanlılar ve ulus devlet dönemlerini içermektedir. Bu uzun süreç ele alınırken Balkanlara yönelik kaynakların iç ve dış kaynaklar olarak ikiye ayrılması mümkündür. Burada yoğunluklu olarak mevcut dönemin iç kaynakları merkeze alınmıştır.

Tarih kaynakları ve tarihyazımı bakımından Balkanların çok özel ve dünyanın diğer bölgelerine kıyasla imtiyazlı bir konumu vardır. Dünya tarihinin önemli tarihçileri, coğrafyacıları, felsefecileri Balkan coğrafyasının bir parçasını oluşturan Antik Yunan şehirlerinde yetişmiştir. Antik Yunan kaynakları ve tarihçileri yalnızca Balkan tarihine değil aynı zamanda dünya tarihine de önemli katkılar vermiştir. Antik Yunan'dan beri Balkan coğrafyası Anadolu ve Karadeniz havzası, Kuzey Afrika ve Güney İtalya ile ilişki içerisinde olmuştur. Bu ilişki daha sonra takip eden Roma/Doğu Roma ve Osmanlı İmparatorlukları döneminde de devam edecektir.

Nitekim bir Trak yerleşimi olan *Byzantion* (Bizans)'un Roma İmparatoru Konstantin tarafından MS 330'da İmparatorluğunun başkenti yapılması ile artık ismi *Konstantinoupolis/Konstantiniyye* olarak anılan şehir hem Balkan hem de Anadolu coğrafyalarına hükmeden siyâsî ve kültürel merkez haline gelmiştir. Roma'nın ikiye bölünmesiyle artık Latince yerine Yunancanın imparatorluk dili olarak kullanıldığı Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun başkenti olarak dünyanın en önemli şehri olma özelliğini devam ettirmiştir. Balkanlar, Bizans döneminde de tarih kaynakları ve tarihçiler bakımından dünyanın en mübit coğrafyalarının başında gelmiştir.

14. yüzyılda başlayarak 1453'te İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altına giren Balkan coğrafyası daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de tarih kaynakları bakımından dünyanın en şanslı bölgelerinden biri olmuştur. İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'nde bulunan 90 milyondan fazla belge ve yüz binlerce kayıt defterinin önemli bir kısmı Osmanlı dönemi Balkan tarihinin kaynaklarını oluşturmaktadır. Osmanlı imparatorluk kurumlarının ürettiği bu resmî dokümanlar yanında tarihçiler ve onların kaleme aldığı kronikler ve diğer eserler de bölgenin tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Balkanların tarih kaynakları ve tarihçilik bakımından sahip olduğu bu imtiyazlı konum modern dönemde devam etmeyecektir ve artık Batı dünyası (Orta ve Batı Avrupa, Kuzey Amerika) diğer alanlarda olduğu gibi tarihçilik alanında da 18. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar uzanan süreçte öncü bir konuma yükselecektir.

Osmanlı arşiv kaynakları 19. yüzyıl Balkan tarihi açısından da göreceli olarak çok büyük bir kaynak zenginliği sunmaktadır. Bununla birlikte Balkanlarda başlayan uluslaşma sürecinde bu kaynakların sunduğu zenginlik ve imtiyazın farkına varılamamış veya kasıtlı olarak yok sayılmıştır. Osmanlı yönetimi altında bütünüyle asimile olmadan varlığını koruyabilmiş çok sayıda etnik grup uluslaşma sürecine girdikten sonra bu süreci temellendirecek tarih kaynakları ve tarihyazımına ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu dönemde tarihçilik geçmişi anlamaya çalışmak değil, gelişmekte olan ulusal hareketi meşrulaştırmak, kitleleri mobilize etmek, bir ulus-kimlik inşa etmek için bir araç olarak görülmüştür. Hatta bu amaca yönelik olarak tarih kaynakları üretimi de yapılmış ve geçmişe yönelik çok sayıda tarihî efsane (tarih kaynağı, halk türküsü vs.) bu dönemde üretilmiştir. Tarihin bu şekilde Balkan *Reconquista* (Türklerin Balkanlardan sürülmesi)⁷ için araçsallaştırılması dönemin Avrupalı büyük güçleri tarafından da – kendi içlerinde gelişen bilimsel tarihçilik eğilimine tezat oluşturur şekilde – desteklenmiştir. Bu güçler de emperyal mücadelelerinde günümüz deyimleriyle bir çeşit “Proxy” olarak gördükleri (veya görmek istedikleri) Balkan topluluklarının bilimsel tarihçilik yerine siyasete hizmet eden araç tarihçiliğini desteklemişlerdir.⁸

⁷ William H. Holt, *The Balkan Reconquista and Turkey's Forgotten Refugee Crisis* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2019).

⁸ Martin Vöhler vd., *Concepts and Functions of Philhellenism: Aspects of a Transcultural Movement* (Berlin: De Gruyter, 2021).

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Balkanların uluslaşma sürecinde yaşadığı siyâsî çatışmalar, rejim değişiklikleri, iç krizler ve kimlik çatışmaları bölgede tarihe ve tarihçiliğe yönelik ilişkiyi de derinden etkilemiştir. Uluslaşma sürecinde olduğu gibi 20. yüzyılda da tarih ve tarihçilik siyâsî rejimlerin ve iktidarların veya farklı siyâsî hareketlerin aracı olma özelliğini devam ettirmiştir. Öyle ki 20. yüzyılın sonlarında Sosyalist rejimlerin yıkılması ve Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan çatışmalarda kullanılan argümanlardan en önemlisi –Bulgaristan'da 1984-1989 döneminde Türklere karşı uygulanan zorla asimilasyon ve etnik temizlik politikalarında ve Bosna-Hersek'te 1995 Srebrenica soykırımında kullanılan “zorla Türkleştirme” mitinin kullanılmasında da görüleceği gibi tarih– olmuştur.

“Balkanlar tüketebileceğinden fazla tarih üretiyor” sözünü haklı çıkaran 19. ve 20. yüzyıl Balkan tarihçiliği her şeyden önce siyâsî paylaşım mücadelelerinin, kimlik politikalarının, asimile etme arzusunun veya asimile olmama mücadelesinin ana aracı olarak görülmüştür.⁹ Bilimsel (yani geçmiş olduğu gibi anlamayı ve açıklamayı amaçlayan) tarihçilik de belli bir düzeyde varlık gösterebilmişse de her zaman azınlıkta kalmıştır. Eğer bilimsel tarihçilik Balkanlarda egemen olmuş olsaydı her bir Balkan ülkesinde Yeni Çağ ve Yakın Çağ tarihi uzmanlarının tamamının Osmanlı kaynaklarını kullanabilir yetkinlikte olması gerekirdi. Çünkü en geç 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Yunan, Bulgar, Arnavut, Sırp, Makedon vs. tarihinin kaynakları Osmanlı resmî belge ve kayıt defterleridir. Günümüzde bile Balkanlarda pek çok dönem tarihçisi birinci el ve çok zengin Osmanlı kaynaklarını kullanmak yerine şehir tarihlerini birkaç Avrupalı seyyahın yazdığı ve tahmini bilgilerden oluşan seyahat raporlarına dayanarak yazmaya çalışmaktadır. Latincesiz Roma tarihi, Yunancasız Bizans tarihi yazılamayacağı gibi Osmanlıcasız da Yeni Çağ ve Yakın Çağ Balkan tarihinin yazılamayacağını bugün bile Balkan tarihçiliği kabullenmiş değildir. Bu nedenle modern Balkan tarihçiliği genel dünya tarihçiliğinde saygın bir konum edinememiştir. Böylelikle Antik dönemde, Bizans döneminde ve Osmanlı döneminde tarih kaynakları ve tarihçilik bakımından merkezi bir konuma sahip olan Balkanlar modern dönemde “barut fıçısı” tarihçiliğinin ana istasyonu haline gelmiş ve dünyadaki öncü konumunu kaybetmiştir.

Balkanlarda tarih kaynakları ve tarihçilikle ilgili çok sayıda inceleme mev-

⁹ Mehmet Hacısalıhoğlu, “Geçmişle Bitmeyen Kavga: Balkanlarda Tarih ve Tarih Yazımı”, *Doğu-Batı* 22/89 (2019), 47-74.

cuttur. Balkan tarihinin kaynaklarını ve tarihçilerini Antik dönemden günümüze kadar ele almayı amaçlayan bu eserde tarihinin her dönemine veya her bölgeye eşit ve dengeli bir şekilde yer verildiğini söyleyemeyiz. Her derleme eserde olduğu gibi bu eserde de başlangıçta planlanan konuların her biri için yazar bulunamamış veya bulunan yazarların her birinden zamanında yazı toplanamamış ve sonuçta toplanabilen yazılar bir araya getirilmiştir. Bununla birlikte her dönemle ilgili belli başlı tarihçiler ve tarih yazımı konularına yer vermeye çalışılmıştır.

Hint Alt Kıtası’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı Kitabı

Bu kitabın temel amacı Müslümanların Hint Alt Kıtası ile irtibat kurduğu ilk asırlardan günümüze kadar hânedanları, devletleri ve yerel sultanlıkları takip ederek Hint Alt Kıtası’na yönelik öne çıkan tarihî kaynakları ve tarihçileri irdeleyerek “tarihî kaynaklar” açısından Hint Alt Kıtası’nın bütünlüklü bir resmini ortaya çıkarmaktır. Bu kitap bölgeye yönelik çalışma yapacak araştırmacılara tarihî kaynaklara kolayca ulaşmayı sağlayarak; dönemler arasında tarihî kaynakların, dinamiklerin, perspektiflerin, izleklerin, tarihçilerin ortaklaşan ve farklılaşan temel yapılarının daha kolay açıklanması, irtibatlandırılması, neden-sonuç ilişkisinin kurulması fırsatını sunacaktır. Tüm bu eserler ele alınırken Hint Alt Kıtası’na yönelik kaynakların iç ve dış kaynaklar olarak ikiye ayrılması mümkündür. Burada yoğunluklu olarak mevcut dönemin iç kaynakları merkeze alınmıştır.

Bilindiği üzere İslâm medeniyeti çok geniş bir coğrafyada, özellikle Asya, Afrika ve Avrupa’da yayılma fırsatı yakalamıştır. Modern dönemden önce Hint Alt Kıtası din ve ırk çeşitliliği bakımından tüm dünya coğrafyasında özel bir konuma sahip olmuştur. Bu sebeple, bir kıta olmamasına rağmen burası alt kıta olarak tanımlanmıştır. Müslümanların Hint Alt Kıtası’na girişiyle birlikte İslâm dininin orada yayılıp yerleşmesi bu coğrafyayı daha ileri noktalara taşımış, yenilikler getirip farklılıklar oluşturmuştur. Genel dünya tarihinde Hindistan, Orta çağlardan modern zamanlara kadar gerek doğuda gerekse batıda Müslüman hânedanlar vasıtasıyla tanınmış, hatta Avrupalıların Hindistan’a gitme ve oraya açılma meyil ve cazibesi sonucunda coğrafi keşifler başlamıştır.

Sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginliğin yanı sıra kültür ve medeniyete yaptığı katkılar dolayısıyla “medeniyetin beşiği” olarak kabul edilen Hint Alt Kıtası’nda tarihyazıcılığının Müslümanlarla birlikte başladığı iddia edilse de sözlü edebiyat ve tarihin birer parçası olan destanlar, efsaneler ve dinî metinler dikkate alındığında söz konusu bu iddianın gerçekçi olmaktan uzak olduğu

net bir biçimde anlaşılmaktadır. Zira Keşmir tarihini anlatan *Racatarangini* ile Kuzey Hindistan'da yarım asırdan fazla hüküm süren Raca Harşa'nın hayatını anlatan *Harşaçarita* gibi örnekler, Hint Alt Kıtası'ndaki tarihyazıcılığının Müslümanların bu bölgeye intikalinden çok daha önce başladığını göstermektedir.

İslâm fetihleriyle birlikte Hint kültürüne paralel olarak İslâm kültürü de gelişmeye başlamış, Hint Müslümanları diye bir mefhum ortaya çıkmıştır. Orta çağlardan bu yana İslâm tarih kaynaklarına duyulan ilginin de Hindistan'ın dünya tarihinde konumlanmasında önemli katkısının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemlerin tarihî kaynaklarının tanınması büyük bir önem taşımaktadır. Genel itibarıyla söylemek gerekirse bu kaynaklar Müslüman hânedanların Hint toplum ve dinleriyle münasebetini, mezhep ve fırkaların birbirleriyle etkileşimini, mezhep ve dinlerin çeşitliliğini, tarikatların Hindistan coğrafyasındaki dağılımını, tasavvufi hareketlerin birbirleriyle olan bağlantılarını göstermektedir.

Hindistan'da, bölgenin fatihleri ve Araplar dışında Gaznelilerden Babürlüle-re kadar yaklaşık 800 yıllık bir süreçte Türk hânedanlarının hakimiyetinden söz edilebilir. Bu hânedanlar döneminde ilmî açıdan önemli gelişmeler olmuş, âlimler himaye edilmiş ve bunun neticesinde çok değerli eserler kaleme alınmıştır ki bu tarih kaynakları bu minvalde değerlendirilebilir. Siyasî ve dînî meşruiyet, ahlâkî sistemin sürdürülmesi, tarihyazımının önemli işlevlerinden birisi olduğu için tarih kaynaklarının tanınması ihtiyacını tetiklemiştir. Bu eserde Hint Alt Kıtası'nın İslâmî dönemi tarih kaynakları tasnif edilmiş, müelliflerin kısa biyografileri, eserlerinin içeriği ve yapısal özellikleri sunulmuştur.

Hint Alt Kıtası tarihyazımı bölgede bulunan İslâm devletlerinin ortak tarihlerinin tanınması ve tanıtılması açısından çok önemli bir araç olmuştur. Bu arada İran ve Orta Asya'daki Türk devletleri Hint Alt Kıtası'nda bulunan İslâm devlet ve sultanlarıyla komşu oldukları için onlarla ortak kültürel mirasa sahiplerdi. Bu nedenle İran ve Orta Asya araştırmacılarının bu mirasa odaklanmaları zarureti ortaya çıkmıştır.

Hint Alt Kıtası'ndaki Müslüman tarihyazıcılığının başlangıcını, bölgede Türk hâkimiyetinin başladığı milâdî 13. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Hatta ilk tarih kaynağı Sind havzasında yazılan *Fütûhu'l-Hind ve Sind*'dir, ancak tarihyazıcılığı geleneğinin gerçek mânâda Delhi Türk Sultanlığı döneminde başladığı kabul edilir. 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Delhi Sultanlığı'nın güç kaybetmesi sonucunda, merkezden uzak bölgelerde mahallî

hânedanlar kurulmaya başlamış, 15. yüzyıldan itibaren de birçok mahalli hânedan veya bölge tarihi yazılmıştır. Bâbürlüler İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte ise Hint Alt Kıtası'ndaki tarihyazıcılığı bizzat hükümdarların himayesi ve desteğiyle gelişerek devam etmiştir. Ekber Şah ve Şah Cihan döneminde yükselişe geçen resmî tarihyazıcılığı Evrengzîb döneminde son bulmuş ve bu süreçte tarihyazıcılığında yeni bir dönem başlamıştır. Modern tarihyazıcılığının başladığı 19. yüzyılda; Muhammed Habîb, Halîk Ahmed Nizâmî, Seyyid Muînülhak, İ. Hüseyin Kureşî, Seyyid Athar Abbas Rızvî, Aziz Ahmed, Ebü'l-Hasan Nedvî, Seyyid Süleyman Nedvî, R. J. Majumdar gibi Hindistanlı, Pakistanlı ve Bangladeşli tarihçiler İngilizce kaleme aldıkları çalışmalarla literatüre önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu durumda Hint Alt Kıtası'ndaki tarihyazım geleneğinin büyük ölçüde Müslüman hânedanların idaresi altında geliştiğini söylemek izahtan varestedir. Çünkü himaye karşılıklı kazançlar temelinde oluyordu. Himaye edilen tarihçiler hamilerinin siyasî meşruiyetini tarih üzerinden sağlıyorlar, onların gazâ ve cihat faaliyetlerini tanıtıyorlar, aynı zamanda önemli miktarlarda câize alıp kendi kariyerlerini gerçekleştirmiş oluyorlardı. Selçuklular ve Osmanlıların Anadolu ve Balkanlardaki fetihlerinin başlamasından önce Hint Alt Kıtası'nda yürütülen gazâ faaliyetleri Müslüman idareciler için iftihar vesilesi oluyor, onların İslâm dünyasındaki prestijinin artmasına katkı sağlıyordu. Bu fetihleri diğer İslâm toplumlarına duyurmak için tarihyazımı önemli bir araç olarak kullanılıyordu.

Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı adlı bu eser, Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526), Babürlüler (1526-1857), Afgan kökenli Gurlular yönetiminde hüküm süren Lûdîler (1451-1526), Sûrîler (1540-1564) ve Kararanîler (1564-1576), Dekken'de hüküm süren Âdilşâhîler (1489-1685), Kutubşâhîler (1512-1686), Âsafcâhîler Haydarâbâd Nizamlığı (1724-1947); Bopal Nevvâblığı (Bhopal) (1707-1952); Keşmir, Bengal gibi yerel sultanlıkları içermektedir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetkârlarının eserleri, seyahatnâmeler ve Kur'ân çalışmaları da kitaptaki diğer konular arasındadır.

Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı adlı eserin incelenmesi sırasında, okuyucuların birkaç hususu göz önünde bulundurması gerekir:

1. Sınırların Genişliği:

Gordon Johnson, *Hint Dünyası* ismini taşıyan eserinin önsözünde bir itirafta bulunarak şöyle der:

“Dünya nüfusunun beşte birini oluşturan ve çok zengin, çeşitli insan deneyimlerine ve tarihine sahne olmuş Hint Alt Kıtası'nı konu alan bu kitabın yazılması ve kotarılması neredeyse imkânsız bir iş oldu. Ayrıca çok uzun bir zaman sürecine yayılması ve çok geniş bir coğrafyayı kapsamı nedeniyle bir insanın kavrama kapasitesini oldukça aşıyor. Tümünün anlaşılabilirliği bir yana, konunun ancak çok küçük bir kısmı kavranabilir.”¹⁰

Johnson'ın altını çizdiği nokta, her ne kadar konu bolluğu yönüyle araştırmacılar için bir avantaj gibi görünse de bu çalışmanın hazırlanmasını güçleştiren etkenlerin başında gelmektedir. Zira Hint Alt Kıtası (*Indian Subcontinent*); Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka, Butan ve Maldivler'i içine alan ve gerek yeryüzünde kapladığı alan gerekse de demografik yapısıyla devasa bir bölgedir.¹¹ Dolayısıyla bu hacimdeki bir çalışmadan Hint Alt Kıtası'ndaki bütün bir tarihyazımını ele alması beklenmemelidir. Hint Alt Kıtası tarihi ile ilgili çalışmaların önemli bir kısmının kolektif olarak hazırlanması, üzerinde durulmayı hak eden bir diğer konudur. Bu kitabın hazırlanması aşamasında da bu hususa özellikle dikkat edilmiş ve dünyanın muhtelif yerlerinden araştırmacıların ortak katkılarıyla bu eser hazırlanmıştır.

2. Kaynakların Çeşitliliği ve Dil Meselesi:

Bu eserin hazırlanması sırasında karşılaşılan bir diğer zorluk ise kaynak çeşitliliğidir. Farsça, Urduca, Arapça, Sanskritçe ve Doğu Hindistan Şirketi'nin etkisiyle İngilizce başta olmak üzere bölgenin tarihî süreçteki çok dilli yapısı, kaynakların da çeşitliliğini beraberinde getirmiş ve yukarıda zikredildiği üzere kolektif çalışmayı zorunlu kılmıştır. Kaleme alınan makalelerde kaynaklar

¹⁰ Gordon Johnson, *Hint Dünyası*, çev. Müfide Pekin (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 10.

¹¹ Günümüzde Hindistan denildiğinde Hint Alt Kıtası sınırları içinde kalan Hindistan ulus devleti anlaşılır. Hindüstan veya Hindu-sitan ise “Hintlilerin yaşadığı yer” anlamına gelmekte olup Hint Alt Kıtası'nın tamamı için kullanılır. bk. Michael H. Fisher, *Bâbürlüler*, çev. Fatih Çalışır (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 17. Bu yönüyle “Hindistan” kullanımı aslında 1947 sonrasına aittir. 1947 öncesinde Hindistan ile Hindustân yani Hint Alt Kıtası'nın kastedildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmakla birlikte bütün dönemlerin eksiksiz bir şekilde incelendiğini iddia etmek gerçeklikten uzak bir yaklaşım olacaktır. Bölge tarihinde husûsî bir yeri olan ve Sipahi Ayaklanması olarak da bilinen 1857 yılındaki meşhur Hint Ayaklanması ile ilgili Müslüman ve Batılı tarih-yazımı bağlamında hacimli bibliyografik eserlerin neşredilmiş olması Hint Alt Kıtası tarihi ile ilgili kaynak zenginliğini gözler önüne sermektedir.

3. Farsçanın Hint Alt Kıtası'na Etkisi:

Hint Alt Kıtası ile Persler arasında ilk kültürel etkileşimler Sasani döneminde başlamış, bu minvalde Erdeşir'in oğlu Şapur'un emriyle Hint dilinden tıp, nücum ve hikmet kitapları Pehleviceye tercüme edilmiştir. İslâmî dönemde ise Farsçaya çevrilen ilk eser önceki satırlarda belirttiğimiz üzere *Fütûhu'l-Hind* ve *Sind* olmuştur.¹² Bu örnekler Hint Alt Kıtası'nın İran coğrafyasına etkisi açısından önemlidir. Ancak zamanla Hint Alt Kıtası tarih-yazımı Fars dilinin etkisi altına girmeye başlamıştır. Hatta Orta Asya hânedanlarının tarih-yazımı da çoğunlukla Farsça olmuştur. Gerçi bazı tarih kaynakları Arapça ve özellikle Babürlülük döneminde Çağatay Türkçesi ile yazılmış olmasına rağmen bu dillerde tarih-yazımı sayısı bir elin parmaklarından öteye geçememiştir. Dolayısıyla Hint Alt Kıtası'ndaki tarih-yazımı; özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren üslup, içerik ve şekil bakımından çoğunlukla Horasan'da Farsça yazılan tarih kaynaklarının etkisi altında kalmıştır. Çünkü bu dönemde Horasan'ın merkezi Herat'ta Timurlular, Şeybânîler ve Safevîler arasındaki iktidar mücadelesi buradaki ilim adamlarının Hindistan'a göç etmesine sebep olmuştur. Bu göç Hint Alt Kıtası tarih-yazıcılığını zenginleştiren ve çeşitlendiren muharrik bir unsur olmuştur.

Hint Alt Kıtası ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların serencamına gelince; Durmuş Bulgur'un da belirttiği gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında Hint Alt Kıtası'na ilgi duyan ve buralarla ilgili çalışmalar yapan ilim adamlarının sayısı bir hayli fazla iken sonradan bir kopuş yaşanmış, 1980'lerde bu bölgeye duyulan ilgi tekrar canlanmıştır. Ülkemizde son birkaç yıldır Hint Alt Kıtası'ndaki zenginliğin fark edilmesiyle birlikte bu bölgeye bir ilgi olduğu aşikâr; ancak bu ilginin daha ziyade İslâmî ilimler sahası ile sınırlı olduğu da bir gerçektir. Başta tarih olmak üzere diğer disiplinler söz konusu olduğunda Hint Alt Kıtası ile

¹² Annemarie Schimmel, *Edebiyat-ı İslami der-Hind*, çev. Yakub Ajend (Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1373), 18.

irtibatımızın istenen düzeyde olmadığı açık. Bu sebeple bu çalışmanın özellikle tarih kaynakları ve tarihyazımı noktasında araştırmacılar için bir başvuru kaynağı olmasını ümit ediyoruz.

Sonuç

Proje neticesinde ortaya çıkan eserler ile fark edilmiştir ki gerek havzaların gerekse de çağdaş dönemin tarihyazımı İslâm tarihyazıcılığı geçmişinin birikiminden bağımsız anlaşılabilir ve şayet geleceğe yönelik yeni bir inşa süreci işletilmek isteniyorsa geçmişin birikimi ortaya serilmeden ve ona yaslanmadan bu gerçekleştirilemez. Bu yüzden İslâm tarihyazıcılığının ilkeleri ve tecrübeleriyle bağlantılı olarak insanlık tarihindeki merkezi konumunu ve vasatını doğru bir şekilde anlamamız ve anlatmamız gerekmektedir. Bu projenin başlangıç gayesi bunun üzerine kendini bina etmiştir. Bu doğrultuda bugün tarihyazım anlayışımızı yeniden ıslah çabasına girmemiz elzemdir. Bunun için tarihyazıcılığında İslâm'ın ortaya koyduğu evrensel, bütüncül ve geniş perspektifi; Allah, âlem ve insanın tarihi birlikte inşa eden aktörler/eksenler olarak görülmesini sağlamamız zaruridir. Şüphe yok ki insanlık tarihini bu şekilde kavrar ve yazarsak modernitenin daraltıcı, indirgemeci, seçkinci ve ilerlemeci tahrifatına dayalı tarih düşüncesi bizim için sıradanlaşacak ve Avrupa merkezci yaklaşım, insanlık tarihyazımının merkezinden taşrasına dönecektir. Böylece insanlık tarihinin hangi dinamiklerden beslendiği ve hangi mecraya doğru aktığı daha net yazılabilecek ve bu ferasetle modern daralma içinde bulunan insanlığın ufku açılacaktır.

Kaynakça

- Boroujerdi, Mehrzad–Shomali, Alireza. “The Unfolding of Unreason: Javad Tabatabai’s Idea of Political Decline in Iran”. *Iranian Studies* 48/6 (2014), 949-965.
- Encyclopedia Iranica. “Farhang-e Īrān-Zamīn”. Erişim 20 şubat 2024. <https://iranicaonline.org/articles/farhang-e-iran-zamin>
- Fisher, Michael H. *Bâbürlüler*. çev. Fatih Çalışır. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Hacısalihoglu, Mehmet. “Geçmişle Bitmeyen Kavga: Balkanlarda Tarih ve Tarih Yazımı”. *Doğu-Batı* 22/89 (2019), 47-74.
- Holt, William H. *The Balkan Reconquista and Turkey’s Forgotten Refugee Crisis*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2019.
- İLEM, İlmî Etüdler Derneği. “Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik Projesi (MHTT)”. Erişim 25 şubat 2024. <https://www.ilem.org.tr/proje/medeniyet-havzalarinda-tarih-ve-tarihcilik-projesi-mhtt->
- Johnson, Gordon. *Hint Dünyası*. çev. Müfide Pekin. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Schimmel, Annemarie. *Edebiyât-ı İslami der-Hind*. çev. Yakub Ajend. Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1373.
- Tabriz, Ata Muhamad. “İranşehri: Amil-i Beka ya İstibdad? Derengi der Ârâ-yı Seyyid Cevad Tabatabai ve Muhammed Ali Katuziyan”. *Fasname-i Encümen-i İrani Mutalaat-ı Ferhengi ve İrtibatat* 3/47 (1396), 105-123.
- The Association for the Study of Persianate Societies. “Journal of Persianate Studies”. Erişim 20 şubat 2024. <https://www.persianatesocieties.org/journal/>
- Vöhler, Martin vd., *Concepts and Functions of Philhellenism: Aspects of a Transcultural Movement*. Berlin: De Gruyter, 2021.

Yerel Yönetimlerde Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek

(Sultanbeyli Belediyesi
İnsan ve Şehir Akademisi
Örneği)

Producing Sustainable Culture Strategy in Local Governments

(The Case of Sultanbeyli
Municipality Human and
City Academy)

Fatma Nur Güngör

* Sultanbeyli Belediyesi, İnsan ve Şehir Akademisi sorumlusu.
fng.gungor@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8724-905X

Güngör, Fatma Nur. "Yerel Yönetimlerde Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek (Sultanbeyli Belediyesi İnsan ve Şehir Akademisi Örneği)". *İnşa 2* (Nisan/April 2024): sayfa/pp. 166–179

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11118512>

Giriş

Şehir, insanın hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği, en önemli ve en büyük fizikî ürün ve insan hayatını yöneltten, çerçeveleyen bir yapıdır. Bu yapıya biçim veren tercihleri ise insan ve toplumlar; inançlarından, dinlerinden ve geçmişlerinden hareket ederek belirlerler. Şehir, toplumsal hayata ve insanlar arasındaki ilişkilere dolayısıyla kültüre biçim veren, sosyal mesafelerin en aza indiği, bu ilişkilerin en büyük yoğunluk kazandığı yerdir.¹ Bu bağlamda insan hayatına doğrudan tesir eden şehir ve kültür birbirinden ayrı düşünülemeyecek iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynağını toplumdan alan ve kültürel hizmetler aracılığıyla tekrar topluma ulaşan kültürün her vatandaşın erişim ve katılımına açık olması için planlama süreçlerine dâhil olmaya ve finansal desteğe ihtiyacı vardır. Geniş kitlelere bu hizmetleri ulaştırabilmedeki rolüyle kamu sektörü, kültür alanı, kültürel girişimler ve yerel üretimin desteklenmesi, vatandaşların çeşitli kültür mekânları ve etkinlikleri aracılığıyla kültürel yaşama katılımının özendirilmesi, dezavantajlı toplulukların kültüre erişimi ve kültürel üretime katılımının kolaylaştırılması, kent kimliğinin zenginleştirilmesi, somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması, kültür profesyonellerinin ve kültürel kapasite geliştirme projelerinin yerel düzlemde hayata geçirilmesi için temel bir işleve sahiptir. Sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmiş şehirler, kültürü bütün bu boyutlarıyla planlama ve hizmet süreçlerine dâhil edebilmiş şehirler olacaktır.² Kent sosyoloğu Robert Park'ın da ifade ettiği gibi şehir, insanın içinde yaşadığı dünyayı arzularına daha uygun hale getirebilmek için verdiği çabaların en tutarlısı ve bütününe bakıldığında en başarılısıdır. Fakat insanın yarattığı bir dünya olan bu şehir, aynı zamanda onun bundan böyle içinde yaşamaya mahkûm olduğu dünyadır. Böylece dolaylı olarak ve kendisini bekleyen görev hakkında net bir fikri olmaksızın, şehri inşa ederken insan kendini de yeniden inşa etmiştir.

Belediyeler, insanın kendini ve şehrini yeniden inşa etme sürecinde kültürel değerlerin aktarımı ve korunmasında uygulanabilir ve sürdürülebilir kültür stratejisi üretme etkinliğe sahiptir. Bu ancak çeşitli projeler, okuma programları, atölyeler, seminer ve söyleşiler, tarihi ve kültürel içerikli geziler ile mümkün olabilmektedir.

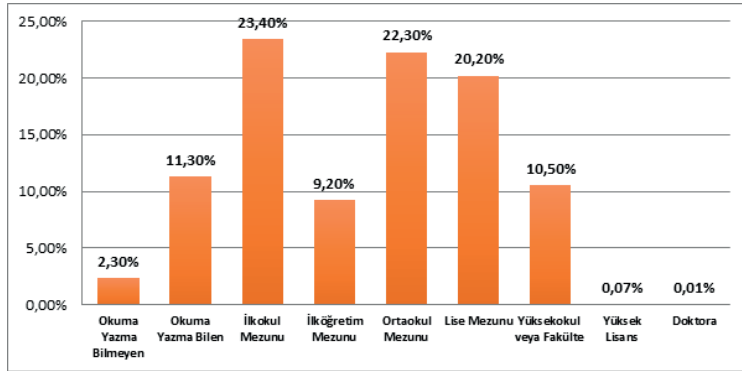
¹ Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 109.

² İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSVA), "Yerel Yönetimler İçin Kültürel Planlama, Şubat 2016" (Erişim 10 Mart 2024).

Sultanbeyli Belediyesi 2020-2024 Stratejik Planı'nda bu bakış açısıyla belirlenen üç temel hedefin yer aldığını ifade etmek mümkündür:

- * Kültür, sanat ve eğitim, hizmetleri ile Sultanbeyli'nin kent kültürü ve kentlilik bilincini geliştirerek; etkin, vatandaş odaklı bir iletişim modeli ile ulusal ve uluslararası alanda ilçenin marka değerini yükseltmek;
- * Kültürel belediyecilik anlayışı doğrultusunda, toplumun her kesimine hitap eden kültür sanat faaliyetleri düzenleyerek kültürel bilinci yükseltmek ve toplumsal gelişime katkı sağlamak;
- * Sosyal belediyecilik anlayışı doğrultusunda, kültürel ve sosyal faaliyetlerin düzenlenmesi ve bu faaliyetlerin icrası için imkân sağlamak ve kültürel hayatı geliştirmek.³

Sultanbeyli'nin gelecek perspektifine katkı sağlamayı amaçlayan stratejik hedefler, ilçenin demografik yapısı ve tarihsel kimliğinden bağımsız düşünülemez. Demografik yapıya bakıldığında göze çarpan ilk husus, ilçe nüfusunun %26,9'unu oluşturan (0-14) yaş arası çocuk nüfusun ve %26,3'ünü oluşturan (15-29) yaş arası genç nüfusun çarpıcı yüksekliğidir. Bu durum, Sultanbeyli'nin genç ve dinamik bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo1: Sultanbeyli ilçe nüfusunun eğitim durumu

³ Sultanbeyli Belediye Başkanlığı Strateji Geliştirme Müdürlüğü, "2020-2024 Stratejik Plan" (Erişim 5 Mart 2024).

Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2022 yılı verilerinden hareketle eğitim durumuna bakıldığında ise ilçe genelinde %23,4'lük bir oranla en fazla ilkokul mezunu bulunurken; bunu %22,3 ile ortaokul mezunları, %20,2 ile lise mezunları, %11,3 ile okuma yazma bilenler, %9,2 ile ilköğretim mezunları ve %10,5 ile yüksekokul veya fakülte mezunları izlemektedir. Lisansüstü eğitimi ise oransal olarak çok düşüktür. Elde edilen veriler bize ilçe nüfusunun yarısından fazlasının lise altı eğitim düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Sultanbeyli Sosyal Yapı Araştırması'na göre, gençlerin % 97,85 gibi büyük çoğunluğu okul dışında herhangi bir eğitim almamıştır ve sadece %2,15'lik küçük bir kesim, genellikle mesleki alanlarda uzmanlaşmak için kurslara katılmaktadır.⁴ Bu gruba yönelik yapılan eğitim, kültür-sanat yatırımlarının artırılması, Sultanbeyli'ye gelecekte iyi yetişmiş bir genç nüfus kazandırması açısından önem arz etmektedir.

Bu rapor, tarihi ve kültürel geçmişe sahip Aydos Kalesi'nin etrafında şekillenen Sultanbeyli'nin bir kültür stratejisi olarak kurduğu İnsan ve Şehir Akademisi'nin faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin ilçenin sosyo-kültürel yapısına olan katkılarını içermektedir.

Yerel yönetimlerin en önemli görevlerinden biri, kültür programlarına toplumun her kesiminin kolay erişimini ve katılımını sağlayarak çoğulculuğu öne çıkarması ve herkesin kendisini dilediği gibi ifade etmesine imkân vermesidir. Bu kapsamda Sultanbeyli Belediyesi, Kültür İşleri Müdürlüğü bünyesinde 08.12.2021 tarihinde kurulan İnsan ve Şehir Akademisi, eğitim faaliyetlerine başlamadan önce yerel yönetim kanunlarının verdiği görev ve yetkiler kapsamında ilçemizde ikamet etmekte olup üniversite okuyan genç nüfusa/öğrencilere dair bir ön çalışma yapmıştır. 08.08.2022-01.05.2023 tarihleri arasında yüz yüze ve telefonla görüşme (CATI) metoduyla iki aşamalı olarak yapılan bu araştırma, ilçe nüfusunun %26,3'ünü oluşturan 15-29 yaş grubunda yer alan toplam 3.527 lisans ve lisansüstü öğrenciyi kapsamaktadır. 301 farklı bölümde okuyan öğrencilerin okudukları bölümlerinin dışında sinemadan yeni medyaya, şiirden edebiyata, fikir-sanat faaliyetlere kadar pek çok farklı branşta yetenek ve ilgi alanlarının olduğu analiz edilmiştir. Bu bağlamda ilçenin çok kültürlü ve dinamik yapısının öğrenci profiline de yansdığı

⁴ Sultanbeyli Sosyal Yapı Araştırması Prof. Dr. Lütfi Sunar tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın saha uygulaması 2023 yılı Ekim-Aralık aylarından Ipsos Türkiye tarafından yürütülmüştür.

görülmektedir. Genç nüfusu yakından tanıyarak onların ihtiyaç ve beklentilerinden hareketle veriye dayalı, etkili yerel politikaların geliştirilmesi amacıyla yapılan araştırmadan elde edilen bulgular, akademinin eğitim ve projelerinin şekillenmesinde önemli bir veri oluşturduğunu söyleyebiliriz.

2023-2024 kültür sanat sezonunda disiplinler arası bir müfredat ve eğitim anlayışı ile yola çıkan "İnsan ve Şehir Akademisi", sosyal, kültürel ve fiziki dokuya önem veren, kent kimliğinin oluşmasına katkı sağlayan projeler ve çalışmalar yürütmek için kurulan bir akademidir. Bundan hareketle bireylerin şehir ve şehirli olmak bilincini geliştirmek, yaşadığı kadim şehrin ve medeniyetin bilgisini derinleştirmek, şehrin tarihinin ve kültürel değerlerinin toplumdaki farkındalığının artmasını sağlamak, milli kültür değerlerimizin korunması amacıyla bireylerde aidiyet hissini geliştirmek, gençlerimizin içinde bulunduğu çevreye karşı sorumluluk kazanması ve toplumsal sorunlara karşı duyarlılığının artmasını sağlamak amacıyla faaliyetlerine başlamıştır.⁵ Akademi bünyesinde okumalar, atölyeler, kültür ve medeniyet gezileri, yayıncılık faaliyetleri, seminer ve söyleşiler düzenlenmektedir.

İnşa Okumaları

Okumalar seminer dizisi, katılım bağlamında sene başında online gerçekleşen müracaatlar ile başvuru almakta ve her ay düzenli periyotlarla devam etmektedir. Program dâhilinde verilen eğitim ve kazanımları hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse Prof. Dr. Ömer Türker tarafından verilen İslâm Düşünce Geleneği başlıklı seminer dizisi, varlık hakkında küllî araştırma yapma iddiasında olan üç büyük geleneğin (kelâm, felsefe ve tasavvuf) serencamını ortaya koymaktadır. Söz konusu gelenekler kendi içinde bir çırpıda sayılması mümkün olmayan çeşitliliğe sahip olmakla birlikte son yüzyılda yapılan düşünce tarihi çalışmaları hem ana ekollere hem de bunların ortak ve farklı yanlarına dair kuşatıcı bir anlatıya ulaşmış sayılabilir. Bu seminer dizisi, kendi içinde oldukça ayrıntılı olan bu anlatıyı genel okura ulaştırmayı ve uzman seviyesindeki bilgi birikimini ortak bir kültüre dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Başka bir ifadeyle kelâm, felsefe ve tasavvuf disiplinlerinin varlık, bilgi, insan, Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisi hakkındaki görüşlerinin özlü bir anlatısı sunularak bu geleneklerin gücü ve sınırlarına ilişkin bir değerlendirme yapılmaktadır.

Prof. Dr. Aynur Atmaca Can tarafından gerçekleştirilen *Şehir ve Estetik Bağla-*

⁵ Ali Tombaş, "Başkanın Mesajı", *İnsan ve Şehir Akademisi* (Erişim 10 Nisan 2024).

mında *Kültürel Hafızayı Okumak* başlıklı seminer dizisinin temel çıkış noktası şehrin, insanın ihtiyaçlarını karşılayan işlevsel bir varlık olarak konumlandırılmasıdır. Şöyle ki bu ihtiyaçlar bilim, sanat, felsefe, hikmet olarak tezâhür ederek sembolik anlam katmanları örer. Şehrin silüetinden okunan mimari biçimlenmenin ardında izlenen bu entelektüel işlevsellik aynı zamanda ait olunan medeniyet ailesinin dışı vurumudur. Şehri ve estetiği terkip eden şehir estetiği ise zamanın ve mekânın ruhunu yansıtan ve bu bütünselliğin çok boyutlu okunmasını öneren görme sanatı olarak tanımlanabilir. Buradan hareketle düzenlenen seminerler şehri estetik bir nesne olarak kavramayı ve incelemeyi önermekte, kadim İstanbul'un kimliğini Sultanbeyli mekânı özelinde araştırmaya konu etmektedir.

Prof. Dr. Mehmet Çelik tarafından verilen *Hikmet Arayışı Dersleri: Mesnevi ve Yunus Emre* başlıklı seminer dizisi düşünce semamızın iki büyük şahsiyeti olan Mevlânâ ve Yunus Emre'nin eserlerinin şerhinden hareketle onların hikmet anlayışları, İslâm irfanına olan katkıları ve günümüz insanına verdikleri mesajın tespitini ortaya koymaktadır.

Dr. Savaş Ş. Barkçin tarafından verilen *Medeniyet Aklı: İnsan, Mekân, Zaman* seminerleri toplumların gen haritalarını, reflekslerini, olaylar karşısındaki tutumlarını kestirebilmek açısından tarih boyunca hep yol gösterici bir rol üstlenen “medeniyet” kavramını konu etmektedir. Sadece kendi medeniyetine ve o medeniyetin değer unsurlarına sıkı sıkıya bağlı milletlerin tarihe yön verebileceğinden hareketle İslâm medeniyeti ve bu medeniyetin gerek Selçuklu, gerek Osmanlı ve gerek ise Türkiye Cumhuriyeti yorumu medeniyetlerin tarih yapma sürecinin hep en dinamik yerinde konumlanmıştır. *Medeniyet Aklı* özel seminer serisi, tarihin akışını ve en özelde bizleri etkileyen medeniyet ve bu medeniyetin aklının, nasıl ve hangi temel unsurlar üzerine inşa edildiğini, bir medeniyetin ve daha özelde İslâm medeniyetinin ayrıntılarını ve önemini ele almaktadır.

Doç. Dr. Betül Akdemir Süleyman'ın vermiş olduğu *Dini Düşüncenin Çağdaş Sorunları* seminer dizisinde dinî düşüncenin çağdaş dönemde karşı karşıya kaldığı sorunlara yer verilerek ve söz konusu sorunlara yönelik çağdaş cevapların öne çıkanları sunulmaktadır. Modern dönemde bilim, felsefe ve siyasette ortaya çıkan hızlı dönüşüm, evreni tasavvur edişimizde ve hayat tarzlarımızda birtakım yenilikler ortaya çıkarır. Başta fizik olmak üzere bilimlerin “doğru/geçerli” bilginin kaynağı olarak öne çıktığı bu çerçevede din, daha önce iç içe olduğu felsefe ve bilimle gün geçtikçe mesafelenir. Öyle ki dinin ve dinî

düşüncenin değersiz hatta kimi zaman gereksiz olduğu söylemi yaygınlaşmaya başlar. Doğrusu belirli bir anlayış üzerine kurulu olan dinî düşüncenin söz konusu hızlı dönüşümü yakalaması ve eleştirilere yanıt vermesi zaman alır. Ancak bugün hem felsefe ve bilimin kendi sorun ve sınırlılıklarına ilişkin çalışmalar hem de söz konusu dönüşümü yakından tanıyarak dini ve dinî düşüncüyü konu edinen çağdaş düşünürlerin sayısı artmıştır. Bu seminer dizisi ile sözü edilen bağlamda dinin mahiyeti, dinin kaynağı, akıl-vahiy ilişkisi, Tanrı inancının kaynak ve delilleri, ateizm, panteizm, deizm gibi farklı inanç türleri ve kötülük problemi gibi konular ele alınmaktadır.

Doç. Dr. Mehmet Özturan tarafından iki haftada bir olarak verilen *Eleştirel Metin Okuma-Yazma ve Argüman* seminer dizisi ağırlıklı olarak felsefi argümanların analizi ve eleştirisine yer vererek bir argüman nasıl okunur sorusunun yanında bir argüman nasıl kurulur sorularına cevap aramaktadır. İster bir iddiada bulunalım ister bir iddia ile karşı karşıya kalalım, her iki pozisyon, iddianın gerekçelendirilmesini gerektirmektedir. Bir iddia ve onu destekleyen gerekçelerden oluşan yapıya argüman denir. Argüman veya kanıtlama adını verdiğimiz iddia ve gerekçelerden oluşan bu yapının nasıl kurulacağı ve nasıl bir değerlendirmeye tâbi tutulacağı eleştirel düşünme-okuma-yazma faaliyetinin temel meselesidir. Bu seminer dizisi, bir argüman içeren veya içerdiğini iddia eden metinlerin nasıl analiz edileceği ve nasıl değerlendirileceğine aynı zamanda eleştirel düşünme-okuma-yazma yeteneğinin kazandırılmasına odaklanmaktadır.

Atölyeler

Sene başında online gerçekleştirilen müracaatlar sonucunda başvuru alan atölyeler belirlenen müfredat dâhilinde eğitim-öğretim dönemi boyunca haftada bir olmak üzere devam etmekte ve dönem sonunda katılımcılarına sertifika takdimi ile tamamlanmaktadır. Bu kapsamda farklı branşlarda verilen eğitimler ilçenin öğrenci çeşitliliği göz önünde bulundurularak planlanmıştır.

Yapımcı-yönetmen Abdülhamit Güler'in koordinatörlüğünde İstanbul Sine- ma Evi ile yapılan iş birliği neticesinde açılan *Sinema Akademisi*, çağımızın popüler sanat dallarından biri olarak öne çıksa da esasında geçmişten en çok beslenen ve geleceğe dair sözü olan en zengin sanat olarak da özel bir yere sahiptir. Bu sebeple dijital mecraların da temel üretim alanında olduğunu düşün- nebileceğimiz sinemaya çok yönlü bakış açısı ile yaklaşmak gerekmektedir. Bir sanat dalı olmasının ötesinde en etkili kitle iletişim aracı haline gelen sinema, "bünyesinde barındırdığı birçok sanat dalıyla" gün geçtikçe kök salmaktadır.

Senaryodan oyunculuğa, yönetmenlikten kurguya ve film okumasına kadar sinemaya dair sektörün başarılı isimlerinin ders verdiği Sinema Akademisi, kadim kültürümüzün besleyici yapısını ihmal etmeden yeniliğe ve zamanın ruhuna önem veren bir müfredatla ilerlemiştir. Toplamda 25 hafta boyunca 250 saat teorik ve pratik olacak şekilde eğitim alan öğrencilerimiz program sonrasında 4 kısa film çekmiştir. Uygulanan programın içeriği:

İnsan ve Şehir Akademisi	
Koordinatör, Sinema Tarihi-Film Okuması	Abdülhamit Güler
Senaryo	Bekir Bülbül
Senaryo Geliştirme	Yeşim Tonbaz
Yönetmenlik	Sinan Sertel
Kurgu	Selman Ecirli
Oyunculuk	Recep Çavdar
Görüntü	Ethem Günhan

Tablo 2: Sinema Akademisi

Gazeteci Umut Erol koordinatörlüğünde verilen *Medya Akademisi*, İletişim Fakültesi öğrencileri başta olmak üzere medya sektörüne ilgi duyan, bu alanda profesyonelleşmek isteyen ve istihdam fırsatı arayan gençlere yönelik olarak kurgulanmış bir eğitim programını içermektedir. Günümüzde dijitalleşmenin ve teknolojinin hızla gelişmesi birçok alanda değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Medya bu değişim ve dönüşümlerden en fazla etkilenen alanlardan birisidir. Sosyal medyanın hayatımızdaki yerinin büyüklüğünü göz önünde bulundurduğumuzda iletişim becerilerini etkileyen yeni trendlerin ortaya çıkmasına neden olan medya sektörü devasa bir dönüşüm ve ilerleme kaydetmektedir.

Atölyenin temel amacı, gençlere medya okuryazarlığı noktasında doğru bir bakış açısı kazandırmanın yanında teknoloji ve dijitalleşme ile değişen ve dönüşen yeni medya sektörünün sorunlarının çözümü ve gelişimini hızlandırarak akademik ve meslekî anlamda farklı disiplinlerin bakış açılarını bir araya getiren çok boyutlu fikir ortamı oluşturmaktır.

Toplam 6 hafta boyunca 80 saat süren eğitimlerde muhabirlik, haber yazımı ve editörlük, diksiyon ve hitabet, dijital ve sosyal medya haberciliği, ekran yönetimi ve haber sunumu, haber kameramanlığı, haber kurgu tekniklerinin yanı sıra TV, ajans ve gazete gibi farklı yayın mecralarına yönelik ders içerikleri medya sektörünün deneyimli ve tanınan isimleri tarafından verilmiştir.

Uygulanan programın detayları:

İnsan ve Şehir Akademisi		
1	Muhabirlik ve Haber Kaynağına Ulaşma, Savaş Muhabirliği, TV Haberciliği	Umut Erol – Gazeteci
2	Diksiyon ve Hitabet	Kaan Yakuphan – 24 TV Ana Haber Spikeri Sümeyye Yıllancı – Haber Global/Spiker
3	Dijital Habercilik (Yeni Medya)	Taha Hüseyin Karagöz – Ensonhaber Dijital Hamza Özdemir – Sabah Gazetesi Dijital
4	Ajans ve Gazete Haberciliği	Kaan Bozdoğan – Anadolu Ajansı Cumhurbaşkanlığı Muhabiri Ferhat Açıl – Yenişafak Gazetesi
5	TV Haberciliği – Editörlük ve Haber Yazımı	Halil Erdoğan – Haber Global TV Haber Koordinatörü
6	Kameramanlık	Uğur Tüney – 24 TV Kamera Şefi
7	TV Haberciliği – Haber Yönetimi	Gökhan Yılmaz – TVNET Haber Müdürü
8	Haber Kurgu Teknikleri	Açelya Çakmak
9	TV Haberciliği – Dış Haber Takibi	Salih Eser – Haber Global TV
10	TV Haberciliği – Haber Yönetimi	Ömer Özkök – 24 TV Genel Yayın Yönetmeni
11	Haber Sunumu – Haber Programı	Çağlar Cilara – Haber Global TV Spiker
15	TV Haberciliği – Muhabirlik ve Haber Kaynağına Ulaşma	Fulya Öztürk – CNN TÜRK Özel Haberler Şefi

Tablo 3: Medya Akademisi

Fatih Kaplan tarafından verilen Fotoğrafçılık Atölyesi fotoğrafın temel kavramları, çekim ve düzenleme teknikleri, sokak fotoğrafçılığı ve diğer fotoğrafçılık türleri hakkında kapsamlı bir eğitim içermektedir. Eğitimler süresince öğrencilerin saha pratiği kazanması için iki uygulama gezisi düzenlenmiştir. Dönem sonunda atölyeyi başarıyla tamamlayan öğrencilere sertifika takdim edilmiş olup fotoğrafları Muhsin Yazıcıoğlu Kültür Merkezi-İstanbulensis Sergi Salonu'nda düzenlenen sergiyle ziyarete açılmıştır.

Lise öğrencilerine yönelik şair-yazar Sıddık Ertaş ve Ercan İriş tarafından yürütülmekte olan Şiir Atölyesi, edebî açıdan nitelikli eserler oluşturma ve şiirin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi edinerek disiplinli bir şekilde şiir yazma alışkanlığının gelişmesini hedefleyen bir atölyedir. Eğitimler sonrasında atölyeye katılan öğrencilerin şiirleri Aydos ve *Teferrüc* dergilerinde⁶ yayımlanmıştır.

⁶ Sultanbeyli Belediyesi Aydos ve *Teferrüc* dergileri ile 2020-2021 yıllarında TÜRDEB Dergi İzleme Komisyonu tarafından "Dergi Dostu Belediye" ödülüne layık görülmüştür.

Beşinci Mevsim kültür ve edebiyat dergisi Genel Yayın Yönetmeni Burhan Temel tarafından verilen *Dergicilik Okulu*, lise ve üniversite öğrencilerine dergiciliğin inceliklerinin öğretildiği bir atölyedir. Türk edebiyatında süreli yayınların incelenmesi, editoryal çalışmalar, dizgi, tasarım eğitimi, fanzinlerin baskıya hazırlanması vb. konularının ayrıntılı olarak ele alındığı atölyede eğitim sonrasında öğrenciler tarafından *Yakın* edebiyat dergisi çıkarılmıştır.

Kültür ve Medeniyet Gezileri

Tarihî hadiseler ve önemli şahsiyetlere, ilginç efsanelere, birbirinden kıymetli mimari eserlere ev sahipliği yapan İstanbul, tarih boyunca cazibesini kaybetmeyip, insanlığın odak noktası olmayı başarabilmiş dünyadaki nadir şehirlerdendir. Roma'dan Bizans'a, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e medeniyetlerin beşiği olmuş İstanbul, bünyesinde camiler, saraylar, müzeler, âbidevî anıtlar ve birbirinden kıymetli birçok kültürel miras yapılarını barındırmaktadır.

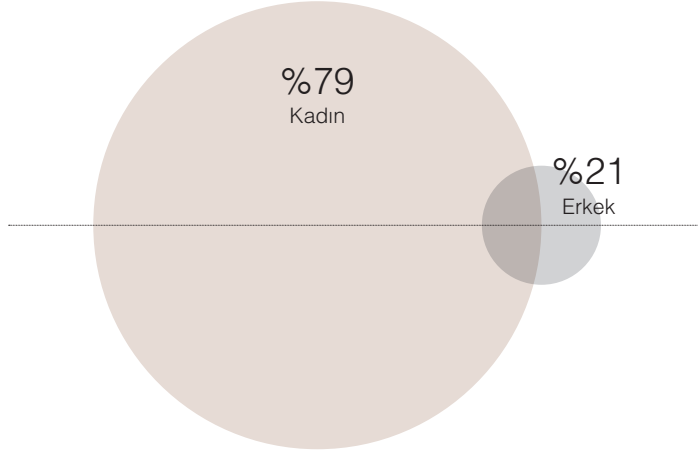
Mehmet Akif Ersoy'un, "bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı!" şiarıyla İstanbul'un kadim bölgelerine ayda bir gerçekleştirdiğimiz seminerler ile önce zihni altyapı oluşturulmakta, sonrasında tarihçi-yazar İbrahim Akkurt'un rehberliğinde seminerin olduğu hafta sonu gezi yapılmaktadır. Böylelikle saha çalışmalarıyla medeniyet-tarih-kültür-sanat boyutlarında İstanbul'un çözümlenmesi gerçekleştirilmektedir. "İnşa Okumaları" kategorisinde eğitim alan katılımcularımıza özel uyguladığımız seminer ve gezi programımız aşağıdaki gibidir:

İnsan ve Şehir Akademi		
1. ay	Seminer	Kuruluşundan Fethine İstanbul'un Tarihi
	Gezi	Kuruluşundan Fethine İstanbul'un Tarihi (Doğu Roma Eserleri: Küçük Ayasofya, Hipodrom, Mozaik Müzesi, Ayasofya Camii, Zeyrek Camii, Tekfur Sarayı)
2. ay	Seminer	İstanbul'un Tarihi: Osmanlı Dönemi İstanbul
	Gezi	Fethin Tanıkları (Göksu Mezarlığı, Anadolu Hisarı, Rumeli Hisarı, Eyüp Sultan Külliyesi, İstanbul Kara Surları, Yedikule Hisarı)
3. ay	Seminer	İstanbul'un Batı'ya Açılan Kapısı: Taksim ve Galata Bölgesi
	Gezi	Galata ve Taksim Bölgesi
4. ay	Seminer	Bir Arada Yaşama Sanatının Örneği Semtler: Ayvansaray – Balat – Fener Bölgesi
	Gezi	Fener – Balat – Ayvansaray Bölgesi
5. ay	Seminer	Bir Osmanlı Mucizesi: Mimar Sinan ve İstanbul
	Gezi	Mimar Sinan Eserleri (Edirnekapı'dan Süleymaniye'ye)

6. ay	Seminer	Müstakil Bir Dünya: Topkapı Sarayı ve Osmanlı İdarî Sistemi
	Gezi	Topkapı Sarayı ve Harem
7. ay	Seminer	Fethi Gören, Hanım Sultanlar Şehri: Üsküdar ve Çevresi
	Gezi	Üsküdar Bölgesi Gezi
8. ay	Seminer	Boğaziçi Medeniyeti ve Yalılar
	Gezi	Boğaz Gezisi

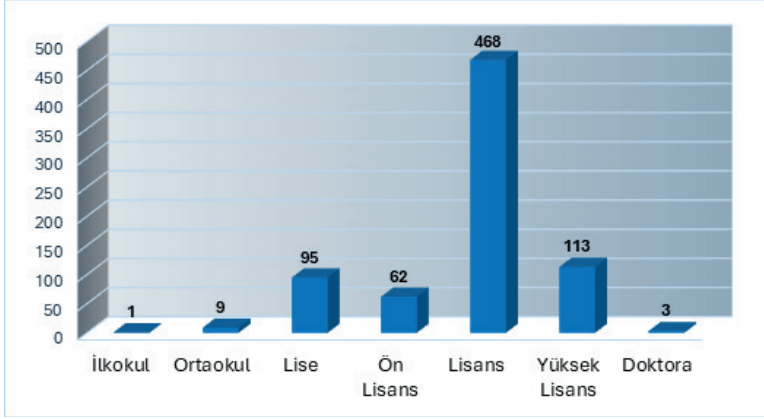
Tablo 4: "İstanbul'un İzinde" seminer ve gezileri

İnsan ve Şehir Akademisi'nin mevcut katılımcı profiline baktığımızda toplam 751 öğrenciden 157'si erkek 594'ü kadınlardan oluşmaktadır. İlçede ikamet etmekte olan kadınların %79'unun erkeklere nazaran eğitimlere daha fazla ilgili olduğu görülmektedir.

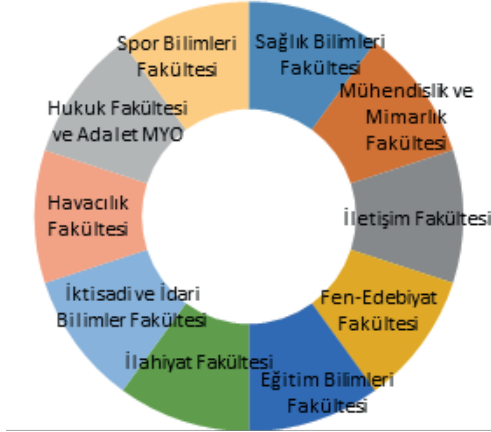
Tablo 5: Cinsiyete göre katılım oranı (yüzde)

Eğitilmeye katılan öğrencilerin yaş grubu dağılımına göre tamamı %54'ü genç nüfus olarak nitelendirilen (15-29) ile %46'sı yetişkin nüfus olan (29-65) yaş aralığındadır. Eğitim düzeyine bakıldığında; her gruptan mezun olmasına karşın lisans mezunu oranının diğer eğitim düzeylerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. İlçede %1'lik dilimde bulunan yüksek lisans mezunlarının eğitimlere katılım oranı ise oldukça yüksektir.

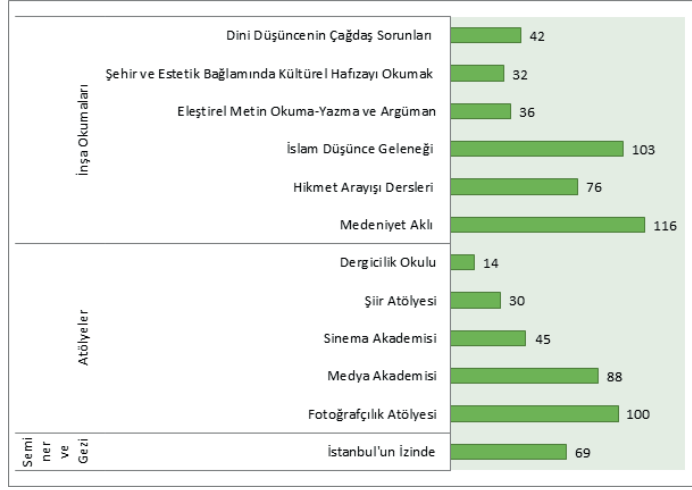
Tablo 6: Mezuniyet durumu

Bölüm bazlı değerlendirme yapmamız gerekirse; 10 fakültenen 50 ayrı bölüm mezunu katılımcı akademi uhdesinde ders almaktadır. Aşağıda yer alan grafikte mezunların fakülte çeşitliliğine yer verilmektedir.

Tablo 7: Mezunların fakülte çeşitliliği

2023-2024 kültür-sanat sezonunda faaliyetlerine başlayan İnsan ve Şehir Akademisi'nde programlara katılan 751 öğrencinin ilgi alanlarına göre tercih ettikleri eğitimlerin dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 8: Tercih edilen eğitimlerin dağılımı

Bu veriler, akademiye yapılan eğitimlerin ilçede genç ve yetişkin grubunda yer alan geniş bir kitleye hitap ettiğini göstermektedir. Ayrıca akademi olarak STK'lar ve üniversitelerle iş birliği ve eşgüdüm sağlanarak ortak çalışma alanları oluşturulması ve kültürel çeşitliliğimizi öne çıkaran projeler geliştirilmesine de önem verilmektedir. Sultanbeyli Belediyesi ve İlmî Etüdler Derneği (İLEM) iş birliğinde yürütülmekte olan İslâm Siyaset Düşüncesi Projesi'ni (İSD) bu kapsamda ifade edebiliriz.

Proje, İslâm siyasetinin farklı alanlarını tartışmaya açmakta; bugünü anlamak ve geleceğe yön vermek amacıyla siyaset düşüncesi geleneğiyle irtibat kurmayı önemsemektedir. Bu bağlamda, İslâm'ın modern öncesi dönemde tartışılan meselelerinin yeniden gündem hâline getirilmesi ve dönemin kavramlarının süreklilik sağlanacak şekilde yeniden yorumlanması İSD Projesi'nin temel amaçları arasındadır. Genel yürütücülüğünü Ahmet Köroğlu ve Süleyman Güder'in üstlendiği projede siyaset alanında telif edilmiş olan eserlerin önceden belirlenmiş parametreler dâhilinde ortaya konularak nitelikli ilmi çalışmaların yapılmasına imkân sağlanması amaçlanmıştır. Bu eserlerin incelenmesi Türkiye'de İslâm siyaset düşüncesi bağlamında tartışılan konuları, kavramları ve kişileri derli toplu bir şekilde ortaya çıkaracağı gibi bu alana dair ilgili literatürün gelişim ve seyrini ortaya koyması anlamında da önemli

kapıları aralayacaktır. Proje bağlamında gerçekleştirilen çalışmalarla birlikte Türkiye’de ve dünyada İslâm Siyaset Düşüncesi’nin zemin bulduğu ve mecra açtığı eserler incelenmiş ve yeni eserler telif edilmiştir. Bu ve benzeri çalışmalarla günümüz aydın ve akademisyenler tarafından nüfuz edilmesi zor mesele ve metinler artık ulaşılabılır hâle gelmiştir. Böylece İSD Projesi’yle, bir yandan mevcut çağdaş düşünce gündemi, diğer yandan klasik dönem üzerinde esaslı çalışmalar vücut bulmaya başlamıştır.⁷

Bütün bunların dışında Akademi, şehre ve insana dair kalıcı fikirler ve projeler üretirken bir taraftan da ilk sayısı ile sizlerin ilgi ve takdirine mazhar olan İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi’ni (İNŞA) ilim camiasına kazandırmıştır. Sultanbeyli Belediyesi bünyesindeki İnsan ve Şehir Akademisi’nin yayın organı olarak 2023 yılında yayın hayatına başlayan İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayımlanacak uluslararası, açık erişimli, hakemli bir dergidir. Dergi, insan ve şehir konulu meseleleri çeşitli yönleriyle (sanat, düşünce, mimari, edebiyat, müzik, ekonomi, arkeoloji, siyaset, kültür vb.) ve disiplinlerarası metotlarla inceleyen çalışmalara yer vermektedir. Derginin temel hedefi, dünya üzerinde farklı ekollerden gelen bilim ve sanat adamlarını akademik bir platformda buluşturarak kent kimliğinin teorik ve pratik yönlerine ilişkin araştırmaları ileriye taşımaktır.⁸

Sonuç olarak Sultanbeyli Belediyesi’nin bir kültür stratejisi olan İnsan ve Şehir Akademisi bünyesinde 2023-2024 döneminde okuma, atölye çalışmaları, yayıncılık (dergi ve kitap) faaliyetleri, seminer ve gezi programları şeklinde çeşitli form ve içeriklere sahip etkinliklerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Genellikle genç kuşağa yönelik okuma, gezi ve atölye etkinliklerinin 10 fakülte-ten 50 ayrı bölümü temsilen 750’den fazla müdavimi bulunmaktadır ki bu da disiplinlerarası eğitim anlayışının bir tezâhürüdür. Çalıştay, konferans ve dergi yayıncılığı türünden etkinlikler ise Akademi bünyesindeki çalışmaların bütün yaş gruplarından entelektüellere ulaşmasını sağlamaktadır.

⁷ Proje hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Köroğlu, “İslâm Siyaset Düşüncesi Projesi Rapor Özeti”, *İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2023), 132-143.

⁸ DergiPark, “İnşa: İnsan ve Şehir Araştırmaları Dergisi” (Erişim 2 Mart 2024).

Kitâbiyat
Book Review

Mehmet Usluer

Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı,
Siyer Akademi, İstanbul, 2021, 303 s.

Ümit Eskin¹

İslâm tarihinde iskân ve şehirleşmeye dönük ilk faaliyetlerin sınırlı da olsa Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle (622) başladığını görmekteyiz. Şehirleşme noktasında en önemli ve etkili adımlar ise Hz. Ömer dönemiyle (13-23/634-644) birlikte atılmaya başlamıştır. Fethedilen coğrafya genişlemiş ve çeşitli sebeplerle ordugâh şehirler inşa edilmiştir. Bu şehirlerden biri günümüze dek ulaşan önemli bir ilim, kültür ve ticaret merkezi olan Basra şehridir.

Bağdat'ın 420 kilometre güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 kilometre güneybatısında yer alan Basra, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân el-Mâzinî (öl. 17/638) tarafından Sâsânî İmparatorluğuna düzenlenen fetih hareketleri için bir üs olarak kurulmuştu. Kuruluşundan itibaren etnik, dinî ve sosyal çeşitliliğiyle dikkat çeken bir şehir olarak varlığını sürdürmüştü. Farklı etnik kökenlerden ve dinlerden insanların bir araya gelmesiyle şekillenen bu şehir, İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmiş ve İslâm tarihinde önemli bir role sahip olmuştu. Bu gibi sebeplerle Basra'yı çeşitli yönleriyle inceleyen ulusal ve uluslararası birçok çalışma yapılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
umiteskin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7159-836X

Burada ele aldığımız *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* başlıklı kitap, Mehmet Usluer'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2021 yılında tamamladığı doktora tezinden üretilmiştir. Kitapta yazar, bahsi geçen çeşitlilik ve etkileşimin Basra'nın sosyal, kültürel ve siyasal hayatını nasıl etkilediği ve şehrin İslâm kültür ve medeniyetindeki rolünü ne şekilde belirlediği sorusu üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Çalışmanın odaklandığı zaman dilimi, şehrin kuruluşundan (14-17/635-638 arası) Emevîler döneminin sonuna kadarki (132/750) süreci kapsamaktadır. Bu dönem boyunca Basra'da yaşayan farklı etnik gruplar, dinî topluluklar ve sosyal sınıfların ilişkileri ve etkileşimleri incelenerek, şehrin sosyal dokusunun nasıl şekillendiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kitabın yazımında, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan tarama modeli araştırma yöntemlerinin kullanıldığı görülür. Bu sayede bireyler, gruplar ve olaylar detaylı bir etraflıca incelenmiştir. Ayrıca, zaman içinde şehirde meydana gelen değişim ve dönüşümler incelenerek sosyo-kültürel yaşamın nasıl şekillendiği ve geliştiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın girişi şehrin coğrafi yapısına ve siyasî tarihine dair genel bir bakış sunmaktadır. Basra'nın kuruluşu ve erken dönemi, stratejik konumu, ticaret yolları üzerindeki önemi, şehrin İslâmî fetihler sırasında nasıl bir rol oynadığı ve İslâm medeniyetindeki yeri gibi konular hakkında çerçeve bilgileri sunulur.

Çalışmanın birinci bölümünde Basra'da etnik yapı incelenmektedir. Kurucu unsur olarak Arapların, özellikle Kuzeyli Adnânî ve Güneyli Kahtânî kabilelerinin Basra'ya yerleşimi zikredilir. Şehrin kuruluşundan itibaren karşılaştığı siyasî ve sosyal zorluklar, dinî ve etnik gruplar arasındaki ilişkiler ve bu dinamiklerin şehrin kültürel yapısını nasıl şekillendirdiği üzerinde durulur. Şehrin, dönemin önemli bilim, kültür ve ticaret merkezlerinden biri olarak nasıl yükseldiği ve bu süreçte karşılaştığı zorluklar, şehrin yönetimi ve sosyal yapısının dönüşümü özellikle de farklı etnik ve dinî grupların şehirdeki varlığı ve etkileşimleri ortaya konmaya çalışılır. Basra'ya yerleşen kabilelerin mevcut yönetimlerle genellikle olumlu ilişkiler içinde olduğu, ancak zamanla şehirdeki askerî hareketliliğin azalmasıyla toplumsal olaylar, isyan ve çatışmaların yaşandığı anlatılır.

Hz. Osman'ın katledilmesi (35/656) ve Cemel Vakası (36/656) gibi önemli olaylar sırasında Basra'daki kabilelerin takındıkları tavırlar ele alınır. Bu olay-

ların, Basra'nın ve bölgedeki kabilelerin siyasî yapısını önemli ölçüde etkilediği, kabileler arası rekabet ve ittifakların oluşmasına neden olduğu da aktarılır.

Basra'da Emevî idaresinin, kabileler arasındaki güç dengesini korumak için farklı kabilelerden valiler görevlendirerek, kabilelerin şehir içinde özerk bir yapı gibi hareket etmesine olanak tanıdığı üzerinde durulur. Zamanla, Arap olmayan halkların da şehre yerleşmesiyle Basra'nın büyük bir şehir haline geldiği ve Müslüman Arapların yanı sıra, Hristiyan, Yahudi ve Mecûsîler de dahil olmak üzere çeşitli dinî grupların bir arada yaşadığı bir yer olduğu aktarılır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Basra'nın zamanla kozmopolit bir yapıya evrilen dinî yapısı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Şehirde başlıca unsur Müslümanlar olmak üzere, Hristiyan, Yahudi ve Mecûsîlerden oluşan zimmiler azınlığı oluşturur. Bununla beraber başlangıçta bir bütün halinde olan İslâm toplumunun, yaşanan siyasî olaylar nedeniyle zamanla farklı dinî gruplara ayrılması anlatılır. Bu dini grupları oluşturan Hâricîler, ilk Şii oluşumlar, Mür-ciîler, Kaderiyye, Mutezile ve Ehl-i hadis mensuplarının Basra'daki faaliyetleri, şehrin dini yapısını şekillendiren önemli faktörler olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda bu gruplar, fikir ve düşünceleriyle toplumsal ve siyasî olaylara yön vermiş ve İslâm medeniyeti ile düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynadıkları aktarılır.

Çalışmanın üçüncü bölümü, Basra'nın sosyal sınıflarını ve sosyokültürel yaşamını detaylı bir şekilde ele alır. Bu bölümde Basra'nın toplumsal yapısı, farklı meslek grupları, tüccarlar ve çiftçiler üzerine yoğunlaşılır. Basra'nın askerî bir garnizon olarak kurulmasıyla oluşan toplumsal gruplar, yöneticiler, eşraf, halk, meslek grupları ve kadınlar gibi farklı toplumsal sınıfların ortaya çıkışı ve gelişim süreçleri incelenir.

Valilerin şehir yönetimi, eşraf ve halkın sosyal yapısı, meslek gruplarının gelişimi bu bölümde üzerinde durulan konulardır. Zamanla Basra'nın şehirleşmesi ve çeşitlenen ihtiyaçlar doğrultusunda esnaf, zanaatkârlar, tüccarlar ve çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren diğer meslek gruplarının ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde durulur. Esnaf ve zanaatkârların ilk dönemlerde sabit bir mekânları olmadığı, zamanla çarşı ve pazar yerlerinin olduğu, bu sayede daha sistemli bir ticaret ve zanaat ortamının geliştiği belirtilir.

Bu bölümde tüccarların rolüne özellikle dikkat çekilir. Basra'nın ticarî hayatı, tüccarların şehrin ekonomik yapısına katkıları ve ticaret yoluyla elde ettikleri servetler ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Tüccarlar arasında Müslümanların

yanı sıra Mecûsîler ve Yahudiler gibi farklı etnik ve dinî gruplardan kişilerin de bulunduğu, bu çeşitliliğin Basra'nın ticarî zenginliğine ve sosyokültürel çeşitliliğine katkıda bulunduğu vurgulanır.

Giyim-kuşamdan yeme-içmeye, bayramlar ve törenlerden eğlence hayatına dair sosyal hayata dair birçok konu da bu bölümde ele alınmaktadır. Sosyal hayatın farklı alanlarında yaşanan değişim ve dönüşümün izlerinin sürülmesiyle elde edilen veriler, canlı bir anlatımla okuyucuya aktarılmaktadır.

Basra'nın erken İslâm tarihindeki önemine dair zikredilen anekdotlar ve tarihi olaylar, Basra'nın zengin sosyokültürel dokusunu, toplumsal sınıflar arası etkileşimi ve ekonomik yapısını derinlemesine anlamamızı sağlar. Basra'nın erken İslâm döneminde nasıl önemli bir ticaret, zanaat ve kültür merkezi haline geldiğini kapsamlı bir şekilde ortaya koyar. İslâm tarihinin ana kaynaklarına dayalı olarak yapılan çalışmanın yabancı literatürdeki çalışmalar yönüyle daha da zenginleştirilmesi gerektiğine vurgu yapmak gerekmektedir. Ezcümlle mezkûr kitap, Basra'nın tarihî ve toplumsal yapısını anlamak isteyenler için kapsamlı bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Şehrin geçmişine ve kültürel mirasına ilgi duyan okuyucuların, bu çalışma ile şehrin derinliklerine doğru bir yolculuk yapacaklarını söylemek mümkündür.

SULTANBEYLİ BELEDİYESİ

İnsan ve Şehir
akademisi

insanvesehir.net/insa/

   /insanvesehirakademisi

ISSN 3023-5340

9 773023 534005